

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
Fekete Péter nyugalmazott főiskolai tanár 90. születésnapja tiszteletére	7
Bíró Ferenc Helynévalkötő domborzati köznevek a Körösök vidékén	11
Kovács Helga Várnevek a névtani szakmunkákban.....	23
Angyal László Nyelvi tallózás Felső-Ipoly mente történeti helynevei között	33
Takács Judit Egy szóalkotási módról magyar és finn szlengszavak kapcsán.....	47
Kalcsó Gyula Nyelvjárási alakváltozatok Károlyi Gáspár Két könyve című művében	59
Jánk István Magyartanárok nyelvi előítéletessége határon innen és túl	69
Rási Szilvia Nyelvjárási attitűdvizsgálat egy határ menti településen.....	79
Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia Írásbeli kapcsolattartás a hallgató-oktató viszonyban: szokásrendek és problémák a nyelvi reflexiók tükrében	89
Csiszárík Katalin – Domonkosi Ágnes A gyógyító-beteg viszonylat megszólítási változatai egy mozgásszervi rehabilitációs osztály gyakorlatközösségében.....	109
Zimányi Árpád Boroscímkeszövegek textológiai elemzése	129
Lőrincs Julianna Arany János népies és archaikus nyelvi elemeinek fordítása	141
V. Raisz Rózsa Egy szállóige forrása és jelentésváltozásai: <i>Nem boldog a magyar</i>	153
H. Tomesz Tímea A sportkommunikáció elmélete	161
Bozsik Gabriella Gondolatok a színnevek helyesírásának tanításáról	173
Győrffy Alexandra A humor motiváló szerepe az oktatásban.....	181

ACTA UNIVERSITATIS DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE

TOM. XLIV.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

REDIGIT ÁGNES DOMONKOSI

ACTA UNIVERSITATIS SECT. SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA XLIV. 2018

EGER, 2018

Az „Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae” a IV. sorozata és folytatása az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis” (I. sorozat 1955-1962), az „Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova series” (II. sorozat 1963-2008), illetve az „Acta Academiae Agriensis. Nova series” (III. sorozat 2009-2017) tudományos közleményeinek.

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

LXIV. KÖTET

TANULMÁNYOK A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

SZERKESZTI
DOMONKOSI ÁGNES

EGER, 2018

**ACTA UNIVERSITATIS
DE CAROLO ESZTERHÁZY NOMINATAE**

NOVA SERIES TOM. XLIV.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

REDIGIT
ÁGNES DOMONKOSI

EGER, 2018

Szerkesztőbizottság:

Adamikné Jászó Anna

Eőry Vilma

Pethő József

Simigné Fenyő Sarolta

ISSN: 2631-0198

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Nyomdai előkészítés, borító: Líceum Kiadó

Megjelent: 2018-ban

Készült: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
Fekete Péter nyugalmazott főiskolai tanár 90. születésnapja tiszteletére	7
Bíró Ferenc	
Helynévalkotó domborzati köznevek a Körösök vidékén	11
Kovács Helga	
Várnevek a névtani szakmunkákban.....	23
Angyal László	
Nyelvi tallózás Felső-Ipoly mente történeti helynevei között	33
Takács Judit	
Egy szóalkotási módról magyar és finn szlengszavak kapcsán.....	47
Kalcsó Gyula	
Nyelvjárási alakváltozatok Károlyi Gáspár Két könyű című művében	59
Jánk István	
Magyartanárok nyelvi előítéletessége határon innen és túl	69
Rási Szilvia	
Nyelvjárási attitűdvizsgálat egy határ menti településen.....	79
Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia	
Írásbeli kapcsolattartás a hallgató-oktató viszonyban: szokásrendek és problémák a nyelvi reflexiók tükrében	89
Csiszárík Katalin – Domonkosi Ágnes	
A gyógyító-beteg viszonylat megszólítási változatai egy mozgásszervi rehabilitációs osztály gyakorlatközösségében.....	109
Zimányi Árpád	
Boroscímkeszövegek textológiai elemzése.....	129
Lőrincz Julianna	
Arany János népies és archaikus nyelvi elemeinek fordítása	141
V. Raisz Rózsa	
Egy szállóige forrása és jelentésváltozásai: <i>Nem boldog a magyar</i>	153
H. Tómesz Tímea	
A sportkommunikáció elmélete	161
Bozsik Gabriella	
Gondolatok a színnevek helyesírásának tanításáról	173
Győrffy Alexandra	
A humor motiváló szerepe az oktatásban.....	181

ELŐSZÓ

Az Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvészeti Tanszékének periodikája több mint négy évtizedes múltra tekinthet vissza. Kiadványunk évről évre számot ad a munkatársak friss kutatási eredményeiről, megmutatva, hogy milyen területeken tevékenykedünk, oktató-kutató közösségként merre tartunk. Az idei szám fontos találkozáspontot jelent a tanszék életének folytonosságában: legidősebb kollégánkat, a 90 éves Fekete Pétert köszöntjük, a szerzők között pedig szerepelnek régi munkatársaink és a tanszékünkhöz nemrég csatlakozott fiatal kollégák, sőt doktorandusz és magyar szakos hallgató is.

A számban szereplő írások tematikája kirajzolja a tanszék korábbi és jelenlegi érdeklődési köreit, szintén számos kapcsolódási pontot mutatva a régi és az új kollégák munkái között. Fekete Péter tanár urat ünnepeelve, az ő munkásságához kapcsolódva a kiadvány elejére kerültek a névtani tárgyú írások, ezt követik a dialektológiához kapcsolódó, illetve a szociolingvisztikai vonatkozású tanulmányok, majd szintén a hagyományainkhoz kapcsolódva szövegtani, stilisztikai tárgykörű és anyanyelv-pedagógiai, oktatásnyelvészeti írások. A sokszínű, de a nyelvi tevékenység közösségi jellegét és értékvonatkozásait egyöntetűen szem előtt tartó írások hitelesen jelenítik meg azt a szemléletmódot és értékrendet, amelyet a tanszék oktató- és kutatómunkájában egyaránt követni igyekszünk.

Domonkosi Ágnes

FEKETE PÉTER NYUGALMAZOTT FŐISKOLAI TANÁR

90. SZÜLETÉSNAPIJA TISZTELETÉRE

Fekete Péter nyugalmazott főiskolai tanár, a Magyar Nyelvészeti Tanszék egykori vezetője 2018-ban tölti be 90. születésnapját. Tisztelettel és szeretettel köszöntjük Tanár urat e jeles alkalomból, és tekintsük át a gazdag életpálya főbb állomásait, vegyük számba annak eredményeit!

Fekete Péter egész életpályája a tanárképzéshez kapcsolódik. Közvetlenül a háború után a Debreceni Református Tanítóképző Intézetben kezdte meg tanulmányait, majd a cívis városból Egerbe költöző Pedagógiai Főiskola magyar-történelem szakán folytatta. Ekkor figyelt föl rá a kiváló nyelvtudós, Papp István, a Magyar Nyelvészeti Tanszék első vezetője, aki munkatársául választotta, és gyakornokként, majd tanársegédként kezdett dolgozni. Néhány év múlva a kényszerű főiskolai létszámcsökkentés folytán ugyan egy időre általános iskolai tanár, majd igazgató, de kapcsolata intézményünkkel akkor sem szakadt meg. 1963-tól ismét főállású oktatónk, 1993-as nyugdíjazásáig.

Oktatói munkássága mellett ki kell emelnünk azt a fáradhatatlan és eredményes tevékenységét, amelyet másfél évtizedes tanszékvezetői működése során fejtett ki. Főiskolánk szempontjából is meghatározó sikereket ért el azzal, hogy a tanszék egészét és az egyes oktatókat bevonta az országos szakmai vérkeringésbe. Ösztönözte a tudományos munkában való előlépést, szorgalmazta a kandidátusi fokozatok megszerzését, önzetlenül és jó szívvel elősegítette minden kollégája előmenetelét. A Magyar Nyelvtudományi Társaság az ő vezetése idején bízta meg a tanszéket az országos anyanyelv-oktatási napok megrendezésével, melyek közül az első kettőnek fő szervezője. Tanszéki kezdeményezésre indult útjára Egerben a felsőoktatási intézmények országos helyesírási versenye; ennek elindításában, az állandó minisztériumi támogatás elnyerésében szintén meghatározó szerepe volt. Vezetői működésének és a tanszék eredményeinek elismeréseként 1989-ben Egerben rendezték a magyar nyelv hetének országos megnyitóját, amelyen plenáris előadást tartott.

Közreműködésével a tanszék jó kapcsolatot alakított ki a magyarországi egyetemek és főiskolák társtanszékeivel, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetével. Jeles személyiségeket, kiváló professzorokat nyert meg ügyünknek, akik óraadóként segítették tanszékünket. Áldozatos munkájának eredménye nem is maradt el. Csakhamar országos ismertségre és elismerésre tett szert a tanszék, s mindezek megalapozták hagyományos, ötéves egyetemi képzésünk 2003-as akkreditációját. Ugyancsak szakmai elismerését jelzi, hogy az 1990-es években a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén oktatott.

Tudományos és kutatói munkásságának fő területe a dialektológia, a névtan és a szociolingvisztika. Számára mindezek nem pusztán tantárgyak voltak. Oktatómunkájában tanítványai megérezhették a szakma, a tudomány iránti

elkötelezettséget, a szülőföld szeretetét, és sokakat magával ragadtak ezek a stúdiumok. Ennek gyümölcseként rengeteg kiváló szakdolgozat született, valamint számos olyan tudományos diákköri munka, amely az országos döntőn is rangos elismerésben részesült, tovább öregbítve a konzulens szakmai hírnevét. Örömmel tölti el, hogy tanítványai közül többen tovább viszik mindazt, amit neki köszönhetnek.

Publikációi közül kiemelendő a Heves megye földrajzi neveit feldolgozó adattára, valamint Eger és Felnémet külterületi és belterületi neveit – társ-szerzőként – feldolgozó munkája. Tanulmányai többek között a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelvjárások, a Hevesi Szemle lapjain, gyűjteményes kötetekben, valamint főiskolánk tudományos közleményeiben láttak napvilágot. Az 1980-as években irányította az anyanyelvi nevelés korszerűsítéséért folyó kutatás tanszéki munkálatait, amelyekből szintén jelentős közlemények születtek, a legfontosabb a Tankönyvkiadó gondozásában. Társszerkesztője volt A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozat két kötetének, valamint több főiskolai évkönyvnek.

Aktívan részt vett a tudományos közéletben: tagja volt az MTA Magyar Nyelvi Munkabizottságának, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak, valamint elnökhelyettese a Miskolci Akadémiai Bizottság nyelvtudományi munkabizottságának. Helyi megbízatásai: több cikluson keresztül a városi közművelődési bizottság, valamint a magatartás- és beszédkultúrával foglalkozó munkabizottság elnöke, a megyei művelődéspolitikai munkabizottság tagja. Megszervezte a Magyar Nyelvtudományi Társaság Heves megyei tagozatát, amelynek hosszú időn keresztül vezetője volt. Széles körű oktatás- és tudományszervező tevékenységének elismeréseként 1991-ben megkapta a legmagasabb intézményi kitüntetést, a Pro Academia Paedagogica Agriensi díjat.

Élénken foglalkoztatta az anyanyelvi nevelés ügye. Meggyőződése szerint az egész iskolai tananyagban jobban előtérbe kell állítani a tájnyelvet. Ennek alátámasztására Kazinczy gondolatait idézte: „A nyelv annál tökéletesebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek...” Ezek a szavak az 1990-es országos anyanyelv-oktatási napok elnöki bevezetőjében hangzottak el. A közel két évtizeddel ezelőtt vázolt helyzetkép ma is időszerű: „A nevelés egysége, a személyiség harmonikus fejlesztése olyan elérendő pedagógiai feladat, melyet elvégezni nem lehet a társadalmi mozgástól elszakítva. Nem lehet a gyermekeket türelemre nevelni egy türelmetlen társadalomban, nem lehet tiszteletre nevelni olyan társadalmi közegben, ahol az emberek nem értékesek egymás számára, nem lehet az igazi értékek befogadására nevelni ott, ahol az értékrend megbomlott, nem lehet az emberi érzelmek árnyalt kifejezésére nevelni olyankor, amikor szégyellni, titkolni kell az emberben meglévő vagy óhajtott érzelmeket. – De az óhajtás sem élne, ha nem lettek volna, nem volnának emberek, pedagógusok, akik tudatában voltak feladatuknak, akik ezt mindig szem előtt tartották.”

S hogy Fekete Péter tanár úr ezt mennyire fontosnak tartotta, arról gyakorta megbizonyosodhattunk beszélgetéseinkben, amikor hasonló aggódó szavak-

kal fejtette ki véleményét közelmúltunk, napjaink oktatásügyéről. Az iskola és a kiváló tanáregyeniségek meghatározó voltát az ő példáján is látjuk. Mindig nagy megbecsüléssel és hálával emlékezett egykori professzorára, Papp Istvánra, akit tanszéki előadótermünk névadóján emberként, tudósként és tanárként mutatott be.

Nyugdíjazása után még másfél évtizeden keresztül aktívan részt vett tanszékünk munkájában: mind a nappali, mind a levelező tagozaton oktatta legkedvesebb tárgyait, a dialektológiát és a névtant. Ekkortájt jelent meg tanulmánya az egri hóstyák nyelvhasználatáról egy igényes kivitelű és hiánypótló helyi kötetben. Itt a hóstyai nyelvjárás rendszerező bemutatása után ismét arra figyelmeztet, hogy „...a nyelvi normára való ösztönzés nem merevedhet sablonokba, száraz, egysíkú kommunikációba. Az egyéni színezetet nem megsemmisíteni kell, hanem gazdagítani”.

Nagy lelkesedéssel látott hozzá régen kitűzött célja megvalósításának: korábbi gyűjtéseinek rendszerezésével önálló kötetbe szerkesztette szűkebb páttriája nyelvi kincseit. Ez az értékmentő munka a Bölcsészettudományi Kar Pandora sorozatában jelent meg Szülőföldem, Tiszaszőlős a nevekben, földrajzi neveinek tükrében címmel.

A tanszék 80. születésnapja tiszteletére Tájnyelvi ízek, helynévi kincsek a Tisztától a Bükkig címmel válogatást jelentetett meg korábbi írásaiból. Mindenekelőtt szülőföldjét, Tiszaszőlőst idéztük fel több írásával, majd második otthonát, Egert és környékét. Köszöntésén megjelentek a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetői, az ELTE, a Debreceni Egyetem és a Miskolci Egyetem társtanszékeinek képviselői. Intézményünk vezetősége az Eszterházy Károly-emlékérem arany fokozata kitüntetésben részesítette.

Azóta a Líceum épületében nem találkozhattunk vele, nagyobb útra, emeletjárásra nem vállalkozik. De a városban naponta láthatjuk, gépkocsija segítségével eléri a számára szükséges helyeket. Szellemi frissessége mellett elismerésre méltó, hogy továbbra is vezeti a sokak által jól ismert autóját. E sorok írásakor – jelen kötet szerkesztőjével és szerzőivel együtt – remélem, hogy 90. születésnapja alkalmából Tanár urat a Líceum épületében köszönhetjük, de már nem a főiskolán, hanem az Eszterházy Károly Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén.

Zimányi Árpád

BÍRÓ FERENC

HELYNÉVALKOTÓ DOMBORZATI KÖZNEVEK A KÖRÖSÖK VIDÉKÉN

1. A magyar helynevek kutatásának, feldolgozásának szakirodalma szinte áttekinthetetlenül gazdag. Az összegyűlt helynévállományok, adattárak sokféle megközelítése, tanulságaik feltárása stb. jelentősen gyarapította és gyarapítja a legkülönbélebb tudományágak ismereteit. A magyar név- és nyelvtudomány különösen nagymértékben gazdagodott a helyneveinkben rejlő és az azokból feltáruló ismeretek által.

A magyar nyelvterület egészének, egyes régióinak és az egyes településeknek a helynévi kategóriáit, helynévfajtaikat, az elemek szerkezetét, keletkezésüket stb. boncolgatva mind jobban kitárul előttünk nyelvi és nyelven kívüli világunk. A helynévkutatás szerteágazó lehetőségei közül egy rövid terjedelmű dolgozat csak egy kis feladatra vállalkozhat, csak egy részterület érintőleges elemzésére törekedhet.

Mindezek tudatában esett a választásom egy korábban megjelent dolgozatom folytatására. Abban egy alföldi régió vízrajzi közneveit tekintettem át (Bíró 1997: 93–114). Jelen elemzésemben ugyanennek a vidéknek a helyneveiből kibontott domborzati köznevek nyelvi, lexikális elemzésére teszek kísérletet. Egyébként mindkét névtani elemzésem a Mikrotoponimák helynévalkotó lexemái című kandidátusi értekezésem (Bíró 1994) felhasználásával készült.

A magyar földrajzi köznevek vizsgálatáról elmondhatjuk, hogy a 21. század elején nagy lendülettel folytatódott, hiszen két új, önálló kötettel is gyarapodott helynévkutatásunk. Reszegi Katalin *Hegynevek a középkori Magyarországon* című kötetében (2011), annak több mint felét kitevő részében önálló fejezetet szentelt domborzati közneveink egyik jelentős csoportjának, az ún. hegyrajzi közneveinknek. Sokoldalúan feltárta e lexikális kategória elemeinek az eredetét, jelentésbeli viszonyait, használati gyakoriságukat, szóföldrajzi megoszlásukat, a helynévalkotásban betöltött szerepüket. A magyar földrajzi köznevek szótárszerű közreadására vállalkozott a Bába Barbara és Nemes Magdolna szerzőpáros. Munkájuk címe a *Magyar földrajzi köznevek tára* (2014). Vállalásuk szerint azokat a helyfajtajelölő főnévi lexémákat gyűjtötték össze, és sorakoztatták fel betűrendes szótárunkban, amelyeket a 20. század folyamán, illetőleg a mai magyar nyelvhasználatban a beszélők a különböző helyfajták megjelölésére használtak vagy használnak fel.

2. Dolgozatom elején meg kell jegyeznem, hogy a földrajzi nevek vizsgálatában szemléletem igen közel áll Hoffmann István helynévelemzési modelljéhez (1993), melyben központi helyet foglal el a nevek szerkezeti felépítésének a feltárása, annak meghatározása, hogy az egyes toponimák hány, a megnevezett objektumról valamiféle szemantikai jegyet kifejező részből állnak, e részek

milyen funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai kategóriákba sorolhatók. A nevek efféle felbontása után világossá válik, hogy az adott településen, vidéken miféle funkciókat milyen mértékben fejeznek ki a nevek, mely részükben, és milyen nyelvi eszközöket használnak fel ezekre a névadó közösség tagjai, és fordítva, kiderül az is, hogy miféle nyelvi eszközök (elsősorban lexémák) melyik névrészi helyzetben, milyen szerepben és melyikben milyen mértékben válnak névalkotóvá. A dolgozat további részében Hoffman István értekezésének a kategóriáit, fogalmait és műszavait használom, így azok értelmezésére e helyen külön nem térek ki.

Elemzésemben a választott terület domborzati neveit teljes részletességgel ezúttal nem szándékozom bemutatni, sőt nem is a domborzati nevek bemutatása a célom, hanem a névrészként álló földrajzi köznevek közül azokat válogatom ki, amelyek közszóként valamiféle (többnyire természetes) domborzati képződményt, térszíni alakulatot jelölnek, s így az adott táj névalkotásra használt domborzati közneveinek számítanak. Rövid áttekintésemben azt igyekszem tisztázni, hogy e földrajzi köznevek egyrészt melyik névrészi helyzetben (tehát alaprészként, bővítményi részként vagy egyrészes nevet alkotva), milyen mértékben, milyen funkcióban és főleg jelentésben fordulnak elő; milyen alcsoportokat alkotnak, ezeken belül milyen az egyszerű és összetett domborzati köznevek aránya.

A domborzati helyeket jelölő földrajzi köznevek vizsgálata különösen olyan tájakon indokolt, ahol a vidék térszíni viszonyai nagy vertikális és horizontális különbségeket mutatnak, másrészt ezeknek az objektumoknak a szerepe, jelentősége valamilyen sajátosságaik miatt meghatározó (volt) az itteni lakosság életében. Az általam vizsgált három Körös és a Berettyó összefolyásainak a környéke azonban nem ilyen, hiszen jellegzetes alföldi tájról van szó. Alapvetően lapos, sík terület, nem túl sok, nem túl magas kiemelkedésekkel tarkítva, hasonlóan a talajmélyedések sem tűnnek ki sem a számukkal, sem a mértékükkel. Az utóbbiak egy része a hajdani jellegzetes vízfolyások, vízállások visszamaradt, kiszáradt medreinek a maradványai. Az ezeket jelölő földrajzi közneveknek a besorolása vitatható, hiszen egykor a vízfajtákat nevezték meg ugyanazzal a szóval, később pedig a térszínformákat.

Az előbb említett természeti adottságokból adódóan a vízrajzi objektumokhoz és azok közneveihez képest a területen használatos domborzati köznevek csekélyebb mértékben vettek részt helynevek alkotásában. Az egyéb földrajzi köznevekhez hasonlóan két fő funkcióban épültek be a helynevekbe: leginkább a hely fajtaját, a térszínforma típusát nevezték meg velük, segítségükkel elkülönítve az egyes alosztályokat, ritkábban pedig a hozzájuk viszonyított helyzetet jelölték. Döntő többségben alaprészként vagy egyrészes névként állnak, csak elvétve bővítményi részként.

3. A tervezett elemzésem felvázolása előtt szükségesnek látszik néhány gondolatot elmondani a vizsgálatba vont földrajzi régióról és a feldolgozás alapjául szolgáló adattárakról. A kiválasztott vidéket a Körösök és a Berettyó összefolyásainak a környéke jelenti. E körülhatárolt területen a 20. század második felé-

ben nyolc, folyó menti, egymással szomszédos, jelentős lélekszámú település (zárójelben a további rövidítésük) osztozott: Békés (B), Dévaványa (D), Gyoma (G), Körösladány (L), Köröstarcsa (T), Mezőberény (M), Szeghalom (S) és Vésztő (V). E települések méretére jellemző, hogy határuk együttes nagysága közel 1600 km².

Maga a vidék nem esik ugyan egybe a magyar földrajztudomány felosztása szerint egyik tájegységünkkel sem, mégis elmondhatjuk, hogy igen hasonlók és jellegzetesek a nyolc helység felszíni viszonyai: mindegyiknek a területe érintkezik valamely Körös-szakasszal, a XIX. század közepe előtt számtalan vízzel szabdaltnak, mocsaras, lápos, semlyékes volt a határuk jelentős része. Azóta mindegyiknek a felületén gyökeres változások történtek; uralkodó a sík felszín, de szelídebb hajlatok, kiemelkedések sűrűn tarkítják a tájat. Az ott élő emberek élete, foglalkozásuk, gazdálkodásuk stb., de még a nyelvjárásuk is általánosan egyező, egymáshoz igen közeli jegyeket mutat. Megállapíthatjuk tehát hogy a térség településeinek nagyfokú a hasonlóság a természeti, a gazdaság-, település- és művelődéstörténet, valamint a nyelvjárás tekintetében, az ott élő emberek gondolkodásában stb., mindazokban a vonásokban, melyek a helynévalkotó nyelvi eszközök kiválasztásában a legfontosabb szerepet játszhatnak, s amelyek jellegzetessé teszik e tájék földrajzi neveit.

Névtani elemzésemhez forrásul a nyolc településen a 20. század második felében összegyűjtött és adattárakba rendezett helynévállományok szolgáltak. E források a helységek betűrendjében a következők: Szabó Ferencné-Szabó István 1983: Békés földrajzi nevei. In: Dankó Imre (szerk.): Békés város néprajza. Békéscsaba. 93–177; Bereczki Imre 1980: Dévaványa helynevei. Kézirat. Magyar Országos Néprajzi Múzeum Adattára. Budapest; Hévvízi Sándor 1977: Gyoma földrajzi nevei. In: Szabó Ferenc (szerk.): Gyomai tanulmányok. Gyoma. 422–483; Bíró Ferenc 1999: Körösladány helynevei. Líceum Kiadó. Eger; Bíró Ferenc-Kalcsó Gyula 2004: Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Eger; Adamik Mihályné-Molnár Ambrus 1973: Mezőberény határának története és helynevei. In: Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története. Mezőberény. II. 119–154; Implom József 1951: Szeghalom földrajzi nevei. Kézirat. Sárréti Múzeum. Szeghalom; Molnár Ambrus 1985: Szeghalom határának helynevei. Kézirat. Sárréti Múzeum. Szeghalom; Szarka Sándorné 1991: Szeghalmi utcanévek. Kézirat. Sárréti Múzeum. Szeghalom; Domokos Zsuzsanna 1973: Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei. In: Szabó Ferenc (szerk.): Vésztő története. Vésztő. 385–435.

4. Vállalt feladatom elvégzéséhez az adattárak összes földrajzi nevét (12 290) szerkezetileg tagolnom kellett. Elkülönítettem minden névben a jelölt denotátumra vonatkozó, funkcióval-jelentéssel bíró nyelvi egységeket (Hoffmann 1993: 43–44), vagyis a névrészeket (22 232), s megállapítottam ezeknek a nyelvi kifejezőeszközöket. A rendszerezés során kiderült, hogy a Körösök vidékén a helynévalkotásban közszavak, tulajdonnevek, elhomályosult összetételek, idegen eredetű és ma már kategorizálhatatlan nyelvi eszközök vettek részt. Más

tájegységekhez hasonlóan a közsői lexémák a legproduktívabbak, ezek jelentősége a legnagyobb, a 12 290 helynév közül 10 917 tartalmaz 13 892 névrészében valamiféle közszt. A földrajzi nevek közül 4067 teljes egészében ilyen elemekből épül fel, legjellemzőbbek viszont e lexémák alaprészi helyzetben (6453 névben). A régió helynévalkotásában részt vevő különböző közsavak száma 2017, e szám jelentősen elmarad a tulajdonnéviek (5210) mögött. A névalkotó közsavakat tovább kategorizálva kitűnik, hogy közülük számukkal és névalkotó termékenységükkel kiemelkednek a köznevek (1591 köznév 9255 helynév 12 021 névrészében).

A közneveken belül pedig, de az összes névalkotó lexéma között is a földrajzi köznevek (892) játsszák a legjelentősebb szerepet a helynévalkotásban (10 641 névrész). A hely fajtáit jelölő lexémák a Körösök mentén is elsősorban alaprészként kerülnek be a nevekbe, de megjelenhetnek bővítményi részi helyzetben, és nemritkán egyrészes helynevet is létrehozhatnak. Ezekkel a névadók meg akarják jelölni a földrajzi nevekben a megnevezendő objektum fajtáját, vagy egy másikhoz akarnak viszonyítani, így biztosítják saját korukban a nevek magas információs értékét.

Mivel a névadó közösség a földrajzi közneveket a legkülönbözőbb helyfajták megjelölésére használja, így jelentésükben a hely fogalmának a kifejezése a közös tartalom. Ezt az általános jelentéssíkot az egyes földrajzi köznevekben bizonyos megszorító jelentésjegyek teszik specifikussá, az egymással legszorosabb kapcsolatban lévő jelentésjegyek, a hasonló jellegű objektumok típusait megnevezők külön-külön kategóriát alkotnak (Hoffmann 1993: 34, 92–98). Ezek közül az egyik a térszinformát, vagyis a domborzati képződményeket, a földfelszíni alakulatokat jelölő köznevek.

5. A Körösök környékén helynévrészként előforduló domborzati köznevek részletesebb taglalása előtt betűrendben felsorolom valamennyit szótárszerű összeállításban. Címszóként a köznyelvi vagy az általam köznyelviesített forma áll, ez leginkább a lexémák szótári alakja, ritkán lehet ún. szoros szó szerkezet is. A szófajt külön nem említem, hiszen valamennyi elem főnévi értékű, földrajzi köznév. A címszót követően az adott lexéma helynévi felbukkanásainak a számadatait adom meg. Legelső helyen áll az összes előfordulásra utaló szám, majd a névrészek szerinti összesítések. [A névben elfoglalt helyzetet rövidítések jelzik: e = bővítményi részként, u = alaprészként, utótagként, ö = egyrészessként, önmagában.] A számsort a településenkénti mutató zárja, ezt követi(k) a lexikai egység jelentése(i). Több jelentés esetén arab számok különítik el ezeket. Ha a címszónak (mint a névalkotásba belépő elemnek az aktuális) jelentése szerepel A magyar nyelv értelmező szótárában, egyszerűsítve az Értsz. jelölést alkalmazom. Ha többjelentésű a szó, melléírom a megfelelő arab számot. Helynévi példákat (a teljesség igénye nélkül) nem itt, hanem az elemzés további részében közlök.

agyaggödör 1: ö1 | M/ö1 'agyag kitermelésével létrejött mélyedés'

agyaggödörök 2: u1, ö1 | D/u1ö1 'olyan terület, amelyen agyagkitermeléssel több mélyedés keletkezett a talajon'

alj 15: u15 | D/u1, L/u5, M/u2, S/u4, T/u2, V/u1 1. 'környezeténél mélyebb fekvésű terület'; 2. 'valamely területnek a lakott helytől távolabb eső, végén lévő része'

általeső 1: u1 | B/u1 'túlsó, szemközti oldalon lévő hely'

borzlyuk 1: e1 | V/e1 'borznak a földbe vájt ürege'

csorba 1: u1 | L/u1 'hiányosnak, szabálytalannak tűnő hely'

csúcs 14: e3, u10, ö1 | B/e1u9, G/u1, L/e1, M/e1ö1 'nagyobb földterület hegyesszögben végződő, úttal vagy árokkal határolt része'

déllő 5: e2, u1, ö2 | B/e1u1ö1, L/ö1, V/e1 'környezetéből enyhén kiemelkedő legelőterület, ahol a lábasjóságok pihentek delente'

domb 52: e1, u50, ö1 | B/u15, D/e1u5, G/u4ö1, L/u2, M/u1, S/u9, T/u5, V/u9 'talajkiemelkedés enyhén lejtős oldallal; halom'

dombhát 1: ö1 | M/ö1 'halom felső része, teteje'

dombok 2: u2 | B/u1, L/u1 'egymás melletti halmok együttese'

dőghalom 1: ö1 | M/ö1 'az elhullott állatok elföldelése következtében keletkezett kiemelkedés'ék 2: e2 | B/e1, L/e1 'ék alakú hely'

eleje 10: u10 | D/u2, G/u2, S/u6 'valamely földterületnek a település felőli, ahhoz közelebb eső darabja'

farok 4: u4 | B/u1, D/u1, G/u1, L/u1 'elkeskenyedő, hosszan elnyúló föld; a területnek a vége'

fenék 25: e2, u23 | B/u3, D/e1u3, G/e1u7, L/u3, M/u1, T/u4, V/u2 'a határ mélyen fekvő, hajdan vízjárta, széles, teknőszerű része, alja'

földhalom 1: ö1 | S/ö1 'halom, domb'

földhát 1: e1 | T/e1 'enyhe, domború, a sík felszínből hosszan elnyúló kiemelkedés'

földlaponyag 1: ö1 | S/ö1 'laponyag, enyhe talajkiemelkedés'

gödör 6: e2, u3, ö1 | B/e1, D/e1, G/u2ö1, S/u1 'kisebb-nagyobb medenceszerű talajmélyedés'

gödrök 10: e2, u8 | D/u3, G/u3, L/e1, S/u1, T/e1u1 'hasonló formájú, mélységű, egymás melletti talajmélyedések együttese'

hajlás 1: u1 | L/u1 'széles, de sekély mélységű homorulat a talajon, hajlat'

hajlat 2: u2 | G/u1, T/u1 'széles, sekély mélységű homorulat a felszínen'

- halmagy** 2: ö2 | D/ö1, G/ö1 'dombos, halmos hely'
- halmok** 2: u2 | B/u1, G/u1 'több egymáshoz közeli halom együttese'
- halom** 293: e3, u290 | B/u32, D/u64, G/u52, L/u34, M/u30, S/u46, T/u16, V/u16
'nagy átmérőjű, alacsony magasságú, kúphoz hasonló, enyhe kiemelkedés;
domb, kurgán'
- hantos** 1: ö1 | G/ö1 'rögös, göröngyös felszínű terület'
- határgödör** 1: ö1 | L/ö1 'településeket elválasztó talajmélyedés'
- határhalom** 3: u1, ö2 | B/ö1, G/ö1, M/u1 'szomszédos települések határvonalán
húzódó talajkiemelkedés'
- határszél** 5: u5 | B/u1, L/u1, M/u1, S/u2 'a településhatárnak a szomszédos
helységgel érintkező része'
- hátulja** 2: u2 | V/u2 'földterületnek, dűlőnek a belterülettől távolabb eső része,
vége'
- hegy** 13: e1, u11, ö1 | B/u4, L/e1u3ö1, S/u4, T/u1, V/u2 'a földterületnek úttal,
érrel határolt háromszög alakú vége; csúcs'
- homokbánya** 2: ö2 | D/ö1, G/ö1 Értsz.
- homokgödör** 2: e1, ö1 | B/e1ö1 Értsz.
- hossz** 1: u1 | B/u1 'hosszúak alakú terület'
- kalicka** 2: e1, u1 | B/u1, V/e1 'úttal, árokkal határolt, kis alapterületű, zárt hely'
- kaponyás** 1: ö1 | B/ö1 'merítőedényre emlékeztető mélyedés, lapályos hely'
- könyök** 9: e3, u6 | D/e1, G/e1u2, M/e1u4 'a behajlított könyökhöz hasonló gör-
bületű hely'
- kubik** 5: e1, ö4 | D/ö1, G/ö2, T/ö1, V/e1 'folyó árterében, a gát és a folyómeder
közötti téren nagy, mély gödör'
- lapály** 2: e2 | L/e1, M/e1 'igen alacsony tengerszintű, mély, sík terület, lapos'
- laponyag** 26: e2, u23, ö1 | B/u1, D/e1u6ö1, G/u2, L/u2, M/e1u1, S/u11 'környeze-
téből szelíden kiemelkedő, enyhe domborulat'
- lapos** 90: u87, ö3 | B/u12, D/u8, G/u21, L/u12ö1, M/u6ö1, S/u20, T/u4ö1, V/u4
'környezeténél alacsonyabb fekvésű, nagy sík terület'
- lődomb** 1: ö1 | G/ö1 'lőgyakorlat hátteréül szolgáló magaslat'
- magaslatok** 1: u1 | L/u1 'egymás közelében álló dombok együttese'
- mélyebbje** 2: u2 | L/u2 'a terület alacsonyabban fekvő része'
- mélyedés** 1: u1 | L/u1 'hajlat; széles, sekély, gödörszerű homorulat'
- nyak** 4: u4 | B/u2, M/u1, V/u1 'két terület közötti hátsó föld'

- oldal** 49: e2, u47 | B/u10, D/u1, G/u4, L/u21, M/u1, S/u7, V/e2u3 'a határnak a szomszédos területek felé eső része, sávja'
- ormágy** 3: e1u2 | B/u1, V/e1u1 'magasabb hely, domb, földhát'
- rigalyos** 1: ö1 | D/ö1 'göröngyös felszínű terület'
- rókalyuk** 2: ö2 | B/ö1, L/ö1 'rókák búvóhelye (és környéke)'
- sárgödör** 1: ö1 | L/ö1 'vályogvetés után visszamaradt talajmélyedés'
- sík** 1: u1 | V/u1 'tagolatlan lapos terület'
- síkság** 1: u1 | L/u1 Értsz.
- szikhát** 1: ö1 | L/ö1 'szikes, partos föld'
- térség** 1: u1 | L/u1 'szabad terület, tér'
- várdomb** 2: ö2 | B/ö1, V/ö1 'földvár maradványaként kialakult magaslat'
- verem** 3: e3 | S/e2, T/e1 1. 'talajbemélyedés, gödör'; 2. 'vadfogásra használt mély gödör'
- völgy** 10: e2, u7, ö1 | B/e2u2ö1, D/u1, L/u1, M/u2, S/u1 'két magaslat között hosszasan elnyúló, mély fekvésű, széles földterület'

6. A következőkben a felsorolt névalkotó domborzati közneveket szemantikai és esetenként morfológiai jegyeik alapján rendszerezem. A megnevezett földfelszíni alakulatok legszembetűnőbb eltérései alapján különválasztva, alcsoportonként tárgyalom a domborulatokat, a homorulatokat és a síkságokat jelölő közneveket. Minden egyes kategóriában megadom az oda tartozó tagok általános jellemzését, számukat, számarányukat, helynévi előfordulást, megterhelésüket. Ha csupán egyrészes helynév keletkezett a köznévből (jelentéshasadással, s más kétrészes névben nem szerepel), a szám mellett egy csillag jelzi ezt.

A nyolc Körös menti településen az áttekintett adattárak alapján 59 domborzati köznév lett névalkotó, s ezek összesen 704 névrészi előfordulást adnak. Az 59 lexéma az összes névalkotó földrajzi köznévnél (892) az 6,61%-a, a 704 névrész a földrajzi köznévből állók egészének (10 641) az 6,61%-a. Átlagos megterhelésük 11,93 névrész/szó.

6.1. A felszíni kiemelkedéseket jelentő köznevek

A domborzati köznevek közül azokat sorolhatjuk ebbe a kategóriába, amelyeknek az objektumai a sík felszíntől legfeljebb néhány méterre kiemelkedő, általában kis magasságú, széles alapátmérőjű, sok esetben kúphoz hasonló domborulatok, térszíni kiemelkedések. Ezek a terepalakulatok az itt élt generációk tudatában akár évszázadokon át igen fontos helyeknek számítottak, mivel

életükben valóban lényeges szerepet játszottak: őrhelyek, megfigyelő és határpontok, temetkezési helyek stb. voltak.

A Körösök vidékén a vizsgált nyolc település helyneveiből kigyűjtött 59 domborzati köznévből 19 (32,2%) sorolható ide. A velük alkotott helynevek száma 402, ezek aránya 57, 1%, átlagos megterhelésük 21,15 névrész/szó. A magas előfordulási szám két dolgot jelez: egyrészt azt, hogy a felszíni kiemelkedések többsége nevet kapott, gyakran nem is egyet, másrészt jelentős számú efféle objektum létezett a vizsgált területen. A magas megterhelési szám pedig azt jelzi, hogy a sok (de jórészt igen hasonló) alakulatra kevés köznevet használtak fel. Ráadásul még e kevés domborzati köznévnek is szélsőségesen különböző a megterhelése. A *halom* névalkotó produktivitása következtében a többi köznév együttesen sem közelíti meg annak előfordulási számát, a *domb* pedig csak az újabb időkben és valószínűleg köznyelvi hatásra kezd szaporodni a helynevekben.

A Körös-torkolatok környékén adattáraink alapján a következő, felszíni kiemelkedéseket jelentő földrajzi köznevek vettek részt helynevek alkotásában: *délló* 5 (B: *, L: *), *domb* 52 (L: *Kecskés-domb*, *Méhes-domb*, *Temető-domb* stb.; T: *Doksa-domb*, *Irmes-domb*, *Nagy-domb* stb.), *dombhát* 1 (M: *), *dombok* 2 (L: *Déllói-dombok*), *dőghalom* 1 (M: *), *földhalom* 1 (S: *), *földhát* 1 (T: *Földhát-zug*), *földlaponyag* 1 (S: *), *halmagy* 2 (D, G: *), *halmok* 2, *halom* 293 (L: *Ásott-halom*, *Bódi-halom*, *Csikós-halom*, *Csömpő-halom*, *Köves-halom* stb.; T: *Barát-halom*, *Farkas-halom*, *Hideg-halom*, *Koldus-halom*, *Mérgecs-halom* stb.), *határhalom* 3 (B, M: *), *laponyag* 26 (D: *Barát-laponyag*, *Ködmönös-laponyag*, *Laponyag-halom*; G: *Esküdt-laponyag*, *Tetves-laponyag*; L: *Majta-laponyag*, *Lapály-laponyag*; S: *Aklos-laponyag*, *Kenderes-laponyag*, *Koppláló-laponyag*, *Lormos-laponyag* stb.), *lődomb* 1 (G: *), *magaslatok* 1 (L: *Korhányi-magaslatok*), *nyak* 4, *ormágy* 3, *szikhát* 1 (L: *), *várdomb* 2 (B, V: *).

Közülük egyesek az objektum funkciójára (*délló*, *dőghalom*, *határhalom*, *lődomb*, *várdomb*), mások az anyagára (*földhalom*, *földhát*, *földlaponyag*, *szikhát*) vagy csak a kiemelkedés részére (*dombhát*), jellegzetes alakjára (*nyak*) utaltak. Az összes többi az azonos fajtájú kiemelkedés általános megnevezésére szolgált (*domb*, *dombok*, *halmagy*, *halmok*, *halom*, *laponyag*, *magaslatok*, *ormágy*).

Szerkezetileg a felszíni kiemelkedést jelentő köznevek között egyszerű és összetett szavak egyaránt találhatók. Egyszerű szó 10 (52,63%), helynévi előfordulásuk 390 (97,01%). Átlagos gyakoriságuk: 39 névrész/köznév.

Nemcsak saját alkategóriájában számít a legproduktívabbnak a *halom* lexéma, hanem igen előkelő helyet foglal el az összes földrajzi köznév között is (5.). Hasonlóan az összes névalkotó közszó rendjében is a leggyakoribbak között van (5.). Termékenységének oka valószínűleg elsősorban szóföldrajzi tényezőkben keresendő.

A *halom* földrajzi köznév a vizsgált vidék helyneveiben három kivétellel csak alaprészi helyzetben vált névalkotóvá.

A felszíni kiemelkedést jelentő közneveknek majdnem a fele (9; 47,37%) összetett szó, helynévi előfordulásuk azonban igen alacsony (12; 2,98%). Meg-

terhelésük: 1,33 névrész/szó. Csekély mértékű felhasználásuk és megterhelésük elsősorban speciális jelentésüknek vagy az objektumtípus ritka előfordulásának a következménye. Többségük önmagukban vált (jelentéshasadással egyrészes) helynévvé.

6.2. A földfelszíni homorulatokat jelentő köznevek

A domborzati közneveknek ez a csoportja vidékünkön azokra az objektumokra vonatkozik, amelyek a sík felszínhez képest maximum néhány méteres mélységű, különböző alakú és méretű (szélességű és hosszúságú) homorulatok, mélyedések. Mivel a tájban való eligazodásban, a tájékozódásban és az itteni emberek életében sokkal kisebb volt a szerepük, mint a domborulatoknak, így a helynévalkításban is kisebb lett a jelentőségük.

Bár a földfelszíni homorulatokat jelentő köznevek száma (20; 33,89%) majdnem ugyanannyi, mint a domborulatokat jelentőké, de a névrészi előfordulásuk (93; 13,21%) lényegesen alatta marad azokénak. Így a megterhelésük is minimális: 4,65 névrész/szó. A 18. század végéig az *alj* (15), a *fenék* (25) és a *völgy* (10) lehetett valamivel produktívabb, az utóbbi századokban pedig a *gödör* (6), *gödrök* (10).

A helynévalkításban részt vevő földfelszíni homorulatokat jelentő köznevek: *agyaggödör* 1 (M: *), *agyaggödrök* 2, *alj* 15 (L: *Bikeri alja*, *Kertek alja*, *Tanya-alj* stb.; T: *Gát alja*, *Körös-alj*, *Liget alja* stb.), *borzlyuk* 1 (V: *Borzlyuk-hát*), *fenék* 25 (L: *Iván-fenek*, *Ludas-fenek*, *Zován-fenek* stb.; T: *Nadrág-fenek*, *Görbe-fenek*, *Pap-fenek* stb.), *gödör* 6 (T: *Homokos-gödör* stb.), *gödrök* 10 (L: *Gödrök közt*; T: *Újülési-gödrök*, *Gödrök-köz* stb.), *hajlás* 1 (L: *Végér hajlása*), *hajlat* 2 (T: *Angolkerti-hajlat*), *határgödör* 1 (L: *), *homokbánya* 2 (D, G: *), *homokgödör* 2, *kaponyás* 1 (B: *), *kubik* 5 (D, G, T: *), *mélyebbje* 2 (L: *Mélyér mélyebbje*, *Sebesér-mélyebbje*), *mélyedés* 1 (L: *Tíkos-mélyedés*), *rókalyuk* 2* (B, L: *), *sárgödör* 1 (L: *), *verem* 3 (T: *Verem utca*), *völgy* 10 (L: *Gyalom-völgy* stb.).

Az objektumfajták közötti hasonlóságokat tekintve, némelyek állatokkal kapcsolatosak (*borzlyuk*, *rókalyuk*), mások funkcióra utalnak (*határgödör*, *kubik*), a többi pedig a homorulatnak különböző nagyságát, alakját is ki tudja fejezni. A *hajlás* és a *hajlat*, valamint a *mélyebbje* és a *mélyedés* egymás szinonimái.

Az alcsoport tagjainak a többsége (12; 60%) egyszerű szó. Helynévi előfordulásuk összesen 81 (87,09%). Megterhelésük: 6,75 névrész/szó.

Nemcsak az egyszerű köznevek között, hanem az egész alkategóriában a legtermékenyebb névalkító a *fenék* (25) volt, a földfelszíni homorulatokat jelentő köznevekkel keletkezett helynevek 26,88%-ában névalkító. E földrajzi köznév a vizsgált településeken leginkább alaprészi helyzetben vált névrésszé: G: *Bika/fenék*, *Iván/fenék*, *Kölesér/fenék*, *Ludas/fenék*; L: *Zsivány/fenék* stb.

A földfelszíni homorulatokat jelentő összetett köznevek száma csak nyolc (40%), helynévi előfordulásuk 12 (12,9%). Megterhelésük: 1,5 névrész/szó. Nagyon ritka használatuk és a legalacsonyabb megterhelésük a lexémák spe-

ciális jelentéstartalmának, vagyis a jelölt objektumtípusok kivételesen ritka felbukkanásának a következménye. Kettő kivételével egyrészes nevet alkotnak (de pl. V: *Borzlyuk/hát*).

6.3. A sík felszíneket jelentő köznevek

A sík felszíneket jelentő köznevek denotátumai a térszíni domborulatok, homorulatok vagy a vizek, illetőleg a vizek menti partos helyek mellett, között elterülő egyenletes, lényeges vertikális különbségeket nem mutató térségek, eltérő méretű síkságok. Mivel az adott tájnak a legjellemzőbb jegye éppen a sík felszín, ezért ez önmagában tájékozódásra, a térben való eligazodás segítésére kevésbé alkalmas. Hogy mégis felhasználtak helynévalkotásra síkságot jelölő közneveket, az abból adódik, hogy az efféle területeknek valamely járulékos jegye vált feltűnővé, másoktól szembeötlően eltérővé, így többnyire a síkság egyes részeinek a köznevei alkalmasak lettek névrészi szerepre.

Az alcsoport domborzati közneveinek a száma 20 (33,89%), ezek összesen 209 helynévrész alkotásában vettek részt (29,68%). Átlagos megterhelésük: 10,45 névrész/szó.

A feldolgozott adattárakban szereplő helyneveknek a sík felszínt jelentő helynévalkotó földrajzi köznevei a következők: általeső 1, *csorba* 1 (L: *Nagy-csorba*), *csúcs* 14 (L: *Csúcs-dűlő*), *ék* 1, *eleje* 10, *farok* 4 (L: *Paphalmi-sziget farka*), *hantos* 1 (G: *), *határszél* 5 (L: *Kereki-határszél*), *hátulja* 2 (L: *Dióér hátulja*), *hegy* 13 (L: *, *Hegy-tábla*, *Szőke-hegy*, *Vessző-hegy*), *hossz* 1, *kalicka* 2, *könyök* 9, *lapály* 2 (L: *Lapály-laponyag*), *lapos* 90 (L: *Körös-lapos*, *Csót-lapos*, *Görög-lapos*, *Sáros-lapos* stb.), *oldal* 49 (L: *Billentő-oldal*, *Büngösd-oldal*, *Fási-oldal*, *Kengyel-oldal*, *Majta-oldal*, *Pakac-oldal* stb.), *rigalyos* 1 (D: *), *sík* 1, *síkság* 1 (L: *Károly-síkság*), *térség* 1 (L: *Folyás-ér-melletti-térség*).

Jelentéseik árnyalatnyi finomságaira tekintettel megnevezhették a környezettől mélyebb fekvésű területeket (*lapály*, *lapos*), utalhattak azok helyzetére (általeső, *eleje*, *határszél*, *hátulja*, *oldal*), alakjára (*csorba*, *csúcs*, *ék*, *farok*, *hegy*, *hossz*, *kalicka*, *könyök*), felszínének jellegzetességére (*hantos*, *rigalyos*). Ritkán utalhattak a névadók a köznevekkel az egyenletesen sík terepviszonyokra (*sík*, *síkság*, *térség*).

Szerkezetük szerint kettő kivételével (általeső, *határszél*) mindegyik egyszerű szó.

Az alcsoport tagjai közül magasan kiemelkedik gyakoriságával a *lapos* földrajzi köznév (90): G, D: *Bere-lapos*, M: *Cina-lapos*, D, T: *Csárda-lapos*, B: *Daru-lapos*, L: *Körös-lapos*, *Lapos*, V: *Iméri-lapos*; B: *Lapos utca*, *Lapos-sziget* stb.

7. A nyolc Körös menti település domborzati közneveinek áttekintése után felvetődik a gondolat, hogy összevessük ezeket az ugyancsak innen adatolt vízrajzi köznevekkel. Az előző oldalakon elvégzett vizsgálat szerint a domborzati köznevek közül 59 vett részt helynevek alkotásában. Összesen 704 helynév

részeként bukkantak elő. Ezzel szemben 149 vízrajzi köznév fordult elő 2196 helynév megalkotásában. A helynévi számadatok egyértelműen azt igazolják, hogy a Körösök ágainak és összefolyásainak a környékén, a hajdani erekkel, apróbb vízfolyásokkal, vízállásokkal szabdalt és tarkított tájban a vizek és a vízkörnyéki helyek szerepe és jelentősége jóval nagyobb lehetett az ott élt lakosok számára. A számokból ránézésre, minden pontosabb számítások nélkül is kiderül, hogy a vízrajzi köznévi névrészt tartalmazó helynevekből a Körösök vidékén több mint háromszor annyi van, mint a domborzati köznevekkel létrejöttékből, a névalkötő vízrajzi köznevek száma pedig alig több, mint két és félszerese a domborzati köznevekének. A két csoport lexémáinak az átlagos megterhelése is a vízrajzi köznevek előnyét jelzi, hiszen ezek 14,73 névrész/szó, a domborzati közneveké pedig 11,93 névrész/szó arányt mutatnak. A kis különbség elsősorban annak a következménye, hogy a kevés domborzati köznév között is volt néhány igen gyakori előfordulású (*halom, lapos, domb, fenék*), a vízrajzi köznevek között pedig a nagyon gyakoriak (ér, csatorna, fok; kút; gát, zug stb.) mellett igen sok csak egy-két helynévben bukkant fel.

Végző következtetésként azt állapíthatjuk meg, hogy mind a vízrajzi, mind a domborzati köznevek igen jelentősek voltak a Körösök vidékén a helynevek alkotásában. Ezek ugyanakkor visszaigazolják, hogy a velük elnevezett objektumok a lakosok életében, térbeli tájékozódásában különösen fontos szerepet játszottak/játszanak.

Irodalom

- Bába Barbara – Nemes Magdolna 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Bíró Ferenc 1997. Helynévalkötő vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *Magyar Nyelvjárások* 34: 93–114.
- Bíró Ferenc 2002. *Nyelvi-típológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. EKF BTK. Eger.
- Fekete Péter 1991. Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősen. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 167–175.
- Fekete Péter 1996. A kő köznév Felsőtárkány földrajzi neveiben. In: Bereczki András – Klima László (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Budapest. 89–95.
- Hoffmann István 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.

- Reszegi Katalin 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Tóth Valéria 1997. Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 209. Budapest. 262–265.

KOVÁCS HELGA

VÁRNEVEK A NÉVTANI SZAKMUNKÁKBAN

1. A várak több tudományterület képviselői számára is fontos kutatási témát szolgáltatnak. A várnevek sem pusztán a nyelvészek, illetve a névtannal foglalkozó szakemberek figyelmét kelthetik fel, fontos szerepet kapnak a történettudományi kutatásokban is. E névcsoport átfogó nyelvi-névtani feldolgozása azonban – mely pedig nyilvánvalóan a történettudomány szempontjából is hasznos lehet – egyelőre hiányzik a magyar névkutatásban. A nyelvészeti-névtani szakmunkákban az eddigiekben csupán érintőlegesen, illetve egy-egy konkrét probléma tárgyalása kapcsán került elő a vármegnevezések problémaköre.

1.1. Kálmán Béla *A nevek világa* című munkájában (1989) az építményt jelentő helységneveket tárgyalva röviden áttekinti a várnevek jellegzetes lexikai-szemantikai kategóriáit is, néhány példával is szemlélítve az adott típusokat. Eszerint a szlávoktól átvett nevek (*Csongrád* < 'fekete vár', *Nógrád* < 'új vár', *Visegrád* < 'magas vár', *Zemplén* < 'földvár') mellett találunk a magyar nyelvterületen színéről (az Erdélyi Fehér, a Fejér, illetve a Szerém megyéből is adatolható *Fehérvár*, téglából épülhetett: *Pilisvörösvár*, *Vasvörösvár*), anyagáról (*Dunaföldvár*, *Tiszaföldvár*), funkciójáról (*Vasvár*: királyi vaselosztó telep), folyóról (*Kaposvár*, *Zalavár*), földrajzi helyzetéről (*Dombóvár* < szl. 'tölgyes', *Szegvár*: a Kurca és Kórógy-ér „szeg”-ében, összefolyásánál, *Kapuvár*: a régi védelmi rendszer, a gyepterület egyik kapujában épült, *Sárvár*, *Szigetvár*), koráról (*Óvár*, *Abaújvár*, *Liptóújvár*, *Érsekújvár*, *Szamosújvár*, *Marosújvár*), nagyságáról (*Nagyvárad*, *Kisvárad*, *Kisvárd*) elnevezett várakat (145–146). A várak egy részét az első ispánról nevezték el, az ide tartozó nevekről azonban példát nem közöl.

Kiss Lajos a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz.) című munkájában több mint 150 várnév névmagyarozatát közli, melyek jó része visszavezethető az Árpád-korra, de akadnak köztük későbbi, esetenként csak a 18–19. századtól adatolható nevek is, s bár jó részük a magyar nyelvterülethez köthető, találunk példát néhány külföldi név magyarozatára is (pl. *Alhambra*, *Angyalvár*, *Wartburg* stb.). A várnevek jó része címszóként szerepel a szótárban (pl. *Márévár*, *Medvevár*, *Szádvár*), máskor viszont csupán a szócikk etimológiai részében találunk rájuk utalást (pl. *Baranya*, *Hímesudvar*, *Zemplén*). A magyar nyelvterületről közölt várnevek jobbra kétrészesek, de előfordulnak egyrészes névalakok is (pl. *Bolondóc*, *Temetvény*, *Csongrád*, *Visegrád*). A névmagyarozatok alapján a várnevekben a leggyakrabban megjelenő névadási motiváció a valamely személyhez való viszony kifejezése (pl. *Csanád*, *Hont*, *Szabolcs*, *Amadévár*, *Csicsóvár*, *Hédervár*, *Miklósvár*, *Adorjánvára*, *Csáktornya*, *Salamonvára*, az utóbbit lásd FNESz. *Salomvár*), de szintén szép számban találunk a vár valamely más helyhez való viszo-

nyára utaló neveket is (*Szomszédvár, Szegvár*, az utóbbi erődítmény a Zala folyó szegletében épült, vö. FNESz. *Zalaszegvár*). Ez utóbbi kategórián belül nagyobb számban fordulnak elő a szótár névanyagában folyóvízre utaló várnévi példák (pl. *Küküllővár, Sebesvár, Temesvár*), illetve az adott hegyről való elnevezések, amelyen az erősség állt (pl. *Detrekő* hegynév > *Detrekő* várnév, *Ágashalom* > *Ágasvár*, a *Segesvár* és *Esegvár* nevek előtagjában pedig a m. *seg* ~ *ség* 'domb, hegy, magaslat' hegyrajzi köznév jelenik meg). Gyakoriak ezek mellett a vár viszonyított korára utaló megnevezések is (*Abaújvár, Újvár, Óvár*, vö. FNESz. *Abaújvár, Németújvár, Kisóvár, Óvár, Pinkaóvár*). Uthalhat még az előtag többek között a vár valamely külső tulajdonságára (*Vörösvár, Fehérvár*, vö. FNESz. *Barsvörösvár, Vasvörösvár, Székesfehérvár*), környezetének jellegzetességére (*Sóvár, Vasvár*, vö. FNESz. *Nyírvasvári*), s esetenként az ott élő növény-, illetve állatvilágra is (*Somogyvár, Sásvár; Súlyomkő, Saskő*, vö. FNESz. *Saskővár*alja).

Bauko János tanulmányában (2006) egy szűkebb terület, a komáromi erődrendszer történeti névanyagát vizsgálja a névadás motivációja szempontjából. Az építménynevek körébe tartozó nevek elemzéséből kitűnik, hogy leggyakrabban a személyre utaló emlékeztető nevek csoportja (pl. *Lipót-kapu*), emellett a megnevezések utalhatnak víznévre (pl. *Vág-hídfő*), helységnévre (pl. *Igmándi erőd*), az építmény alakjára (pl. *Duna-hídfő*), a vár korára, idejére (pl. *Öregvár, Újvár*), illetve néhány bástyát számokkal azonosítanak (pl. *I–XI. bástya*).

1.2. Zelliger Erzsébet A magyar nyelv történeti nyelvtanában a kétrészes földrajzi nevekről szólva a kétrészes várnevek szerkezeti felépítésére is utal. Tanulmányában rávilágít arra, hogy a várak neveiben igen gyakran tekinthetők a jelzős összetételek, melyek közül a minőségjelzős kapcsolatok többségükben egy közzói bővítményből és a szintén közzói *vár* utótagból állnak. Az előtag ezen belül lehet melléknév, mely a vár valamely tulajdonságára vagy más várhoz fűződő viszonyára utalhat (pl. *Újvár, Hosszúvár*), de állhat az előtagban főnévi jelző is, például anyagnév (*Sövényvár, Kővár*), állatnév (*Medvevár, Sasvár, Szamárvár*, 1991: 545–546).¹ A birtokos jelzős szerkezettel álló várnevek előtagjai pedig a vár építtetőjére, tulajdonosára, azok foglalkozására utalnak jelölt vagy jelöletlen formában (*Csákvára, Tibavára, Tolvajvár*, 1991: 550).

1.3. Benkő Loránd számos – jórészt Anonymus gesztáját tárgyaló – tanulmányában érinti a névcsoportot. A vár a 13. században is az erő, hatalom, uralom, tekintély szimbóluma volt (2003a: 66), ezzel magyarázható, hogy Anonymus gesztájában közel félszáz várat említ meg. Írásaiban Benkő jobbára egy-egy várnév, illetve jellemző várnévcsoport eredetmagyarázatához kíván hozzászólni, ám az egyes nevek etimológiai vonatkozásain túl általánosabb jellegű megállapításokat is tesz.

¹ Ez utóbbi a szerző megítélése szerint feltehetően rablóvárak megnevezésében lehetett jellemző (1991: 545–546).

A *Csák vára* és *Szabolcs vára* neveket magyarázó tanulmányában (2003a) például utal az azonos nevet viselő várak és települések kronológiai viszonyának problematikájára, illetve arra, hogy általában a két megjelölést nem szokás különválasztani, ennek hátterében a vár és a terület, helység stb. egysége áll. Az említett *Csák vára* kapcsán a birtokos jelzős várnevek csoportjának bizonyos sajátosságaira is kitér Benkő: egyrészt úgy véli, hogy nagyobb számban találunk ugyan pusztá személynévi várneveket, s ezekhez képest másodlagosnak tekinthetők a jelölt birtokos jelzős szerkezetű névalakulatok, ám ezek is viszonylag régiek lehetnek, esetükben a jelölt struktúrát pedig jórészt csak a 18. században váltotta fel a jelöletlen szerkezet; ugyanakkor az esetek jelentős részében a népnyelvi használatban máig fennmaradt a jelölt forma. A jelölt forma kapcsán hangsúlyozza azt is, hogy ez erőteljesebben jelzi a névnek valamely személyhez köthető voltát. S végezetül kitér arra is, hogy a *Csákvára* szerkezetű várnevek több esetben is vármaradványok, illetve romok megnevezésére jöttek létre (2003a: 48). A névszerkezeti típus kapcsán egy másik tanulmányában arra utal, hogy míg a személynévi előtagú jelölt adatok viszonylag koraiak, s a későbbiekben nagymértékben megszaporodtak (*Csákvára* 1231: *Chakuara*, F. 3/2. 227; *Miklósvára* 1332–1337: *Myclosuara*, FNEsz. *Miklósvár*; *Salamonvára* 1352: *Salamonvara*, ZO. 1: 517), addig a feltehetően ezek mintájára létrejött nem személynévi vagy személynévként már nem transzparens előtagú nevek legkorábbi adatai jelöletlenek (*Kolozsvár* [1257–1272]: *Kulusuar*, Gy. 3: 356, *Egervár* 1281: *Eguruar*, FNEsz.), e típus jelölt formái igen szórványosak és későbbi adatlásúak (*Cserépvára* 1459: *Cserépwara*, FNEsz. *Cserépváralja*, *Egervára* 1554: *Egorvara*, 1998b: 89–90 stb.). A *Szabolcs vára* név esetében felmerül az ispáni névből való alakulás lehetősége is. Az általánosnak tekintett ispánnév > várnév változás problematikája kapcsán ugyanakkor Benkő arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a feltételezett névadási minta „filológiai alá nem támasztható személynévanyag hiányában az úgynevezett ispáni várak névmagyarázatának terméketlen sablonjává válhat” (2003a: 65–66).

Anonymus-tanulmányaiban hangsúlyozza továbbá, hogy P mester gesztájában nem a 10. századi viszonyokat rekonstruálja, hanem valójában saját korának birtokviszonyait vetíti vissza a honfoglalás idejére. Jól szemlélteti ezt a *Castrum Borssed Zouolvn* névalak, amely a zólyomi vár megjelölésére soha nem volt használatban, megalkotásával Benkő szerint P mester a kortársa, Bors ispán birtoklási, foglalási jogait illeszti bele gesztájába (2003c). A gesztában szereplő személynévek kapcsán Benkő a személynév és a helynév viszonyát is körüljárja várnévi példákat is érintve (1998a). Megítélése szerint Anonymus személynévei nem a geszta történetének idejéből valók, inkább az valószínűsíthető, hogy az Anonymus saját korában élő hagyomány részei lehettek, emellett gyakran azzal is számolhatunk, hogy helynevek alapján születhettek, s gyakorlatilag P mester saját névadói tevékenységét tükrözik: ezt gyaníthatjuk a *Csanád*, *Borsod*, *Szabolcs (vára)*, *Tas (vára)*, *Bors (vára)*, *Kurszán (vára)*, *Csák (vára)* nevek (1998a: 15–17, 23) esetében.

A *Borsova vár* név névadási motivációját taglalva (2003b) Benkő arra a tendenciára hívja fel a figyelmet, hogy az azonos nevet viselő nagyobb vizek és várak (települések) esetében a vizektől is gyakran védett, részben körülhatárolt várak a folyókról kapják a nevüket (*Beszterce, Krasznavár, Ungvár, Kaposvár, Szalavár*). Így nagy valószínűséggel állítható, hogy a *Borsova* folyó adott nevet a Tisza régi kanyarjában felépült fa-föld várnak, amely a 11. században létesülhetett. Ezek alapján pedig egyúttal elveti Györffy György magyarázatát, mely az anonymusi Bors vezér név maradványát látja a névben (1970: 227), azaz az első ispán névadó szerepével számol. Benkő tehát egy névtipológiai érvet használ fel az etimológiai bizonyításban.

A *Földvár* helységnevek és határnevek alapjául szolgáló *földvár* szavunk kapcsán Benkő kifejti, hogy a *földvár* régi jelentése nem lehetett sem 'földből készült vár', sem 'hadászati jelentőséggel bíró, működő vár'; sokkal inkább 'lepusztult várhely, várrom, vármaradványok' jelentésben állhat (1998d). Felvetését támogatja, hogy a névtan mellett az érintett várak feltárása alapján a régészet is hasonló eredményre jutott: „korai forrásaink földvárnak olyan hajdanvolt várakat neveztek, amelyek létezéséről sáncmaradványok árulkodtak” (Bóna 1998: 22). Szintén nem anyagnévi jelentéstartalmat kell gyanítanunk szerinte a *Sárvár* és *Vasvár* nevekben (Benkő 1998d: 131, vö. még 1998b: 87).

Benkő önálló tanulmányt szentelt a *Fehérvár* helyneveknek is (1998c), melyből kiderül, hogy e neveknek régi, a honfoglalást megelőző hagyományai lehetnek a nyelvünkben: a magyarság a Kazár Birodalommal való szerves együttélése, illetve vándorlásai nyomán több esetben találkozhatott világos színű, fehér várakkal, melyeknek feltehetően nevet is adott, s a magyar nyelvben a kései ősmagyar kor kezdetétől ténylegesen megalkotható volt a *fehér vár* névszerkezet (tükrörfordítás vagy saját elnevezés eredményeként).

1.4. A várnevek más névfajtákhoz viszonyított kategóiahelyzetéről Tóth Valéria fogalmazott meg tanulságos megállapítást. Abaúj és Bars vármegye helyneveinek névrendszertani elemzése kapcsán (2001) a várneveket a műveltségi nevek csoportjába tartozónak, szorosabban véve a településnevekhez tartozónak ítéli, egyrészt mert „rokonságot mutatnak a kétrészes településnevek szerkezeti-történeti jellemzőivel”, másrészt mert „számos várnévből településnév alakult”, ami a várak településszerű, településképző jellegével magyarázható (58–60). Hasonlóan vélekedett a kérdésről Györffy György is, történeti földrajzában (Gy.) ugyanis felvette településnévi címszavai közé a várneveket is.

Györffy Erzsébet a víznevek (2011), illetve Reszegi Katalin a hegynevek (2011) csoportját vizsgálva tér ki az elemzett névfajták és a várnevek kapcsolatára. Györffy Erzsébet az azonos alakú víz-, vár- és településnevek esetében egy víznév > várnév > településnév fejlődési iránnyal számol, azaz valószínűsíti, hogy a várak gyakorta vizekről, míg a települések a várakról kapták nevüket (pl. *Boldvakő, Marosvár*, 168–169). Reszegi Katalin az azonos alakú hegynevek és várnevek viszonyában az alakulás mindkét irányát lehetségesnek tartja. Több kiemelkedés esetében valószínűsíthető, hogy a rajta épült vár neve vonódott

át magának a kiemelkedésnek a megnevezésére is (pl. *Nyúlvár*, 2011: 137); más esetekben a név csupán egy lexémájával utal a hegyen lévő erődítményre, amint azt a nyelvterület több részéről adatolható *Vár-hegy* nevek mutatják (i. m. 138), esetükben esetleg kétrészes földrajzi köznév hegynévvé válásával is számolhatunk. A *kő* utótagú településnevek kapcsán ugyanakkor utal arra is, hogy ezek a településnevek a hegynevek mellett alakulhattak várnevekből is, amelyek alapjául természetesen elsődlegesen kiemelkedések nevei szolgálhattak (i. m. 54).

A várnevek a tájak megnevezésében lényegesen kisebb szerepet játszottak, csupán elvétve találunk olyan tájneveket, amelyekben várral való kapcsolat jelenik meg, Juhász Dezső monográfiájának adattárából csupán a *Kővár vidéke* és a *Váralja környéke* idézhető. Ezeken túl a *Sosal(d)*ként közölt tájnév kapcsán veti fel a szerző a várnévi származtatás lehetőségét (1988: 98), ehhez a névmagyarázathoz újabban Szőke Melinda fűzött kritikai megjegyzéseket (2013: 77).

A várnevek a középkorban a településnevek mellett a műveltségi nevek, azaz az ember alkotta objektumok neveinek másik nagy csoportját alkotják. A műveltségi nevek jellemzésekor azonban – épp a névfajta átfogó elemzésének hiányából fakadóan – szinte kizárólag a településnevekre támaszkodhatunk. Csupán legújabban találunk arra példát, hogy a várnevek sajátosságait is figyelembe veszik (Reszegi é. n.).

1.5. A helynevek nyelvészeti elemzéséhez és történettudományi felhasználásához a nevek etimológiájának feltárása szükséges. Az etimológiai kutatások egy része, a várnevek, esetenként egy-egy várnév megfejtésére irányul. E munkák, illetve az etimológiai szótárak (FNESz., EtSz.) várnévi vonatkozásainak ismertetésétől (ehhez lásd: Kovács 2015, 2017a, 2017b) jelen írásban helyszűke miatt eltekintek, s e helyütt csupán a meghatározó tendenciákra utalok.

A legnagyobb figyelmet az etimológiai szakmunkákban a korai ispánság kori várnevek kapták. Minthogy azonban ezek értelmezésében hosszú időn keresztül az anonymusi névmagyarázatokra támaszkodtak a szakemberek (vö. pl. Pais 1926), e neveknek csupán elvétve szenteltek önálló kutatásokat. A kisszámú kivételek között említhető meg Melich János *Dobokáról* és *Orsováról* szóló két tanulmánya (1927, 1926), valamint Moór Elemér *Küküllőről* írt cikke (1947), Kristó Gyula pedig a *grad ~ grád* utótagú helyneveknek szentelt önálló írást (1986). Az anonymusi névmagyarázatok felülvizsgálata csupán az utóbbi időben, Benkő Loránd munkásságában vette kezdetét (vö. az 1.3. pontban idézett munkákat). A későbbi névanyag valamivel kevesebb figyelemben részesült, ha egyáltalán foglalkoztak vele ilyen szempontból. Ennek kapcsán Kiss Lajos néhány önálló tanulmányként megjelent munkájára utalhatunk: a *Sárfenek* várnév mellett (1994) az *oroszlán* lexémát tartalmazó nevek magyarázatára is önálló dolgozat formában vállalkozott (1989).

2. A várnevek vizsgálata a nemzetközi névtani kutatásokban viszonylag periferikusnak mondható. A legbehatóbban a német nyelvterületeken foglal-

koztak ezzel a névfajttával. Ezek alapján a munkák alapján képet alkothatunk Svájc, Németország és Ausztria bizonyos területeinek várnévanyagáról, illetve a névanyag tipológiai sajátosságairól: a hesseni várnevekről Claudia Stühler (1988, 1994), a kelet-svájci várnevekről Heinrich Boxler (1990, 1996), az észak-ausztriai várnevekről Peter Wiesinger (2003), a pfalzi német várnevekről Roland Puhl írásában olvashatunk (2010). Minthogy a világ megismerésének kognitív folyamatai univerzálisak, nem meglepő, hogy a várnévadás motivációs bázisában is valamennyi kultúrában hasonló tényezőkkel számolhatunk (a hely fajtajának megjelölése, a hely valamely sajátosságára való utalás stb.), különbség csupán az ezeket rendszerező tipológiák osztályozásában ragadható meg. A német várnevekről közreadott rendszerezésekben nem különül el a névadás motivációjának, azaz a nevek szemantikai tartalmának szempontja a nevek lexikai jellemzésétől.

Különösen nagy súlyt fektetnek a szakmunkák a várnevekben szereplő, azok felépítésében megterhelt földrajzi köznevek vizsgálatára. A magyar várnevek vonatkozásában is igen tanulságos az a megállapítás, hogy a német *Burg* 'vár' jelentésű helyfajtajelölő elem mellett a német várnevekben a 12–13. századtól különösen gyakran tűnnek fel eredendően kiemelkedést jelölő lexémák: *Berg* 'hegy', *Fels* 'szikla', *Stein* 'kő, szikla', *Eck/Egg* 'hegysarkantyú, hosszan elnyúló dombtető', melyek kapcsán általánosan elfogadott vélekedés, hogy ezek fokozatosan a *Burg* szinonimájává váltak, sőt egyes szakmunkák már alakváltozatként tüntetik fel a *Burg* mellett a *Berg*-et (Boxler 1996: 1598, vö. még Walther 2004: 50), azaz az ezen lexémákat tartalmazó várnevek kapcsán a kutatók szerint nem a domborzati adottságra való utalás játszott szerepet a névadásban.

Szintén központi kérdésként jelenik meg a német nyelvű várnevek kutatásában a névadás motivációjával összefüggésben a névadók problematikája. Hosszú időn keresztül úgy gondolták a kutatók, hogy a középkori várak elnevezése az arisztokratákhoz, a nemességhez kötődik, azaz a várnevek egy szűk elit réteghez kapcsolhatók (Boxler 1996: 1596). A 12–13. században ugyan az alacsonyabb nemesi réteg is élénk építési tevékenységbe kezdett, a várnevekben azonban továbbra is gyakran jelennek meg a lovagi kultúra elemei, sőt ez az újabb nemesi réteg még inkább törekedett úgynevezett „pompás” nevek választására. A nemesi öntudatot kifejező pompa-, illetve dacnevek közé sorolható például a *Werdenberg* 'értékes, pompás hegy', *Ehrenfels* 'magasztos, fennkölt, büszke szikla', *Stolzenfels* 'büszke szikla', *Freudenberg* 'boldog hegy', *Blumenberg* 'virágokkal teli hegy' vagy a *Helfenberg* 'megsegítő hegy' is (Boxler 1996: 1598, 1600).

A várnevek arisztokratákhoz kapcsolását újabban Roland Puhl kérdőjelezte meg egyik tanulmányában (2010). A pfalzi várnévanyagot vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a nyitott településsel tájakon gyakorlatilag nem jellemző a kreatív névadás, a várak ehelyett majdnem kizárólag arról a településről kapták a nevüket, amelyen vagy amelynek a közelében elhelyezkedtek. Emellett szintén nagyobb arányban találunk hegyrajzi köznevet tartalmazó várneveket a vizsgált névanyagban, melyek kapcsán a névadásban Puhl szerint ökológiai,

illetve földrajzi motivációval számolhatunk (i. m. 196, 208–209). A lovagi vagy nemesi életérzés ugyanakkor szinte egyáltalán nem jelenik meg a vizsgált névanyagban, így a névadók köre, illetve a névadás motivációja, legalábbis ezen a területen, nem feltétlenül kapcsolható a nemességhez, illetve a nemesi, lovagi életmódhoz (i. m. 208–209).

A magyar várnevek tanulmányozása szempontjából a német névkutatás azon megállapítása is tanulságos lehet, hogy a településnévvel azonos várnevek esetében jórészt egyértelműen településnév > várnév alakulással számolhatunk (Boxler 1996: 1596, 1597). Ennek nyilvánvalóan történeti okai vannak, ezek a települések ugyanis a várak felépítését megelőzően is léteztek már. Amint láttuk, a szakirodalom szerint az azonos alakú magyar várnevek és településnevek esetében sokkal kevésbé tűnik meghatározhatónak az alakulás iránya (vö. Benkő 2003a: 45).

A névadás motivációs és lexikai bázisának feltárása mellett olvashatunk a német várnévkutatás irodalmában a korai adatok problematikájáról is. A már létező várnevek legkorábbi adatai ugyanis gyakran nem maradtak fenn, a későbbi forrásokban pedig gyakran a későbbi írástudók alakították a várak neveit, esetenként a saját korukban használt várnevekhez igazítva azokat. Ez tehát azt jelenti, hogy a korabeli várnevek eredeti írásmódja ritkán hagyományozódott, ilyen módon filológiai jellegű vizsgálatokat nem igazán tesznek lehetővé (vö. Boxler 1996: 1597).

A német nyelvű várnévkutatáson túl más népek várnévadási gyakorlata hasonló feldolgozottságban ismereteim szerint nem részesült. Különösen szembeötlő ez a hiány az angolszász névkutatás kapcsán: annak ellenére ugyanis, hogy ott a várak történeti feldolgozása megtörtént (vö. Coulson 2003, Pounds 1990), ezeket az eredményeket tudomásom szerint nem hasznosították a névkutatásban.

A történeti névanyag vizsgálata mellett napjaink névkutatásában a nevek társadalmi közegbe ágyazott szocioonomasztikai vizsgálata is megjelent. A várnevekkel kapcsolatban Svájc olasz ajkú területén Adrian Pablé végzett három bellinzonai kastély nevei, névváltozatai kapcsán ilyen jellegű, spontán interjúkat (útbaigazítás kérése) alkalmazó vizsgálatot (2009), s azt vetette össze korábbi kérdőíves vizsgálatának eredményeivel. A gyűjtés során megfigyelte, hogy a névváltozatok lényegében három kategóriába sorolhatók: egyrészt néhány régebbi név eltűnt, vagy elkezdtek másként használni, értelmezni, kapcsolatba hozni más kastélyokkal. Másrészt úgy tűnik, hogy bizonyos neveket minden beszélő ismert, ugyanakkor nem feltétlenül használta mindenki, s végezetül bizonyos neveket csak bizonyos beszélőcsoportok használtak vagy ismertek.

Irodalom

- Bauko János 2006. A komáromi erődrendszer helynevei. *Névtani Értesítő* 28: 149–153.
- Benkő Loránd 1998a. Helynév–személynév–történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: Benkő Loránd: *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 11–27.
- Benkő Loránd 1998b. Adalékok várneveink történetéhez. (P. mester két szatmári helynevéről). In: Benkő Loránd: *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 84–93.
- Benkő Loránd 1998c. Mióta lehetnek *Fehérvár* helyneveink? (Egy kis névromantika). In: Benkő Loránd: *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 121–126.
- Benkő Loránd 1998d. *Földvár* helyneveink tanúságtételéről. In: Benkő Loránd: *Név és történelem. (Tanulmányok az Árpád-korról)*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 127–132.
- Benkő Loránd 2003a. Szabolcs vezér. (Adalékok a Csák nemzetség történetéhez). In: Benkő Loránd: *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 38–67.
- Benkő Loránd 2003b. Bors vezértől Borzsováig. In: Benkő Loránd: *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 133–139.
- Benkő Loránd 2003c. Castrum Borssed Zouolvn. In: Benkő Loránd: *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 140–150.
- Bóna István 1998. *Az Árpádok korai várai*. Ethnica Kiadó. Debrecen.
- Boxler, Heinrich 1990. *Die Burgnamengebung in der Nordostschweiz und in Graubünden*. Studia Onomastica Helvetica 2. Arbon.
- Boxler, Heinrich 1996. Burgnamen. In: Eichler, Ernst (szerk.): *Namenforschung: ein internationales Handbuch zur Onomastik* 2. 1596–1600.
- Coulson, Charles 2003. *Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages*. Oxford.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János: *Magyar etymologiai szótár*. 1–2. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1914–1944.
- F. = Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Buda, [később] Budapest. 1829–1844.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1963–1998.
- Györffy Erzsébet 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Györffy György 1970. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeologiai Értesítő* 97: 191–242.
- Juhász Dezső 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kálmán Béla 1989. *A nevek világa*. 4. átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó. Debrecen.
- Kiss Lajos 1989. Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveink. *Magyar Nyelvőr*: 110–115.
- Kiss Lajos 1994. *Sárfenek vagy Scharfeneck?* *Magyar Nyelvőr*: 82–84.
- Kovács Helga 2015. A *kő* utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 93–110.
- Kovács Helga 2017a. A középkori várnevek keletkezéstörténeti vizsgálata. *Névtani Értesítő* 39. Megjelenés alatt.
- Kovács Helga 2017b. Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 7–60.
- Kristó Gyula 1986. A Kárpát-medence *-grad* ~ *-grád* utótagú helyneveiről. *Névtani Értesítő* 11: 31–41.
- Melich János 1926. Orsova. *Magyar Nyelv* 22: 1–6.
- Melich János 1927. Doboka. *Magyar Nyelv* 23: 240–245.
- Moór Elemér 1947. Küküllő. *Magyar Nyelv* 43: 127–132.
- Pablé, Adrian 2009. The 'dialect myth' and socio-onomastics. The names of the castles of Bellinzona in an integrational perspective. *Language and Communication* 29: 152–165.
- Pais Dezső 1926. Jegyzetek. A tulajdonnevek magyarázata. In: *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Magyar Irodalmi Társaság. Budapest. 102–150.
- Pounds, Norman John Greville 1990. *The Medieval Castle in England and Wales. A Social and Political History*. Cambridge University Press.
- Puhl, Roland 2010. Zur Frage oberflächlicher Burgnamengebung. Betrachtungen auf der Grundlage der Burgnamen des Pfälzischen Burgenlexikons. *Onoma* 45: 191–215.

- Reszegi Katalin 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtárchívum Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Reszegi Katalin é. n. Names of natural and artificial places. *Onomastica Uralica*. Megjelenés alatt.
- Stühler, Claudia 1988. Die „Gründungsnamen“ der mittelalterlichen Klöster, Burgen und Städte in Hessen. Lang. Frankfurt am Main.
- Stühler, Claudia 1994. Hessische Burgen und ihre Gründungsnamen. Zur Motivik herrschaftlicher Namensgebung im Mittelalter. In: Hofrichter, Hartmut (szerk.): *Die Burg – ein kulturgeschichtliches Phänomen*. Thesis. Stuttgart. 5–11.
- Szőke Melinda 2013. A garamszentbenedeki alapítólevél *Susolgi* szórványához. *Magyar Nyelvjárások* 51: 73–84.
- Walther, Hans 2004. *Namenkunde und geschichtliche Landeskunde. (Ein einführender Überblick, Erläuterungen namenkundlicher Fachbegriffe, Auswahlbibliographie zur Namenkunde und Landeskunde Ostmitteleuropas)*. Onomastica Lipsiensia. Leipziger Untersuchungen zur Namenforschung 1. Leipziger Universitätsverlag.
- Wiesinger, Peter 2003. Die Namen der Burgen im niederösterreichischen Waldviertel und in der Wachau. *Österreichische Namenforschung* 31: 161–182.
- Zelliger Erzsébet 1991. A szóösszetétel. In: Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 523–552.
- ZO. = Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula (szerk.) 1886–1890. *Zala vármegye története. Oklevéltár*. 1. (1886), 2. (1890). Kiadja: Zala vármegye közönsége. Budapest.

ANGYAL LÁSZLÓ

NYELVI TALLÓZÁS FELSŐ-IPOLY MENTE TÖRTÉNETI
HELYNEVEI KÖZÖTT¹

Bevezetés

A határ-, illetve a dűlőnevek beszédes tanúi a múltnak. A földrajzi nevek eredeti jelentésükben sokszor évezredes emlékeket őriznek, ezért szakszerű gyűjtésük és lejegyzésük szükségszerű. Az Ipoly mente földrajzi nevekben gazdag, az itt élő emberek változatosan nevezték el a természeti alakulatokat. Viszont alig akad névtanós kutató, aki ezen a tájegységen gyűjtéseket végzett volna. A magyar névtudományt viszont a határon túli kutatások eredményei is gazdagítják. Kivételt képez Török Tamás munkássága, aki az Ipoly mente helynevei első kötetében szülőföldje, az Alsó-Ipoly mente 13 településének és egy elpusztult majorságának névanyagát már össze is gyűjtötte, címe *Ipoly mente helynevei. Adattár. 1. kötet. Alsó-Ipoly mente* (2011). Fontos feladat viszont a Felső-Ipoly tájegységeinek helynévgyűjtése is. Az említett kutatóval együtt közösen vállaltuk fel a tájegység helyneveinek összegyűjtését. A vizsgált területen még Telekiné Nagy Ilona dolgozott hallgatóival, és adta ki Terbeléd földrajzi neveit (*Terbeléd földrajzi nevei*, Nyitra, 1994). Kutatómunkám során 15 itt levő település történeti helyneveit sikerült összegyűjtenem, melyek a következők voltak: Vilke, Panyidaróc, Kalonda, Rapp, Kismúlyad, Terbeléd, Ipolynyitra, Ipolybolyk, Pinc, Fülekpilis, Fülekkovácsi, Füleksávol, Bolgárom, Nagydaróc, Béna.

Kutatásaim során sokféle térképet láttam, a dűlőnevek különböző feltüntetési gyakorlatával találkoztam. Sokáig a határrészek neveit az eredeti névadás szerint, de szlovák vagy cseh ortográfiával jegyezték le, majd fokozatosan a magyar eredetű megnevezéseket szlovákra is lefordították. Mivel a térképek névanyaga a helynévkutatás egyik fontos forrása, a kutatás során a járási térképészeti hivatalokban levő kataszteri térképeket vettem szemügyre először. A losonci járási levéltárban találtam meg a XIX. századi telek- és birtokkönyveket, valamint a kataszteri térképeket. Az új Alaptérképet (Základné mapy), melyen a mikrotoponímiai anyagot a szlovák nyelv szabályaihoz igazították, szintén megvizsgáltam. Az 1920-as évek idején használatos kétnyelvű telekkönyvi térképek (Pozemkoknižné mapy) a 19. század végi és a 20. század eleji magyar kataszteri felmérések alapján készültek, amelyek a korabeli népi neveket meglehetősen

1 Készült a Visegrádi Alap Ösztöndíjprogram (Visegrad Scholarship Program 2017–2018) támogatásával

híven tükrözték. A PM-térképek általában az 1920-as évek végén készültek, névanyagukat tekintve átveszik a magyar helyneveket, de néhány esetben szlovák fordításokat is közölnek. A legtöbb esetben ezek a térképek nem is fordították le a neveket. A legújabb (cseh)szlovák kataszteri térképek (Katastrálne mapy) az 1970-es évektől napjainkig használatosak. Ezek már csak szlovák bejegyzéseket tartalmaznak. Magyarország három katonai felmérésének anyagát a budapesti Hadtörténeti Múzeum Térképtárában őrzik. Ezek szemügyre vétele után az Országos Széchenyi Könyvtár Térképtárában találtam meg a települések kataszteri térképeit az 1850-es évekből, valamint a színes birtokvázlatokat az 1860-as évekből.

A múlt század 60-as éveiben Pesty Frigyes történettudós kezdeményezésére hatósági segédlettel községenként összeírták a földrajzi neveket, – vagy ahogyan nevezték – a hely- és dűlőneveket. Pesty az országos méretűre tervezett gyűjtés előkészítéséhez 1862-ben fogott hozzá. Elgondolását két nagy tekintélyű tudományos társaság, az Akadémia és az Erdélyi Múzeum Egyesület is felkarolta. A nagyszabású munkához azonban meg kellett nyernie a hivatalos szervek, a Magyar Királyi Helytartótanács és az Erdélyi Főkormányzóság támogatását is. E hivatalok – belátva a kezdeményezés fontosságát – vállalkoztak arra, hogy az ország közigazgatási apparátusának felhasználásával megszervezik a gyűjtést (Hoffmann–Kis 1996: 3). Gyűjtésem során mind a 15 település helynévleírását sikerült elvégezni Pesty hatalmas adattárából.

Tanulmányomban a XIX. századi nyelvi állapotot, a földrajzi helyhez kötött nyelvi identitást vizsgálom meg nyelvi elemzésen keresztül, egy szűkebb keresztmetszetben. Pesty Frigyes gyűjteménye alapvető történeti és nyelvészeti forrásanyag. A magyar nyelvtudomány egyik feladata a határokon túli anyagok kezelhetősége, közzététele. Azért tartom fontosnak felkutatni ezt a történeti forrást, mert a mai, modern helynévkutató számára szinte megkerülhetetlen a Pesty-féle gyűjtés. Meggyőződésem, hogy a szlovák helységneveket, a szlovák nyelvű bejegyzéseket is figyelembe véve hatékonyabban tudja ezt elvégezni egy szlovákiai magyar nyelvész, hiszen Nógrád megye bizonyos szeletei a mai Szlovákia területére esnek, így szlovák leírások vagy szlovák helynévmegjelölések is előfordulhatnak benne. Pesty Frigyes az ország minden tájáról beérkező kérdőíveket 15 éven át tanulmányozta, megyénként rendezte és értékelte. A nem kielégítő feleleteket küldő helységek előljáróit a Helytartótanács ismételt válaszadásra kötelezte. Ennek ellenére nagyon sok település hiányzik, vagy ha meg is van, hiányos, csonka a közzététele. Sok esetben nem tudjuk, meddig tart a névtest, a térszíni formára vagy a művelési ágra utaló szó. Az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában fellelhető, illetve mikrofilmen hozzáférhető, 63 vármegye által beküldött 28 365 fólió egyedi kéziratos formájában 35 000 oldalt tesz ki. Hajdú Mihály megemlíti, hogy először az 1950-es években hallott fölbecsülhetetlen értékeiről Lőrincze Lajostól, aki szomorúan állapította meg, hogy senki nem hasznosítja a hatalmas anyagot, pedig a neveken kívül nyelvjárási, néprajzi, településtörténeti szempontból is hallatlan becse van. Hajdú szerint a magyar tudomány feladata lenne a határokon túli területeknek az ere-

detivel teljesen megegyező, tehát betűhív anyagának közlése, a felhasználást megkönnyítő, megfelelő mutatókkal együtt. Célunk lehet tehát a határokon túli területek Pesty-anyagának teljes megjelentetése is.

Bognár András szerint e gyűjtemény hazánk legnagyobb és legértékesebb dűlőnév-archívuma más írott források mellett. Számos leírásában figyelembe vették és megtartották az akkori helyesírás minden jellegzetességét, még az egy-egy szövegegységen belül mutatkozó következetlenségeket is – akár magyar, akár idegen nyelvű szövegről van szó. Figyelembe vették a magánhangzók-mássalhangzók hosszúságát-rövidségét, a szerb-horvát és a szlovák szövegek sajátos ékezteit és a központosítás minden jegyét. Szorosan követi az eredeti kézirat rendjét. Az idegen nyelvű szövegrészek közül csak a latin anyagot fordították magyarra, a délszlávot, a németet és a szlovákot nem (Bognár 1984b: 9). Sokszor találkozunk olyan esettel is, hogy egy-egy adat (név) több nyelven is szerepel, vagy ugyanannak a tereptárgynak különböző nyelveken is van – nem azonos, ill. egyik nyelvről a másikra fordított – neve. Ilyenkor minden nyelven felvették a lejegyzők az adatot a mutatóban. Pl. *Szigetzsép* esetében: *Mali dugatské – Langtheilacher és Langtheil acker* (Bognár 1984b: 10). A többnyelvűség megjelenésére számos példát találunk Bognár könyvében (*Hont vármege és kiegészítések*). A kataszteri térképek anyaga is háromféle lehet nyelvi szempontból:

- a) magyar nyelvű: 1864 (K1), 1884 (K2), 1902 (K3)
- b) túlnyomórészt (kétnyelvű) szlovák–magyar nyelvű az 1971-ben kiadott Evidenčné mapy (EM)
- c) csak szlovák nyelvű az 1987-ben kiadott Základné mapy (ZM)

A fentiek tükrében sajátos, egyedi kategóriákat állítottam fel a helynevek nyelvi vonatkozásában. Ezek a következők:

- a) A magyar helyneveket lefordították szlovákra és mindkét alakot közlik. Pl. Terbeléd esetében: *Patak – Potok (Babský potok), Nagyrét – Velká lúka, Hídegkút – Studená studňa, Úrrét – Panská lúka, Malompart – Mlynský breh stb.* Többnyire tehát az Evidenčné mapy tartalmazott magyar–szlovák fordításokat. Ezek a példák is onnan valók.
- b) A név csak szlovák alakban szerepel. Pl. Ipolynyitra esetében: *Závoz, Jakubka, Jahodná, Plotisko, Bořkovské vinice, Janov vrch, Pustatina.* Persze nem zárhatjuk ki, hogy ezeknek a neveknek voltak magyar előzményeik, de az Alaptérképeken (Základné mapy) már csak szlovák alakban vannak feltüntetve.

- c) Mondat formájában magyarázza meg az abba épülő szlovák neveket. Pl. Panyidaróc esetében: „A községnek ezen mellék neve panyi mely tót szó magyarul urat jelent. Hihető onnét származott mert a községet több földes urak lakják. A községnek van szőlője is de á borától elvállik a fog”.
- d) A szlovák név beépül a magyar szövegkörnyezetbe, és nem fordítják le. Pl. Vilke esetében „A Rétek nevei: város rétje, tórét többnyire vizállás, baksa, dócze, vetské, nagy nyilas, kis nyilas, Föld. Kertallya dűlő, kápolna czédula, szurdok fele, halgató, dolinya, káposztás, füzes dűlő patakra járó, past, nagy berek, czikkelyes, vonnok, talfás, kerekötő, csabacz, templom dűlő, közep-ső uraságjáró, előpatak ganajosbércz, akaczos, csonka ortés hosszúbércz, koszoslieska. Erdő. Ronnok, nagyerdő, veresföld, ?bányik, jesznenye, kecske mezeje, nagy parlag, mohabárcz, konczbércz, trencsok.”² Jól látható, hogy a felsorolásban a magyar nevek mellett szlovák helynevek is előfordulnak.
- e) A magyar neveket használják szlovák szerkezetben is: *Papšora, Na Tópart, Kinčes, Tópart*³.
- f) Csak megmagyarázzák a szlovák név jelentését, de nem fordítják le magyarra. Pl. Apátmarót leírásánál a következő esetek sorolhatók ide: „Podbreki szántó földek, azért hivatnak, hogy hegy alatt fekszenek. Napkoropiszkanci, azért mert kenderesek felett léteznek. Dlhje honbje ezek hosszóságoktól így hivatnak” (Bognár 1984b: 41). Településeimnél nem találkoztam hasonló esettel.
- g) Külön utalnak a lejegyzésben a szláv, ill. szlovák lakosság jelenlétére, de ilyen nevű helyneveket nem sorolnak fel. Pl. „A községnek mintegy kétszáz év előtt Velike vót á neve, és innen úgy látszik hogy akkor még tót ajkú testvérek lakták, azonban ennek alapos nyomára akadni nem lehet” (Vilke esetében).
- h) Csak a szláv vagy szlovák helységnevet magyarázza meg a leíró. Pl. „A helység neve Bácsfalu, tótul Báčove honét ezen elnevezést vette nem tudatik” (Bognár 1984b: 43).
- i) A település teljes leírása csak szlovák nyelven történt. Pl. Badin esete: *Opis obci dolní Badín* (magyarul: Badín község leírása). Az is előfordult, hogy két leírást készítettek a válaszok visszaküldésénél, amelyek többnyire fedték egymást.
- j) Ingadozik a kis- és nagybetű a magyar névben (ezáltal felvetődik, hogy valóban tulajdonnév-e). Pl. Sávoly esetében: *bozita fele, lengyel útja, csirincz, Csurgó, almás, nagy völgy, völgykert, Kovács szölleje, Kenderföld*.

2 Az eredeti, betűhű leírásnak megfelelően közlöm Pesty kérdőívéből.

3 A példák Terbeléd kataszteri térképein szerepelnek ilyen alakokban.

- k) A leírásban latin bejegyzés is található: *Non kitmittan te Tonet bene literis mihi*.
- l) Új motiváció alapján új nevet alkottak. Pl. Terbeléd kataszteri térképén: *Topološ* (a szomszédos, lázi Topolyos alapján), *Pod činžakom*, *Pod Uhri-nom*, *Za strediskom* stb. (Telekiné N. 1994: 14).

A dűlőnevek nyelvi-névrendszertani elemzése

Alábbi fejezetemben a vizsgált települések helyneveinek szerkezeti és lexikális-morfológiai elemzését végzem el Pesty névtára nyomán. A dolgozat területi korlátai okán nem törekedhettem a teljes anyag, tehát a kataszteri térképek, a birtokvázlatok anyagának és a katonai felmérések anyagának közlésére, de az egyes kategóriákat igyekeztem több példával szemléltetni. A helyes kategóriák felállításában nagy segítségemre volt Tóth Anita dolgozata (*Bihar vármegye dűlőneveinek nyelvi elemzése Pesty Frigyes gyűjteménye alapján*, Debrecen, 2007). Itt szeretném megemlíteni, hogy a felvidéki névtani dolgozatok között tudomásom szerint egyedülként Török Tamás adattára tartalmaz adatokat Pesty helynévtárából (lásd *Ipoly mente helynevei, Adattár, 1. Kötet Alsó-Ipoly mente*, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2011, 144 p.). Ezeket a dűlőneveket a Hoffmann István által kidolgozott szempontrendszer és elemzési módszer alapján vettem vizsgálat alá. A már mások által kipróbált módon végeztem el a névanyag funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai, valamint történeti szempontú elemzését. Az általam vizsgált dűlőnevek között egyrészes és kétrészes elnevezések is találhatók. A magyar eredetű (belső keletkezésű) nevek között nagyobb számban képviseltetik magukat a kétrészes nevek.

A szerkezeti elemzés

Hoffmann István modellje a szerkezeti elemzésen belül három vizsgálati szintet különít el: funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és szintagmatikus szinteket (Hoffmann 1993). Dolgozatomban csupán a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai leírásra vállalkozom.

a.) A funkcionális-szemantikai vizsgálat

Minden névadási aktus szemantikailag tudatos, tehát motivált. A természetes névadásban a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki. Keletkezésekor minden név leíró jellegű: a névadás alapjául szolgáló motívumok, szemantikai kategóriák közvetlen vagy közvetett formában jelennek meg benne (Hoffmann 1993: 43, Tóth 2001: 131).

Funkcionális névrésznek nevezzük a helynév hangsorának minden olyan egységét, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez. A funkcionális-szemantikai elemzés során a névben található nyelvi elemeket a helynév jelentésének magvát adó denotatív jelentéshez való viszonyukban vizsgáljuk. A névrészek névelemekből állnak. Ezek közé sorolhatók: a névbe tartózó lexémák és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák. A helynevek névrészeinek három funkciója lehet: megjelölik a hely fajtáját, megnevezik magát a helyet, kifejezik a hely valamely sajátosságát (Hoffmann 1993: 43–45).

A. A hely fajtájának megnevezése: földrajzi köznévi névrészek

Bármely nyelv helyneveinek többsége olyan név, melyben a jelölt hely valamilyen jellegzetessége fejeződik ki (Tóth 2007: 11).

1. A vizsgált dűlőnévanyagban összesen 4 elnevezés jött létre helyfajta megjelölő funkciójú földrajzi köznévből: *Szöllők, Folyó, Földek, Puszta*. Az ilyen típusú neveknek csak kevés emléke maradt fenn, hiszen ezek a helynevek csak olyan területen lehetnek állandóak, ahol a földrajzi köznév megkülönbözteti a helyet a határ más részeitől.

2. A földrajzi köznevek leggyakrabban kétrészes nevek második névrészeként, sajátosságot kifejező előtaghoz kapcsolódva szerepelnek. A leggyakrabban a *dűlő* földrajzi köznév fordul elő (pl. *Templom dűlő, Közep dűlő, Érfeletti Dűlő* stb.), de találunk szép számmal példát a *rét* földrajzi köznévre is (kétrészes és egyrészes nevekben is előfordul): *Templomrét, Ipolyra járó rét, Gyalogúttájarét, Rétpótlás, Láz Rét, Török Rétek, bika rét, földrét, pap rét, rövid rétek, Pappi rétek allya, Ivánnék Nagy rétek, Káposztás rét, Kaszálló rét, Rétre járó, ortvény rét, Kis Nagy Rét, Kapitány Rét, város rékje*. Előfordulhat egyrészes név második névelemként is: *Füleprét, Boknirét, előrét* stb. Nehéz megállapítani, hogy ezekben a nevekben meddig terjed a névtest. Kázmér Miklós szerint a *dűlő* névelem kezd kiszorulni a helynevekből és helyette újabban a *föld* elnevezéssel találkozunk (Kázmér 1957: 28). Pl. *Köles földek, Balog János földje*.

3. A földrajzi köznévi névrész megnevező funkciójú előtaghoz is kapcsolódhat: *Mező dűlő, Puszta Templom, Kertalja dűlő*.

B. Megnevező szerepű névrészek

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Ez a név egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra való utalást (vö. Hoffmann 1993: 47). Ha a helynévrendszer tagjaihoz előtagként sajátosságot kifejező nyelvi elemek kapcsolódnak, akkor a korábbi helynév az új helynévben megnevező funkcióba kerül. A vizsgált korpuszban számtalan olyan elnevezés jött létre úgy, hogy a megnevező funkcióban a *-kis*,

-nagy, -alsó, -felső (-főlső) melléknevek állnak. Ezek mindegyike kétrészes név: *Kis Kertek, Kis béna puszta, kis hegy, kis bucsony, Nagy Bucson, Nagy pallag, Nagy út allya, Nagy Bujár*. Olyan esetek is voltak, amelyekben egyszerre áll azonos funkcióban az ellentétet kifejező melléknévpár: *Kis és Nagy keresztúri határ*. Az előbbiek minden esetben a méretre vagy az elhelyezkedésre utalnak és oppozícióban állnak. Tóth Anita szakdolgozatában megemlíti, hogy a *dűlő* úgy is szerepelhet, hogy elöl áll a szöveggörnyezetben, pl. *Dűlő: Cigány Kert, Dűlő Virág rét, Dűlő Rózsáshegy* (Tóth 2007: 13). A köznév azért szerepelhet a helynév előtt, hogy nyomatékosítsa az objektum helyfajtáját, így felmerülhet az a kérdés, hogy az elöl álló dűlőformák mennyire tekinthetők ténylegesen a név részének. Vizsgált anyagomban ilyenre nem találtam példát. A sajátosságot kifejező névrészek között találunk helyzetviszonyító nyelvi elemekre (*Külső Kálnói útra, Belső Kálnói útra*) is példát.

C. A hely sajátosságát kifejező névrészek

A hely sajátosságát kifejező névrészfunkciók szemantikailag sokfélék lehetnek (vö. Hoffmann 1993: 48).

1. A hely tulajdonságára utaló névrészek

1.1. A hely érzékszervi(nek vagy érzékeléssel felfogott) tulajdonsága

1.1.1. A hely mérete, kiterjedése

Egy településen belül a *kis-nagy, hosszú-rövid* névpárok sűrűn előfordulhatnak: *rövidek, hosszúk, rövid rét, Hosszú rét, hosszú pallag, hosszúbércz*. A *Rövid* is kétrészes név lehetett eredetileg, csak elliptikus változáson ment keresztül (Tóth 2007: 14).

1.1.2. A hely alakja

Az Ipoly mentén a felszínformák elnevezése a dűlőnevek körében ritkán történik külső formájuk alapján. A legtöbb esetben képzetlen és képzett melléknév áll e névrész funkcióban, összesen 9 elnevezésben: *Lapos dűllő, lapos szantó földek*, (a *lapos* melléknév 2 esetben fordul elő), *hegyes* (a *hegyes* melléknév csak 1 esetben), *Görbe* (a *görbe* melléknév 1 esetben).

1.1.3. A hely színe

Felszínforma elkülönülhet színével a környezetétől. A vizsgált anyagban csak 1 ilyen elnevezéssel találkozunk: *Fekete víz*.

1.1.4. A hely egyéb külső (érzékszervi) jegye

A vizsgált dűlőnevek körében egy elnevezés tartozik ide: *Nyílásoldal*.

1.2. A hely állapotára utaló névrészek

1.2.1. A hely állapota

Az efféle elnevezés ritka a névkincsben, hiszen összesen csupán 1 adatot találtam: *Pusztá szőlők*.

1.2.2. Környezetének vagy magának a helynek az anyaga, ill. az ott lévő jellegzetes anyag

Ebben a kategóriában találjuk meg a *Nagy Homok* helynevet Kalonda esetében.

1.2.3. A hely funkciója, működése

Egy- és kétrészes nevekben ez a szemantikai jegy egyaránt előfordul. A névanyagban nem találtam erre példát.

1.2.4. A hely egyéb tulajdonsága

2 kétrészes, e szemantikai sajátosságot kifejező helynévre találunk példát a vizsgált anyagban: *Nagynyilasrét*, *nyilas*, *Nagy út allya és nyilas*. A *Nyilas*, *Nyilus* ~ *Nyilas* dűlőnév jelentése, hogy a dűlő mellett, ill. a kérdéses dűlőben fekvő földdarabot nyílhúzással osztották szét (vö. Lőrincze 1947: 16).

2. A névrész kifejezi a hely viszonyát valamilyen külső dologhoz, körülményhez

2.1. A hely viszonya valamilyen tárgyhoz, élőlényhez

2.1.1. Az ott lévő növényzet

A vizsgált anyagban nagy számban fordulnak elő azok a dűlőnevek, melyek az ott lévő növényzetről kapták nevüket. E szemantikai sajátosság főleg kétrészes nevekben jelenik meg, de előfordul egyrészesekben is: *Káposztás kert*, *káposztás*, *Káposztásra járó*, *káposztások*, *Káposztásföld*, *Kenderes*, *Kendergát*, *Kender föld*, *kender aztató*, *nagy berek*, *menyecske berek*, *kis berek*, *Berek oldal*, *Rózsás*, *Cseres*, *Cseres alja*, *boróka*. A példákból világosan kitűnik, hogy sok bennük a *fanév*. Legnagyobb részük -s melléknévképzővel szerepel.

2.1.2. Az ott lévő állatvilág

Az alábbi példák sorolhatóak ide: *Róka Bik*, *róka lyuk*, *Róka lyuk partja*.

2.1.3. Az ott lévő épület, építmény vagy annak a része

Ha egy magában álló épület emelkedik ki a határ egyéb tényezői közül, akkor az földrajzi köznévvé válik (Benkő 1947: 31). Inkább kétrészes nevek jellemzőek erre a csoportra: *major, malom alatti rétek, Malomárok, malom pataka, Malom allya, malomgyep*, (a *malom* közszó 5 példában fordul elő), *Ivókiskút, forrás kút, Marhaitatókútnál, Závokút köze, Ványinkút kútköze, Ortvanyok villem kút felett, Isten Kút, Pap kút sorja, Török kútja* (a *kút* 9 helynévben fordul elő), *templom dűlő, templomföldje, Templom felett*.

Középkori templomok emléke helyneveinkben

Érdekes csoportot alkotnak a *templom* névrészt tartalmazó helynevek. Középkori településeink jelentős része rendelkezett pusztulása előtt templommal, általában ezek voltak a települések egyetlen, maradandó anyagból emelt épületei. Pusztulásuk után sokáig hirdették még a nyom nélkül eltűnt falvak emlékét, s gyakran dűlőnevekké is váltak. A névtani kutatás máig adós vele, hogy számba vegye, melyek azok a dűlőnevek, amelyek kétséget kizáróan, minden esetben középkori templom helyére utalnak, s hogy e földrajzi neveket csoportosítsa típusaik alapján (K. Németh András 2013: 160).

2.2. A hely viszonya valamilyen személyhez

Helyneveink jelentős hányada pusztá alanyesetben álló személynév. Az ilyen névadás minden nyelvre jellemző, hiszen ha valaki birtokba vesz, vagy valamilyen kapcsolatba kerül egy földterülettel, közvetlen környezete az ő nevével nevezi el a területet.

2.2.1. A hely birtokosa

A birtoklást kifejezhetik pusztá személynévvel, de birtokos jelzős összetételt is találunk a következő nevekben: *Varga rét, Balog János szanto dölő*. Foglalkozásnév is lehet a vizsgált névrész, pl. *Papré*t (a név utalhat a birtokosra, a szövegkörnyezetből nem lehet eldönteni). Akkor jellemző ez a helynévadás, ha egy személy végzi az adott foglalkozást a településen belül (Benkő 1947: 38).

2.2.2. A hely használója

Sokszor nincs fogódzó ahhoz, hogy a birtokost és a használót egyértelműen el lehessen különíteni: *Falueleje*.

2.3. A hely viszonya valamilyen történéshez

2.3.1 A hellyel kapcsolatos esemény

A tájban történő események névadással járnak, ha jelentőségüknél, szokatlanságuknál fogva az ember figyelmét magukra irányítják (Lőrincze 1947: 20). A névanyagban erre nem találtam példát.

3. A névrész kifejezi a hely valamely más helyhez való viszonyát

3.1. A hely pontos elhelyezkedése

3.1.1. Víz mellett, közelében vagy rajta

Az ember környezetének víznevei viszonyítási alapul szolgálhatnak, hisz a víz könnyen észlelhető, feltűnő és egyben fontos is, így alkalmas arra, hogy a közelében fekvő terület névadásának motivációja legyen: *vizállás, forrás vize, Fekete víz, Ipoly vize, Szuha víz, Tó, Határ patak, Kopas Kút, Lednek kuttya*.

3.1.2. Térszíni forma mellett, közelében vagy rajta

A következő nevek tartoznak ide: *völgy, völgyfő, előhegy, csenevölgy, Törvölgy, Mély völgy, Darázsos völgy, jánosvölgy, Kohári völgy, mély völgy, Biaszó völgy, Pal-hegy Oldal Kis hegy, Pálhegy, kerek hegy, Závoz hegy, szőlő hegy, Déter hegye, hegy-allya, Feljaro nagy hegy*, (a *hegy* 8 esetben fordult elő). Ezek nagy része – amint láthatjuk – kétrészes név.

3.1.3. Tájrész mellett, közelében vagy rajta

Az ide tartozó nevek: *kis határ, határ*.

3.2. A hely viszonyított (relatív) helyzete

Névanyagunkban a *belső, alsó, felső* lexémák fejezik ki ezt a fajta helyviszonyt. A két megkülönböztető jelző utalhat a földfelszín vertikális tagolódására, patakok, folyók szakaszjellegére és folyási irányára, a felszín horizontális tagolódására, kifejezhet néprajzi, településtörténeti vonatkozásokat és a fő világtájakra is utalhat (Pesti 1969: 231). 38 kétrészes név fejez ki ilyen helyviszonyt az elemzett dűlőnevek körében: *Belső Kálói útra járó, Külső Kálnói útra járó*.

4. Többféleképpen értelmezhető helynévrész

Több esetben nem lehet eldönteni, hogy a hely birtokosát vagy használóját nevezi meg a névrész: *Varga rét, Balog János szanto dölő, Herczeg Koburg lugas, Maczo vára, Laczko láz, Kovács szölleje*.

5. Kategorizálhatatlan helynévrész

Sok esetben az első névrész etimológiája ismeretlen. Az elemzést meglehetősen megnehezíti a szlovák névelemek jelenléte, melyek sokszor magyar névelemekkel keverednek: *Bösze, Kercsik, Horkoszló, Priadleje rét, Sülye, Izsó*. Ezeknek a felsorolása túl hosszúra nyúlna, ezért ettől most eltekintek.

6. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek

Sziget dűlő: ebben az esetben a névrész utalhat a hely alakjára vagy egy másik helyhez való viszonyára. A *sziget* földrajzi köznévi utótag utalhat egyrészt vízből kiemelkedő száraz részre, másrészt pedig egyenes felszínből való kiemelkedésre. Az utóbbi esetben talán régebben víz vehette körül a területet.

Összegzés

A vizsgált névanyagban a helyek elnevezéséhez főként a dűlő környékének jellegzetes növényzete, a dűlő mellett lévő tájrész, térszínforma szolgál motivációként, de viszonylag nagy számban előfordulnak még méretre, állatvilágra, ott lévő épületekre, a hely birtokosára, pontos és relatív elhelyezkedésére utaló névrészek is. A kétrészes nevek első névrésze a legtöbb esetben sajátosságot jelöl meg.

b.) Lexikális-morfológiai elemzés

A helynevek lexikális-morfológiai elemzése során az egyes neveket a bennük felhasznált nyelvi kifejezőeszközök alapján vizsgáljuk. A helynévben található lexémák és a névalkotásban szereplő toldalékmorfémák összefoglaló megnevezése a névelem. Az egyes helynevek lehetnek egy- vagy többeleműek (Hoffmann 1993: 55–56).

A. Az egyrészes helynevek lexikális-morfológiai felépítése

Köznévi lexémát tartalmazó egyrészes helynevek

Az egyrészes helynevekben szereplő közszavak szófajlag főnevek és melléknevek lehetnek.

Főnevek csoportja

A hely fajtáját megjelölő földrajzi köznevekből 2 elnevezés jött létre a vizsgált megye dűlőnév-anyagában, pl. *Forrás*, *Halom*. A földrajzi köznév minden esetben helyfajtajelölő funkcióval bír. A személyt vagy foglalkozást jelentő kategóriák pedig birtoklást fejeznek ki. A nem személyt jelölő közszóból származó név az adott helyre jellemző sajátosságot jelöl.

Melléknevek csoportja

A vizsgált anyagban 2 képzetlen melléknév önmagában szerepel a névben: *Rövidék*, *Hosszak*.

Valamivel való ellátottságot fejez ki az -s képző: *Káposztás föld*, *Rózsás* stb. Az -s képző kifejezheti a talaj összetételét, milyenségét és színét. A *Sonkolyos* jelentése 'valaminek az alja, seprője, pl. a méhviasz törmeléke' (TESz.).

Szószerkezetek

Birtokos szerkezetre számtalan elnevezést találtunk: *Maczo vára*, *Kovács szölleje*.

Személynévi lexémákból alakult helynevekben legtöbbször a birtoklás ténye fejeződik ki. A dűlőneveknél a dűlőben fekvő föld birtokosától kapta nevét.

B. A kétrészes helynevek lexikális-morfológiai felépítése

A kétrészes helyneveknek kétféle utótagja lehet: földrajzi köznév vagy valódi helynév (Tóth 2001: 648).

Az előtag főnév: *Rétre járó*.

Az előtag melléknév: *Kis kert*, *Kis Bucsony*.

A személyt vagy csoportot jelölő főnév + földrajzi köznév kategóriájában csupán foglalkozást jelölő közszavak fordulnak elő: *Pap-rét*.

Az előtag személynév: *Maczo vára*.

A személynév + földrajzi köznév szerkezetű nevek csoportján belül találunk példát arra, mikor az előtag ősi egyelemű: *Kovács szölleje*, többelemű: *Balog János szanto dölő*.

Irodalom

- Angyal László 2014. Nógrád megye többnyelvű dűlőneveinek nyelvi elemzése Pesty Frigyes helynévtára nyomán. In: Alabán Ferenc (szerk.): *Az identitás metamorfózisa irodalomban és nyelvben II.*, Univerzita Mateja Bela. Belianum. Banská Bystrica. 145–163.
- Benkő Loránd 1947. A Nyárádmente földrajzi nevei. *MNyTK* 74.
- Benkő Loránd (szerk.) 1970–1984. *TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Budapest.
- Bognár András 1979. *Külső-Szolnok: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából.* Katona József Megyei Könyvtár – Versegly Ferenc Megyei Könyvtár. Szolnok.
- Bognár András 1984a. Útmutató Pest megye földrajzi neveinek gyűjtéséhez. Pest megyei Levéltár – Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár. Budapest.
- Bognár András 1984b. *Hont vármegye és kiegészítések. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából.* Pest megyei téka 7. Colorprint. Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár.
- Boros Edit 1987. *A Káli-medence helynevei Pesty Frigyes gyűjteményében.* Helytörténeti füzetek 3. Eötvös Károly Megyei Könyvtár Sokszorosító Üzeme. Veszprém.
- Gözszy Zoltán 2005. Pesty Frigyes helynévgyűjtésének tanulságai. In: *Somogy megye múltjából: levéltári évkönyv* 36: 7–17.
- Hajdú Mihály 2006. Pesty Frigyes helynévgyűjtésének megjelentetése. *Névtani Értesítő* 28: 205–15.
- Hoffmann István 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- Hoffmann István – Kis Tamás 1996. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 65. Debrecen.
- Hoffmann István – Kis Tamás 1998. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye II.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 66. Debrecen.
- Kázmér Miklós 1957. Alsó-szigetköz földrajzi nevei. *MNyTK* 95. Budapest.
- K. Németh András 2013. Ráctemplom, Pusztaszentegyház, Templomhely. Elpusztult középkori templomok emléke földrajzi neveinkben – különös tekintettel Tolna megyére. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai.* Anyanyelvápolók Szövetsége. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Létay Miklós 1995. Pesty Frigyes óbudai helynévtára. In: Kiss Csongor – Mocsy Ferenc (szerk.): Óbuda évszázadai. Kortárs Kvk. Budapest.
- Lőrincze Lajos 1947. *Földrajzi neveink élete*. Budapest.
- Mizser Lajos 1999. *Ugocsa és Ung megye Pesty Frigyes 1864–66. évi Helynévtárában*. Nyíregyháza.
- Mizser Lajos 2001. *Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864–1866. évi Helynévtárában*. Szabolcs-Szatmár-Bereg M. Lvt. Nyíregyháza.
- Ny. Nagy István 2000. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye*. Jókai Mór Városi Könyvtár. Pápa.
- Pastinszky Miklós – Tapolcainé Sáray Szabó Éva 1977. *Pesty Frigyes helynévgyűjtése*. József Attila Megyei Könyvtár. Tatabánya.
- Pesty Frigyes 1984. *Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából*. Coloprint. Pest megyei téka. Szentendre.
- Pesti János 1969. Földrajzi neveink alsó-, felső- (~al-, fel-) helyzetviszonyító elemei. *Nyr.* 93: 229–231.
- Szabó T. Ádám 1986. Magyar-román-német párhuzamos helynévadás: Brassó-Brasov-Kronstadt. *Névtani Értesítő* 8: 54–57.
- Telekiné Nagy Ilona 1994. *Terbeléd földrajzi nevei*. Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága – Nyitrai Pedagógiai Főiskola Hungarisztika Tanszéke. Nyitra.
- Tóth Anita 2007. *Bihar vármegye dűlőneveinek nyelvi elemzése Pesty Frigyes gyűjteménye alapján*. Debreceni Egyetem, Bölcsészstudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen.
- Tóth Valéria 2001. *Névrendszertani vizsgálatok az ómagyar korban*. (Abaúj és Bars vármegye). A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen.

TAKÁCS JUDIT

EGY SZÓALKOTÁSI MÓDRÓL MAGYAR ÉS FINN SZLENG-SZAVAK KAPCSÁN¹

A tulajdonnevek (s köztük a személynevek) közzóvá válásának mint szóalkotási módnak aktív tendencia voltára igen korán felfigyeltek. Tolnai Vilmos már 1899-ben így írt a jelenségről: „Minden nép nyelvében megtaláljuk azt a különös jelenséget, hogy a közhasználat a személyneveket valamely külön tulajdonsággal ruházza fel [...] és így köznevekké teszi. A nyelv mintegy szemléletességre akar szert tenni ily módon” (Tolnai 1899: 1).

A tulajdonnevek metaforikus jelentésváltozása s ezzel összefüggő apellativizációja kutatások szerint minden nyelvben és minden nyelvváltozatban igen gyakori jelenség (Hajdú 2002: 50), de különösen gyakoriak az ilyen keletkező elemek a szlengben (vö. Parapatics 2012: 159). Az (ezidáig) egyetlen e jelenségről írott monográfiában (Takács 2007) a feldolgozott anyag kb. 10%-a származik a szlengből (bár ezek jelentős része később a köznyelvnek is része lett), sőt valószínűleg keletkezésük pillanata is e nyelvváltozathoz tartozó adatok segítségével ragadható meg leginkább (Takács 2002: 123). Tanulmányomban célom ezért finn és magyar szlengből származó elemek segítségével rámutatni a köznevesülés mint szóalkotási mód legjellemzőbb formái és szemantikai, illetve stilisztikai jegyeire.

1. A magyar és a finn szlengről

A szlenget sokáig csupán a köznyelvitől eltérő szókincként vizsgálták, újabban azonban jellemzőbb egyfajta nyelvi viselkedésmódként való megközelítése. Kis Tamás véleménye szerint (2010) a szleng olyan nyelvváltozat (csoportnyelv, bizonyos értelemben szociolektus), mely kis létszámú, sok időt együtt töltő, azonos foglalkozású vagy érdeklődési körű csoportokban születik, erősíti az összetartozás érzését, és elkülöníti az adott közösséget a többitől. Funkciója szerinte a nagyobb közösségeken belül létrejövő kiscsoportok (koalíciók) identitásának jelzése, s emiatt az ember társas tulajdonságaiból magyarázható nyelvi univerzálé, amely minden nyelvben és a nyelveknek minden korszakában megtalálható.

Az első finn nyelvész, aki a szleng és más nyelvváltozatok viszonyát tudományos módszerekkel vizsgálta, Simo Hämmäläinen volt. Már a finn katonai szlengről több mint 70 évvel ezelőtt írott tanulmányában leszögezte, hogy a szlenget egy

---

1 Jelen írásom korábbi tanulmányaim (Takács 2002, 2010 és Sarhema-Takács 2018) felhasználásával készült.

speciális stílusfajtának tartja, melyben a normanyelvvél szemben tudatosan használnak olyan kifejezéseket, amelyek attól idegenek, és/vagy amelyeket az nem hajlandó befogadni. A szleng Hämäläinen felfogása szerint „szavak és szólások, amelyeket tudatosan használnak a szokásos nyelvi kifejezések helyett, amikor el akarják kerülni a hagyományos nyelv színtelenné kopott, kifakult szavait és ünnepélyességét” (Hämäläinen 1964: 63–4).

Két nyelv szlengjét azonban (még konkrét szempontok fókuszba állításával is) igen nehéz összehasonlítani. E nyelvváltozatban nagyon sok múlik a véletlenen, a beszélők hirtelen ötletein és (akár egyéni) asszociációin, gyakoriak a lefordíthatatlan nyelvi játékok. További nehézséget okoz, hogy a szleng erősen függ az adott közösség kultúrájától is (Lieli 1995: 103), és a különböző nyelvek szlengjének összehasonlítását az is nehezíti, hogy a szleng a nyelv egyik legdinamikusabb változata. A szlengszavak erős érzelmi töltést hordoznak, kialakulásuk után kezdetben igen gyakran használják őket, ám hamar elveszítik kifejezőerejüket és új szavakkal kell pótolni őket (Karttunen 1979: 10). A változékonyság miatt a szlengről tett leíró jellegű megállapítások sokkal rövidebb ideig érvényesek, mint például az irodalmi nyelvről tett megfigyelések.

2. A közszóvá válás mint jelentésváltozás és mint szóalkotási mód

A köznevesülés (apellativizáció) az a jelentésváltozási folyamat, melynek eredményeképpen egy tulajdonnévként használt nyelvi elemet elkezdnek közszóként is használni. A köznevesülés jelentésváltozásként való felfogása azt feltételezi, hogy a kiindulásul szolgáló tulajdonnévnek jelentést tulajdonítunk. Sőt mára elfogadott tény az is, hogy a tulajdonnevek nyelvi (szemantikai-pragmatikai) viselkedése nem is magyarázható mással, mint a köznévinél összetettebb és sokrétűbb jelentésszerkezetükkel, arról azonban, hogy ez a folyamat nyelvi-e hogyan értelmezhető és miként zajlik le, megoszlanak a vélemények.

A tulajdonnév jelentésével és közszóvá válásával kapcsolatban két markáns elméletkör rajzolódik ki. Az egyik a köznevesülést azzal magyarázza, hogy a jelentésszerkezet összetevőinek aránya, hangsúlyai a használat során megváltoznak, míg a másik az emberi gondolkodás általános természetéből fakadó jelenségnek tartja. Írásomban ez utóbbit elfogadva értelmezem a változást.

A tulajdonnév kognitív értelemben nyelvi egység (unit), azaz morfofonológiai, szintaktikai és szemantikai tagoltságától függetlenül a beszélő számára egésként kezelhető, belső feldolgozása nem szükséges mondatba vagy szövegbe helyezéséhez, megértéséhez (Langacker 1987: 57–76, Tolcsvai Nagy 2008: 37). Jelentése kognitív szempontból a hálózatelv alapján úgy modellezhető, hogy elménkben a vonatkozási tárgy(ak)ról feldolgozott és tárolt információáramlás, valamint a szóra vonatkozó (hangalaki, morfológiai, szintaktikai) sajátosságok hálózatot alkotnak, s a névre vonatkozó tudásunkat ezek a kapcsolatok hordozzák (Nánay 1996). Ebben a hálózatként felfogott holista jellegű mentális rendszerben a köznevesülés a tulajdonnevet reprezentáló hálózatnak, a háló-

zat egységeinek és kapcsolatainak a megváltozásaként értelmezhető. A névhez kapcsolódó valamely új hálózati kapcsolat kialakulása és hangsúlyossá válása lehetővé teszi, hogy a mondanivaló megfogalmazása/feldolgozása során egy név előhívásával a hasonlóságon vagy érintkezésen alapuló asszociációk révén aktiváljunk valamilyen kapcsolódó köznévi jellegű jelentéstartalmat (Reszegi 2009: 146). Kognitív szempontból ezért nem fogadható el sem az, hogy ez egy „lassú, fokozatos” változás lenne (Lengyel 2000: 344), melynek során „a tulajdonnév feladja eredeti, sajátos tulajdonnévi jellegét” (Benczédy 1990: 553), sem pedig az, hogy ezekben az esetekben leíró szempontból szófajváltás történne (ld. Temesi 1970: 199).

Jelentéstani szempontból a szókincs bővülésének módjai közül a tulajdonnévből származó közzavak a jelentésbeli szóalkotási módok (pontosabban a hasonlósági névátvitelek) között említhetők, ilyen pl. (ez esetben kifejezetten a börtönszlengből véve a példákat) a *basztíj*, *szingszing*, *tower* 'fogda' (Kis 2010), a *hévíz* 'zuhanyzó', *mengele* 'börtönorvos' (Szabó 2008).

A metafora, metonímia szerepének felismerése a köznevesülés folyamatában nem új gondolat: „a tulajdonnév metaforikus használata általában feltételezi a tulajdonnév köznevesülését” – írja Kiefer (2007: 160–161).² A jelenségre hagyományosan említett példák között sok esetben valóban feltételezhetünk is metaforikus vagy metonimikus kapcsolatot, ha konkrét, ismert névviselő áll az elnevezés háttérében. A közismert jelentésű *pálfordulás*, *ádámcsutka*, *háryjánoskodik*, *zeppelin* mellett az újabbak közül megemlíthető pl. a Bruce Willis által divatosá tett 'ujjatlan trikó' jelentésű *vilisz* (Parapatics 2008), a 'gyáva ember' jelentésű *nyúlbéla* (Móra Ferenc *Hannibál föltámasztása* című regényének, illetve az abból Fábri Zoltán által készített filmnek Nyúl Béla nevű főszereplőjére, annak átlagos, sőt szándékoltan kisszerű tulajdonságaira utalva), vagy a *gyulabérlet*, mellyel a szlengben a nyugdíjasok (Horn Gyula miniszterelnöksége alatt bevezetett) ingyenes utazási lehetőségére utalhatunk. A finnben hasonló alakulású lehet az *alberthousut* (szó szerint *albert* + nadrág), amit nagy valószínűség szerint a hetvenes években Finnországban népszerű Hurriganes zenekar frontemberének, Albert Järvinennek kedvenc viselete, a térdénél folytatott nadrág ihletett (Sarhema 2018). A tulajdonnévi eredetű köznévi példák zömére azonban a Hajdúnál említett (2003: 70–71) társadalmi és pszichológiai (azaz érintkezésen vagy hasonlóságon alapuló) okok nem (vagy csak erős megszorításokkal) alkalmazhatók.

3. A közzói alakok megközelítési lehetőségei

Hagyományosan kétféle megközelítési mód kínálkozik a közzói alakok vizsgálatára: jellemezhetők abból a szempontból, hogy milyen típusú tulajdonnév jelentése változik meg, illetve a létrejövő közzavak vizsgálhatók szemantikai

2 A közzóvá válás folyamatára vonatkozó terminusokról ld. H. Varga 2017: 259.

és morfológiai szempontból is. A továbbiakban magam is ezt a két szempontot követem a szlengszavak elemzése során.

3.1. A változásban érintett tulajdonnévtípusok vizsgálata

A köznevesülés mint jelentésváltozás számos tulajdonnévtípust érint. Hajdú Mihály monográfiájában (2003: 73–79) részletesen bemutatta, hogy az egyes névtípusok esetén a magyar nyelvben hogyan, milyen formai keretek között zajlik ez a változás, ám én a továbbiakban célkitűzésemnek megfelelően a finn és a magyar szlengből származó példákkal illusztrálom, hogy a közszóvá válás ezekben a nyelvváltozatokban is minden névtípust érinthet.³ Kialakulhat közszói jelentése

a) keresztnemeknek és azok alakváltozatainak: M *lujza* 'lány' (Galavics 20), *olcsójános* 'zsugori ember' (Kövecses 2010), *okostoncsi* 'okos ember', okoskodó ember' (uo.), *alfonz* 'prostituált kitartott szeretője' (Kis 2015), *átlagjózsi* 'átlagos férfi' (éa.); F *urpo* 'hülye', *tiskijukka* 'lemezlovas, disk jockey' (éa.), *lappuliisa* 'parkolóőr' (éa.), *katumaija* 'utcalány' (éa.), *taskumatti* 'laposüveg' (éa.), *totti* 'borosüveg', *viljo* 'hímvestző';

b) családneveknek: M *kádárkolbász* 'gumibot' (Nochta 1996), *eldemszkyzés* 'tilos helyen parkoló autó elszállíttatása' (Timár–Fazakas 2003), *kizrínyizik* 'fizetés nélkül távozik' (Kövecses 2010); F *otaa ritolat* 'elszalad, gyorsan távozik' (Varga 1996: 252) (Ville Ritola olimpiai bajnok futó nevéből), *sibelius* 'százmárkás bankjegy' (uo.) (a százmárkás Sibelius finn zeneszerző portréja volt), *tehdä väyryset* 'váratlan lépést tesz, köpönyeget fordít' (uo.) (Paavo Väyrynen finn politikus nevéből);

c) család- és keresztnévnek (vagy alakváltozatának): M *barótilajos* 'jó' (Kis 2015, vö. uo. *baró* 'jó'), *antaljózsi* 'LSD-vel átitatott bélyeg' (Kis 2015); F *jari-sinkkonen* 'gyermekneveléshez jól értő, szakember' (Jari Sinkkonen ismert finn gyermekpszichológus nevéből, pl. az ilyen kifejezésekben: *en ole varsinaisesti mikään jarisinkkonen tai superäiti muutenkaan* 'nem vagyok egy Jari Sinkkonen vagy szuperanya');⁴

d) keresztnévnek és egyéb névelemnek: M *bálintgazda* 'fegyőr' (Kis 2015), F *vanjaeno* 'orosz' (szó szerint Ványa bácsi);

e) helynévnek: M *ausvic* 'iskola' (Hajdú Z. 1999), *váciút* 'folyosó a börtönben' (Szabó 2008), *Bivalybasznád* 'ismeretlen, várostól távoli vidék, tanya' (Parapatics 2008); F *Perä-Hikiä*, *Taka-Hikiä* 'vidéki hely' (*perä* 'hátsó' és *taka* 'távoli' + *Hikiä* kis finn falu nevéből);

3 A továbbiakban a magyar adatokat M, a finnból származókat F betűvel jelölöm. Mivel a finn adatok legnagyobb része Heikki Paunonen szlengszótárából származik (ld. a szakirodalomlistában), csak az ettől eltérő forrásokat adom meg, az éa. jelölést pedig a szótárban nem szereplő, saját gyűjtésű, élőnyelvi adatok forrásmegjelöléseként használom. A vastagítás a finn adatok tulajdonnévi elemét jelöli.

4 <http://www.matkakuume.net/2017/06/arsyttavat-kakarar.html?m=1>

f) intézménynévnek: M *akadémia* 'börtön' (Kis 2015), *brodvěj* 'az udvar, ahol a fogvatartottak felügyelettel sétálhatnak' (Szabó 2008); F **kakola** 'börtön' (a turkui Kakola nevű börtön elnevezéséről);

g) márkanévnek: M *túrórudi* 'hímvesző' (Kövecses 2010), *bambi* 'üdítőital' (Szabó 2008); F **lasolmies** 'alkoholista' (a Lasol magas alkoholtartalmú szélvédő-mosó-folyadék márkája);⁵

h) idegen eredetű névnek: M *zsanmari* 'homoszexuális férfi' (Kövecses 2010), *vilisz* (Parapatics 2008); F **igor** 'orosz férfi', **jason** 'fiú', *huitsin nevada* 'isten háta mögötti hely' (*huitsin* 'nagyon' + *Nevada* nevéből), **Gerhard** 'hamburger';

i) egyéb névtípusoknak: M *fradileves* 'olyan (általában rossz) leves, amiről nem lehet megállapítani, hogy mit tartalmaz' (a fradisták jellegzetes „mindent bele” buzdításáról) (Kis 2015), *terminátor* 'verekedős ember', 'magas ember' (Szabó 2008), *mikrobi* 'az elítéltek hierarchiájában a legalsó fokon lévő, zárkatársa(i) kiszolgálására kényszerített, megalázott személy, csicska' (Kis 2015), *blöki* 'kutya', 'korcs kutya' (Kövecses 2010), *bitlisz* 'hosszú hajú személy' (Kis 2015); F *pula-ajan biitles* 'kopasz ember' (szó szerint 'gazdasági válságbeli Beatles'),⁶ **mansikki** 'öregasszony' (a *Mansikki* tipikus finn tehénnev).

Bár ahogy a példák mutatják, a változásban minden névtípus érintett lehet, a rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, leggyakrabban a személynevek, ezen belül is keresztnévi alakváltozatok jelentése változik meg mindkét nyelv szlengjében – főleg pedig akkor, ha testi-lelki tulajdonságra utalnak (Parapatics 2012: 164).

3.2. A közzói alakok morfológiai vizsgálata

A szleng szóalkotási módjai ugyanazok, mint amelyek általában a nyelv bármely változatában, azaz nincs kifejezetten csak a szlengre jellemző szóalkotási mód, bár bizonyos szóalkotásmódok (például bizonyos kicsinyítő képzők, a szócsonkítások és -rövidítések használata) gyakoribbak, mint más nyelvváltozatokban (Kis 2010). Az apellativizáció sem tekinthető tipikusan csak a szlengre jellemzőnek, hiszen ez a jelenség minden nyelvváltozatban gyakori. A nyelvjárásokban például olyannyira, hogy épp emiatt került a jelenség először a névtani vizsgálatok látókörébe (B. Lőrinczy 1991).

A szleng általában a rövid, frappáns kifejezőmódra törekszik. Szívesebben csonkítja a szavakat, minthogy hosszú szóösszetételeket alkosson (Lieli 1995: 105). A finnben a képzők jelentik azt a morfológiai eszközt, amelyekkel a szleng elválik a többi nyelvváltozattól (Nuolijärvi 1997: 144). A helsinki szleng legjellegzetesebb képzői pl. az *-ari*, *-is*, *-ka*, *-kka*, *-tsa*, *-tsi*, *-tsu*, *-ski*, *-sku*, *-sa*, *-de*, s bár ezek

5 <https://keskustelu.suomi24.fi/t/10547473/lasolmiehet-ja-naiset-vaelsivat-hkiin-80lu-vulla>

6 <https://www.suomisanakirja.fi/pula-ajan%20..>

elsősorban közsavakhoz kapcsolódnak, néha tulajdonneveken is megjelennek – ezzel téve szlengszóvá őket, pl. *Flemari* 'Fleminginkatu', *Kaivari* 'Kaivopuisto', *Vallari* 'Valinttalo', *Kättäri* 'Kättilöopisto' (Paunonen 2000: 105–106).

A különböző szóalkotásmódok közül több is jelentkezhethet egyszerre egy szóban, például rövidítés és képzés, de a magyarban ezeket az alakokat gyakran a játszi szóalkotás kategóriájába is sorolhatjuk, pl. *emil* 'e-mail, elektronikus levél' (Parapatics 2008), *mariska* 'marihuána' (uo.), *dezső* 'dollár', *géza* 'Gracidin nevű kábítószer' (Kövecses 2010).

A két nyelv szókincsének egészére vonatkozó korábbi vizsgálatok (ld. Takács 2007: 59–60, Sarhema–Sivonen 2015: 200–207) azt mutatták, hogy a tulajdonnévi eredetű szókincs bővülésének jellemző típusai közül a nyelvjárásokban és a köznyelvben az összetételek dominálnak. A szlengben azonban az összetett szó általában csak egy a számos szinonima közül, és nem is ezzel utalnak leggyakrabban az adott fogalomra. Az összetételek akkor bukkannak fel a szlenget beszélők nyelvében, amikor a cél a hatáskeltés, a minél leleményesebb megfogalmazás. „Az összetett szlengszavak nyelvi ínycsége, amelyek túlادagolva megfekszenek a hallgatóság gyomrára, ezért tudni kell a megfelelő alkalommal és a megfelelő körítéssel tálni őket. (Lieli 1995: 105).

Ha azonban a tulajdonnévi eredetű elemek különböző szemantikai csoportjainak morfológiai típusait vizsgáljuk, jelentős eltérésekre is bukkanhatunk a szókincs egészét jellemző tendenciákkal szemben (ld. Sarhema–Takács 2018). Az emberre vonatkozó szlengbeli megnevezések kapcsán például a magyar szavak esetében az összetétel vagy a jelzős alárendelő szerkezet dominál (pl. *szalámigyurka*, *debellaella*, *mókamiki*, *bögyös maca*), míg ugyanez a szóalkotási mód a finn szlengszavak vizsgált szemantikai típusa esetén kevésbé jellemző, pl. *maajussi* 'vidéki ember, paraszt', *baarimikko* 'csapos', azok ugyanis nagyrészt nem mutatnak semmiféle alaki változást (pl. *uuno*, *tauno*, *lyyli*, *aatami*, *väinö* 'buta').

Ha a vizsgált összetételeket az elő- és az utótag szófaja alapján próbáljuk osztályozni, akkor azt tapasztaljuk, hogy azok mindkét nyelvben exocentrikus, ezen belül is bahuvrīhi-összetételek lesznek. Ez jellegzetes finnugor összetételi típus, melyben főnév főnévvel vagy melléknév, illetve számnév főnévvel kapcsolódik úgy, hogy az előtag meghatározója lesz az utótagnak, pl. *redskin* 'indian' (tkp. vörös + bőrű). Az utótag tehát mindig főnév, de az összetétel melléknévi értékű, azaz az összetétel maga más fajtába tartozik, mint az utótagja, pl. *nyakigláb* (ember), *violaszín* (pecsét). Általában főnevek jönnek így módon létre, melyek gyakran jelzőként is használhatóak. Melléknévként való használhatóságuk valószínűleg annak köszönhető, hogy tulajdonságot jelölnek. Sok bahuvrīhi megy át jelentésmódosuláson, pl. az (elav.) *redcoat* 'brit katona' (tkp. vörös + kabát) nem bárkit jelent vörös kabátban, de a brit katona akkor is *redcoat*, ha nem vörös kabátban van vagy éppen meztelen (Fejes 2005: 112–113).

A magyar nyelvben kevés ilyen típusú összetétel található, ezek is főleg a növény- és állatnevek körében (pl. *vörösbecs*, *egérfarkfű*, *ökörnyelvfű*, *varjúlábű*) és a szlengben fordulnak elő leggyakrabban, pl. *fafej*, *tökfej*, *lángész*, *kékharisnya*,

F *punaposki* 'piros arcú' (tkp. piros + arc), *kaljupää* 'kopasz fejű' tkp. kopasz + fej), manysi *sam-päl* 'félszemű' (tkp. szem + fél) (Kozmács–Sipőcz 2006: 137–140).

3.3. A közzói alakok szemantikai és stilisztikai megközelítése

A szleng beszélői által kedvelt témakörök fogalmaira szavak és kifejezések sokasága születik. Ezeket a témaköröket a finn szakirodalom Hans Sperber nyomán vonzási központoknak (attraktiokeskukset) nevezi (Hämäläinen 1946: 260–1). A szlengszókincset gyűjtő felmérések alapján a különböző nyelvek közszlengjében általában ugyanazok a fő attrakciós központok körvonalazódnak: fiú, lány, unalmas, buta, jó, pénz, illetve különböző alkohollal, részegséggel és nemi élettel kapcsolatos kifejezések (Nahkola–Saanihahti 1991: 58, Suojanen 1982: 159, Parapatics 2008: 125–143, Szabó 2008: 21–25).

A szleng szókincse az adott kiscsoport tagjai számára fontos reáliák megnevezésére és újrannevezésére (relexifikáció) is szolgál, azaz a már elnevezett dolgokat újabb és újabb nevekkal látja el minden látható „praktikus” ok nélkül. A szleng „szótúltermelésének” következtében egy-egy fogalom megnevezésére egész szinonimasorok jönnek létre, hiperszinonimitást kialakítva ezzel (Kis 2010). Mindkét nyelv szlengjében állandóan megújul például a bolondot, ostobát jelentő szavak csoportja (Nuolijärvi 1997: 144), nem utolsósorban a keresztnévi elemek apellativizációjának eszközével, pl. **pentti**, **uuno**, **ossi**, **taavi**, **tahvo**, **taneli**, **tauno**, **urpo**, **viljo**, **pali**, **béla**, **arisztid**, **tasziló**, **egon**, **jani**, **malvin**, **matyi**, **ödön(ke)**, **pista**, **bénabéla**, **blődjános**, **okostóbiás**.

A szleng minden típusa bővelkedik a tulajdonnévi eredetű közzavakból álló szinonimákban, ám úgy tűnik, különösen legújabb börtönszlengszótárunkban (Kis 2015) találunk igen sok köznevesült alakot, amelyek sok esetben analogikus változások alapjául is szolgálnak: egész köznevesült szócsaládok jöttek létre ugyanolyan jelentéssel, pl. *mengele*, *csaucseszku*, *bubó* 'börtönorvos', *terminátor*, *zsan*, *mikrobi*, *kintekunta* 'az elítéltek hierarchiájában a legalsó fokon lévő, zárkatársa(i) kiszolgálására kényszerített, megalázott személy, csicska', *dzsémszbandi*, *geréb*, *júdas*, *matahari*, *donibraszko* 'áruló, besúgó, vamzer'.

A tulajdonnévi eredetű magyar szlengszavak esetében figyelemre méltó, hogy az emberre vonatkozók közül a férfinevet tartalmazók közzói jelentése könnyebben általánosítható, míg a női nevek erősebben őrzik a nemhez kapcsolódásukat. Azokban a magyar kifejezésekben, amelyeknek általában emberre vonatkozik a jelentése, azaz nem jellemző a nemhez kötés, a forrásainkban szereplő minden adatban férfinév szerepel, pl. *okostóni*, *okosjános* 'okoskodó ember', *nyúlbéla* 'gyáva', *bénabéla* 'tehetetlen, ügyetlen', *ekeferkó* 'faragatlan, esetlen ember', *lőcsgéza* 'faragatlan, műveletlen ember', *hurkagyurka*, *szalámigyuri* 'kövér ember', *frankójankó* 'megbízható, becsületes ember', *olcsójános* 'zsugori ember', *esztelenjóska* 'hülye, buta' stb. A férfinevek nőkre való vonatkoztatása nem ritka más férfinév esetében sem, pl. „Mari olyan *jancsika* volt, hogy futás közben belecsúszott az út melletti árokba” (Parapatics 2008).

Ezekhez az „általánosabb” jelentéssel bíró elemekhez azonban általában elmarasztaló, pejoratív jelentés kapcsolható.⁷ A szleng egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy szavainak nagy része erős érzelmi töltést hordoz, amely azonban csak akkor válik élővé és kifejezővé, ha a beszélő részéről valódi érzelmek is állnak mögötte. Kis Tamás ezt a szleng egyik fő kritériumának tarja: „A szlengben beszélés együtt jár (hisz annak eredménye) egyfajta viselkedésmóddal és világszemlélettel, ami a megszülető szlengszavakban tárgyasulhat, de a szlengszavak összessége még nem azonos a szlenggel magával. A szlengben beszélő a világot egy erős érzelmi szűrőn keresztül szemléli. Ez az erős érzelmi szűrő a szlengben a szavak és kifejezések érzelmi színezetében nyilvánul meg” (Kis 1992: 343).

A kifejezett érzelmek gyakran negatívak: a szleng többnyire lekicsinyel, gúnyol, jelentős dolgokat jelentéktelennek láttat, már csak azért is, mert a túl erős pozitív kötődést megmosolyogják. Ennek okán a szleng kedveli a diszfemizmusokat, azaz az olyan kifejezéseket, amelyek az eufemizmusokkal ellentétben nem szépítik, hanem torzítják, durvítják a valóságot. Az érzelmileg telített mondanivaló hatásos, újszerű megfogalmazásának igényéből következik, hogy a szleng szókincese rendkívül gyorsan változik. Az újonnan keletkezett kifejezéseket lépten-nyomon használják, mivel a beszélők által fontosnak vélt, tehát gyakran szóba kerülő fogalmakra vonatkoznak. Az ismételt használat során azonban kifejezőerejük gyorsan megkopik, és újabb, ideig-óráig találóbbnak és szellemesebbnek tűnő szavakkal cserélik fel őket (Suojanen 1982: 159).

Meg kell azonban jegyeznünk Parapatics Andreával (2008: 10) egyetértve, hogy a szlengszavak (s köztük a keresztnévi elemet tartalmazók is) bizalmas vagy argó árnyalatokon kívül ugyanúgy hordozhatják a tréfás, gúnyos, kedveskedő, közönséges, lekicsinylő, szépítő vagy durva minősítést is, mint a köznyelvi vagy más csoportnyelvi szókincsünk elemei. Ahogy Kövecses Zoltán írja szótárának bevezetőjében (2010): nem minden szlengszót tekintünk durvának, hanem csak a szlengszavak egy csoportját.

4. Összegzés

Hajdú Mihály szerint a köznevesülés a világ minden nyelvében előforduló és gyakori jelenség (2002: 50), s ezt a megállapítást a köznevesülés kognitív nyelvészeti megközelítése is alátámasztja. A szlengszókincs tulajdonnévi eredetű elemekben való gazdagsága indokolja, hogy a változásról kifejezetten erre a nyelvváltozatra koncentrálva is tehetünk általános megállapításokat, a finn

⁷ A stílusminősítés vagy esztétikai értékelés meghatározása igen nehéz: néhol a jelentés nyújthat támpontot, de az esetek egy részében a szótár nem is ad meg stílusminősítést.

szleng bevonása pedig arra lehet példa, hogy az apellativizáció nem csupán az egyes nyelvek tulajdonnévi elemeihez kötődik.

Hipotézisem szerint ahogy maga a tulajdonnév, úgy a tulajdonnév jelentésének megváltozása is tekinthető nyelvi univerzálénak, megvalósulása azonban nyelvenként eltéréseket mutat. A két szleng tulajdonnévi eredetű szóanyaga között (a korábbi kontrasztív vizsgálatok eredményeivel egybehangzóan) mind a kiindulási tulajdonnevek, mind pedig a kialakult közszavak jelentésköreinek szempontjából jelentős hasonlóságokat találunk. A legnagyobb eltérések az egyes attrakciós központok elemeinek szerkezeti összevetése kapcsán tapasztalhatók: míg például az emberre vonatkozó közszói elemekre a magyarban a keresztnévi eredetű utótag + (általában főnévi szófajú) jelző vagy előtag a legjellemzőbb szerkezet típus, addig a finnben a pusztán keresztnév mindenféle egyéb szemantikai vagy morfológiai segítség nélkül elegendő a keresztnév köznévi azonosíthatóságához.

Irodalom

- Benczéd József 1991. Jelentéstan. In: Benczéd József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1991. *A mai magyar nyelv*. Nyolcadik kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest. 501–555.
- Fejes László 2005. Összetett szavak finnugor nyelvekben. Doktori disszertáció. nytud.hu/~fejes/phd/PHD.pdf
- Galavics Veronika 1988. *A nő elnevezései a közszlengben*. Debrecen. (Záródolgozat.) mnytud.arts.klte.hu/szleng/hallgato/noe.htm
- Hajdú Mihály 2002. A tulajdonnevek köznevesülése. In: Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária (szerk.): *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolc. 50–9.
- Hajdú Mihály 2003. Általános és magyar névtan. *Személynevek*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Hajdú Zoltán 1999. *Két iskola diákszókincsének vizsgálata*. Debrecen. (Szakdolgozat.) mnytud.arts.klte.hu/szleng/szl_kut/01szl_ut/11fin_sl.doc.
- Hämäläinen, Simo 1946. Suomalaisesta sotilasslangista. *Virittäjä* 50: 256–267.
- Karttunen, Kaarina 1979. *Nykyslangin sanakirja*. WSOY. Helsinki.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentélmélet*. 2. kiadás. Corvina. Budapest.
- Kis Tamás 2010. *Alapismerek a szlengről*. mnytud.arts.klte.hu/szleng/szleng.php
- Kis Tamás 2015. *Sittesduma. Magyar börtönszlengszótár*. (Szlengkutatás 9.) Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.

- Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.) 2006. *Uralisztika. Uráli nyelvészet*. Bölcsész Konzorcium. Budapest.
- Kövecses Zoltán 2010. *Magyar szlengszótár*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Vol. I. Stanford University Press. Stanford.
- Lengyel Klára 2000. A ritkább szóalkotási módok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Lieli Marianne 1995. Összetett szavak a magyar és a finn szlengben. *Hungarologische Beiträge* 3: 104–113.
- B. Lőrinczy Éva 1991. *Jancsi és Juliska*. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*. Budapest. 423–6.
- Nánay Bence 1996. *Új divat a tudatfilozófiában: a konnekciónizmus*. Andy Clark: A megismerés építőkövei. *Budapesti Könyvszemle* 8: 262–269.
- Nochta Rita 1996. *A B-i motorosrendőrök szlengje (1995–1996)*. Debrecen. (Szakdolgozat.) <http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szakdolgozat/nochta.htm>
- Nuolijärvi, Pirkko 1997. A finn szlengkutatás. In: Kis Tamás (szerk.): *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. (Szlengkutatás 1.) Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 121–158.
- Parapatics Andrea 2008. *Szlengszótár*. (A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomköri szinonimamutatóval.) (Az Ékesszólás Kiskönyvtára 6.) Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Parapatics Andrea 2012. Közszóvá váló személynevek a mai magyar szlengben. In: Parapatics Andrea (főszerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain*. (A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK 2010. október 7–8.). Tálibum Sorozat 2. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 156–69.
- Paunonen, Heikki 2000. *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii. Stadin slangin suursanakirja*. WSOY. Helsinki.
- Reszegi Katalin 2010. A köznevesülésről. *Névtani Értésítő* 32: 143–9.
- Sarhema, Maria 2018. Motivation of appellativized given names in Finnish and Hungarian slang compounds. Megjelenés előtt.
- Sarhema, Maria – Sivonen, Jari 2015. Suomen ja unkarin slangin appellatiivis-tuneet etunimiyhdyssanat. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 191–212.
- Sarhema, Maria – Takács Judit 2018. 'Ember' jelentésű köznevesült keresztnévek a finn és a magyar szlengben. Megjelenés előtt.
- Szabó Edina 2008. *A magyar börtönszleng szótára*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.

- Takács Judit 2002. Az igeképzés egy sajátos esete: a keresztnévből alkotott igék. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 121–6.
- Takács Judit 2007. *Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 86. Debrecen.
- Takács Judit 2010. Kontrastiivinen katsaus yleisnimistymiseen suomen ja unkarin kieleissä. *Folia Uralica Debreceniensia* 17: 159–165. Debrecen.
- Temesi Mihály 1970. Szófaji rendszerünk áttekintése. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. I. kötet. 196–200. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Timár György – Fazakas István 2003. *Szleng – szó – szedet*. Fekete Sas Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. A tulajdonnév jelentése. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 30–41.
- Tolnai Vilmos 1899. Személynevek mint köznevek. *Magyar Nyelvőr* 28: 1–9.
- Varga Judit 1996. A személynevek köznévi használatáról a finn nyelvben. In: Bereczki András – Klima László (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Uralisztikai Tanulmányok* 7: 251–3.

KALCSÓ GYULA

NYELVJÁRÁSI ALAKVÁLTOZATOK KÁROLYI GÁSPÁR KÉT KÖNYVÉ CÍMŰ MŰVÉBEN

1. Ünnepeztünk, Fekete Péter tanár úr mindig is szíven viselte szűkebb pátriája, Tiszaszőlős, valamint választott otthona, Eger és környéke nyelvjárásának, helynévkincsének a kutatását. Azt tanította, hangsúlyozta, hogy a magyar művelt köznyelv nagyfokú keveredés eredménye, amelyben a népnyelv, a régi magyar nyelvjárások fontos szerepet játszottak (vö. Fekete 2010: 13). Ebben a folyamatban döntő szerepet tulajdonítanak Károlyi bibliájának, ugyanakkor úgy tűnik, hogy a vizsolyi biblia nyelve – bár egy határozott sztenderdizációs aktus eredménye – nem a későbbi korok irodalmi nyelvi megoldásait mutatja. A munkálatok irányítója Károlyi volt, de a fordításban nem egy idiolektus, nem egy bizonyos vidék nyelvjárása jutott érvényre, hanem a kor átlagának való megfelelés szándéka. Írásomban azt próbálom bemutatni, hogy Károlyi egyetlen ismert saját műve, a Keet könyv milyen idiolektális sajátosságokat mutat, hogyan viszonyul a kor irodalmi nyelvi átlagához, továbbá mely formák azonosíthatók az északkeleti vidék nyelvjárási alakjaiként. Végezetül röviden kitérek arra, hogy a Károlyihoz köthető nyelvi megoldások nem kerültek be a vizsolyi bibliába.

2. A korai nyomtatványok nyelve bonyolult egyveleget alkot, továbbá egy-egy mű létrejöttében számos nyelvi tényező szerepet játszik. Az írásbeliségben mindig érvényesülő normatív hatásokon túl a szerzők idiolektális sajátosságai keverednek a korrektorok, nyomdászok (szedők) beavatkozásainak eredményeként megjelenő nyelvi megoldásokkal, amelyeket ráadásul sokféle indíték vezérelhet: a saját idiolektushoz igazítás ösztönösebb igényétől az egészen tudatos, határozott nyelvi és stílusnormához való igazodásig. Ez utóbbiak persze maguk is képlékenyek még, és sokszor egy-egy jelentősebb nyomdász-szerző idiolektusát tükrözik. Mindezek kibogozása egy-egy nyomtatvány esetében általában aprólékos mikrofilológiai munka eredménye lehet, amely azonban számos lényeges információt felszínre hozhat az ún. sztenderd változatok létrejöttének körülményeivel kapcsolatban. Az ilyen jellegű, valamint az irodalmi nyelvre irányuló vizsgálatoknak nagy hagyományuk van a magyar nyelvtörténeti kutatásokban (l. pl. Benkő 1960, Deme 1959, Molnár 1963, Szathmári 1968). Ezek a vizsgálatok azonban nem alkalmazták (még nem alkalmazhatták) a (variációs) szociolingvisztika módszereit. Az írásbeliségben megjelenő változók kérdése és azok nyelvi változásban betöltött szerepe vitatott területe a (történeti) szociolingvisztikának (vö. Schneider 2002). Jelen vizsgálatban mégis abban a fogalmi keretben próbálok maradni, amelyet Herzog-Labov-Weinreich (1968) jelölt ki, és amelyet újabban többek között pl. Tagliamonte (2006)

képvisel, alkalmasnak tartom ugyanis arra, hogy a korai magyar nyelvű nyomtatványokban zajló nyelvi egységesülési folyamatokat viszonylag konzisztens keretben tárgyaljuk¹. Mivel a XVI. századi magyar nyelvű nyomtatványokban zajló nyelvi egységesülési folyamatok egyértelműen a későbbi írott sztenderd kialakulásának a kezdetét jelentik (l. fentebb, az irodalmi nyelvre irányuló kutatások hivatkozásait), ezért a vizsgálatban támaszkodom Lanstyák (2015)-re is, amely munka a sztenderdizálási tevékenység különböző fajtáival foglalkozik, mivel a korai magyar nyomtatványokban felfedezhetők a sztenderdizálási tevékenység első lépéseinek, a kiválasztásnak és az (elsődleges) kodifikálásnak (vö. Lanstyák 2015: 37–41) a nyomai is. „A kiválasztás (szelektálás) korpusztervezési – egyetemesebb terminológiával korpuszalakítási – tevékenység, makroszinten a leendő standard nyelvváltozat alapjául szolgáló nyelvjárás és/vagy szociolektus kijelölését jelenti, mikroszinten pedig az egyes nyelvi változók konkrét változatainak (variánsainak) a formálódó standardba való beemelését. [...] a kiválasztási folyamat eredményét a [...] kodifikálás rögzíti és mintegy szentesíti, s egyszersmind elérhetővé teszi a lakosság szélesebb rétegei számára” (i. m.: 39–40).

3. A korai magyar nyelvű nyomtatványokban zajló koinésodási-kiválasztási folyamatok elemzését végeztem el korpuszvizsgálatomban (Kalcsó 2009), amely az 1527 és 1576 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványok közül 103 reprezentatív mintájában (1 millió 200 ezer n terjedelmű szövegkorpuszban) a nyomtatványok nyelvében megjelenő névszóinflexiós nyelvi változók változóértékeinek a megoszlását vizsgálta². A megoszlásvizsgálat alapján azt lehet megállapítani, hogy az első fél évszázadban a koinésodáshoz hasonló folyamatok zajlottak (l. Lanstyák 2015: 37), egy-egy esetben már megtörtént egyes változóértékek kiválasztása is.

Az alábbiakban foglalhatók össze a konvergens folyamatok eredményei:

- a többesjel és a birtokos személyjelek után a relatív tő magánhangzója inkább nyílt;
- a T/1. birtokos személyjel inkább zárt;
- a T/3. birtokos személyjel ugyan még inkább középzárt, de már gyakrabban mutat háromalakú illeszkedést;
- megjelenik az inessivusi és illativusi következetes megkülönböztetésének az igénye (bár sokszor inkább még csak a „hiperkorrekció” utal rá);
- a -vA/ rag gyakrabban hasonul;
- az -On rag gyakrabban mutat háromalakú, következetes illeszkedést;

1 Ennek a szemléletmódnak a jegyében íródott Németh Miklós több munkája, l. pl. Németh 2004, 2009.

2 A továbbiakban a *változóérték* és az *(alak)változat* kifejezéseket egyenértékűen használom.

- a *-bÓl*, *-rÓl*, *-tÓl* ragok domináns alakjai a középzártak;
- a *-hOz* rag esetében is gyakoribb a labialitás szerinti illeszkedés,
- a *-szOr* is gyakrabban illeszkedik;
- a *-kor* végződés használata a *koron*, *kort*, *korban* névutós megoldások helyett;
- kiszorulnak a marginálisabb nyelvjárási jelenségek (az *í*-zés, a ragvégi nazális megnyúlása stb.).

4. Károlyi idiolektális és dialektális sajátosságainak a kiszűrésére alkalmas lehet az 1563-ban, Debrecenben, Török Mihály gondozásában megjelent műve, a Keet könyve (RMNy. I. 192). A korpuszban nyelvi változóként azonosított névszó-inflexiók alakok megjelenését és eloszlását vizsgálom meg a nyomtatványban³, így kirajzolódhat egy kép, amelyet talán nagyobb mértékben Károlyihoz köthetünk, mint a vizsolyi biblia nyelvében megmutatkozó sajátosságokat, hiszen ebben a korai művében egyedüli szerzőként nem kellett nyelvi kompromisszumokat kötnie. Az alábbiakban felsorolom a korpuszban is vizsgált változókat, valamint azok megjelenését a Keet könyvben, de részletesebben csak a nagyobb adatszámú jelenségeket vizsgálom meg⁴, ezek értékeit összevetem a korpuszvizsgálat eredményeivel. Külön kiemelem az északkeleti vidékhez köthető szerzők adatait is, hogy az esetleges nyelvjárási összefüggések előkerüljenek.

4.1. A Keet könyvben a többesjel és a birtokos személyjelek után a relatív tő magánhangzója mindig nyílt: *nagiobbakat* (A iij r), *tanacsofokat* (B v r), *orzagokat* (B v v), *ifteneket* (C v v), *bezedemet* (E vi v) stb. A korpuszban az északkeleti Sylvester János és Komjáthy Benedek, valamint az erdélyi Székely István műveiben nagyon gyakoriak a középzártak (Kalcsó 2009: 81, 84), e tekintetben tehát a Keet könyv nem dialektális sajátosságot tükröz, hanem a kor átlagának felel meg.

4.2. A T/1. birtokos személyjel zárt: *haiyunc* (B v), *vrunc* (M x v), *orzagũc* es *nēzetfegũnc* (B r) stb; de: *řaruonkat* (H v v), *kezõncbe* (D iij r). A korpuszban néhány szerző esetében kizárólagos a középzárt forma, közülük Szikszai Hel-

3 A nyomtatványról készült fotómásolat letölthető PDF formátumban a Magyar Elektronikus Könyvtárból (mek.oszk.hu/03400/03469/03469.pdf).

4 A változóértékekre sokszor kevés példa van, azok a korpuszvizsgálat eredményeihez hasonló megoszlást mutatnak, további boncolgatásuktól nem várhatunk említésre méltó eredményeket. Pl. a *-hOz* ragra nincs palatális labiális adat, de a illabiálisak mind illeszkednek: *Iftenhez* (D r), *kõřseghez* (B v) stb. Ez a korpusz nyomtatványainak mintegy a felében jellemző. Az *-On* háromalakúnak és következetesen illeszkedőnek tűnik, bár a labiális palatálisra csak egy szóalak van például (7 adatban): *řõldõn* (M r, M ix r) stb. (ez megegyezik egyébként a korpuszból nyert eredményekkel). A *-szOr* a mai-val megegyező háromalakú illeszkedést mutat: *Sokzor* (H viii v), *ecczer* (A ij r), *elõzzõr* (K vi r) stb., ez a korpusz nyomtatványainak a többségében is így van. A *mikor* és az *akkor* névmási alakok mellett egyetlen *mikoron* adat fordul elő (A ij v), ez is összhangban van a korpuszvizsgálat eredményeivel.

lopeus Bálint a környékről való (i. m.: 88), vagyis úgy tűnik, hogy a Keet könyő ebből a szempontból sem északkeleti változatokat használ. A T/3. birtokos személyjel középzárt, háromalakú, szabályosan illeszkedő: *ǰiuǫc* (D r), *Az kyal alat valo Vrak is meg tanulliac, hogy kitalioknac* (sic!) *engedelmefec legenec* (C v) stb. A korpuszban a minták zöme ilyen (i. m.: 94).

4.3. A ragok közül a -vA/ a nyomtatványban kivétel nélkül hasonult alakban fordul elő. A korpuszban többek között Batizi András, Sylvester és Komjáthy műveiben szinte kizárólagosak a hasonulatlan formák. Túlnyomórészt hasonulatlanok még a szintén az északkeleti országrészhez köthető Bornemisza Péter, Huszár Gál és Szikszai Hellopeus Bálint alakjai (i. m.: 103). A korpusz adatai alapján az északkeleti vidékre jellemző hasonulatlanságnak tehát ugyancsak nincs nyoma a Keet könyőben.

4.4. Az inessivusi és illativusi ragok használatában tapasztalható ingadozás régi jellemzője nyelvünknek, Németh Miklós „hat évszázados stabil váltakozás”-nak nevezi (l. Németh 2009: 5.3. fejezet). Az inessivusban a Keet könyő sosem használ -ba/-be formát, viszont vannak hiperkorrekt alakok: *kinec Satoraban be ment vala* (C vi r), *Lazarrul az iras azt mongya, hogy Abraham kebeleben vitetet az gazdag penig pokolbã temettetet* (K v v); *Nẽ veti az ǫ bizodalmat emberben, es emberi czelekedetbẽ* (C ij r) stb. Az inessivusi -ba/-be teljes hiánya a korpusz nyomtatványaiban igen ritka, a kevés számú szövegrészlet között van az északkeleti nyelvjáráshoz köthető Bornemisza és Szikszai Hellopeus (Kalcsó 2009: 98). A hiperkorrekció megjelenése azonban a nagyfokú nyelvi tudatosság egyértelmű jele, az inessivusi -ba/-be hiányát emiatt sem lehet dialektális sajátosságnak minősíteni.

4.5. A -ból/, -ról/, -től/ raghármasság nyelvállása a korai magyar nyomtatványok egyik legszínesebben variálódó jelensége⁵. Benkő (1957) a következőt írja: „Míg a -ból/-ből és -ról/-ről határozóragok hosszú magánhangzója nyíltabb irányú (ó, ő) monoftongizáció révén jött létre, addig a mai -tól/-től rag – a *těŭ* ~ *tõŭ* 'tő' szó diftongusának zártabb monoftongizációja következtében – jórészt -túl/-tűl formájúvá alakult ki. Ennek a fejlődésnek megfelelően középkori nyelvemlékeink nagyobb részében a -ból/-ből; -ról/-ről; -túl/-tűl ragsort, illetőleg ennek előzményeit találjuk [...]. Egyes nyelvjárástípusokban azonban már a XV. század folyamán analógiás kiegyenlítődésként történt: az ó, ő-s változatok lettek uralkodóvá a ragsor minden tagjában [...]. Az ó, ő-s kiegyenlítődésként közepső és főként keleti nyelvjárástípusainkra volt jellemző. Tiszta ú, ű-s kiegyenlítődésként, vagyis -búl/-bűl; -rúl/-rűl; -túl/-tűl ragsorra a XV. századból nincs példánk. A következő században azonban ez a folyamat is megindul, elsősorban a nyugati magyar nyelvterületen.” (Benkő 1957: 81; a térképmellékleteken a ragsor történeti változásai.) Hasonló képet vázol föl Korompay (1988, 1992) is, azzal a különbség-

5 A kérdéskörrel részletesebben írtam Kalcsó (2007)-ben.

gel, hogy a TNYt.-ban felteszi a *tëŭ* ~ *töŭ* nyíltabb irányú fejlődését is, amelynek eredményeképpen a kései ómagyarban a *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-tól/-től* kombináció (a TNYt. alapkörpuszában főtípusként) is megjelenik, illetőleg a kései ómagyar korban a keleti-északkeleti vidékek esetében számol egy *-ból/-böl*, *-rúl/-rül*, *-túl/-tül* ragsorral (Korompay 1992: 373–5). Vagyis lehetséges, hogy egyrészt bizonyos nyelvjárásokban már a kései ómagyarban a *ból/böl*, *ról/röl*, *tól/től* ragsor a kiinduló helyzet (ez esetben a zárt irányú kiegyenlítődésről természetesen nem lehet beszélni), másrészt a *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-túl/-tül* kiinduló helyzetből kétféle irányban, és lehet, hogy a nyelvterület több részén is, egymástól függetlenül megindult az analógiás kiegyenlítődés a kései ómagyar korban: egyfelől a középzárt alakok (a *-ból/-böl*, *-ról/-röl*, *-tól/-től* ragsor), másfelől a zárt alakok (a *-búl/-bül*, *-rúl/-rül*, *-túl/-tül* ragsor) kizárólagos használata felé. Bármelyik irányban indult meg a kiegyenlítődés, az mindenképpen ingadozásokon keresztül valósulhatott meg.

A Keet könyőben a *-bÓl* rag kivétel nélkül középzárt: *hazbol* (A iij r), *Bibliabol* (C iij v), *melyböl* (címlap), *töböl* (E v) stb. A *-rÓl* esetében a 49 veláris zárt adat mellett van 4 középzárt (valamint a *róla* névmási alakok 6 adata): *okairul* (címlap), *dologrul* (A iij r), *Kyralyrul* (E ij v) stb.; de: *irgalmaffagarol* (C vi v), *alnokfaginkrol* (K iij v), *oradrol* (K r), *birodalmirol* (L vi r); a palatálisak viszont mind középzártak: *Erről* (A ij r), *földről* (C v), *es az kereftien ember meg ejmertetic az czelekedetekből*, *mint az tűz az melegfegről*, *es az io fa az io giümölczről* (M ix v – M x r) stb. A *-tÓl* esetében a veláris alakok mind zártak: *hazatul* (A ij r), *birodalomtul* (B r), *baluan-tul* (D v r) stb; a palatálisak viszont két kivétellel mind középzártak: *Törökötől* (A ij r), *teftitől* és *lekitől* (C viii v), *Mofeftől* (E ij v); de: *Iftentul* (B iij r), *Mozeftul* (L iij v) – ez utóbbi biztosan palatális olvasatú, mivel a Mózes név a *-tÓl* raggal az összes többi adatában középzárt palatális. A *-tÓl* alakjaival korrelálni látszik a *-stUl*: *Azert ime az Iften meg ver tegedet mind felefegeftől*, *giermekeftől marhafstul* (!), *nepeftől* (D vi r) stb. (bár a *-stul* alakra csak ez az egy adat van). Ez a korreláció a teljes korpuszban jellemző⁶.

A raghármás tehát *-ból/-böl*, *-rúl/-röl*, *-túl/-tül* formájú ebben a nyomtatványban. A korai nyomtatványok korpuszában a zárt delativusi és ablativusi alakokat tartalmazó szövegek között vannak északkeleti kötődésűek (l. Kalcsó 2007), viszont az egyes ragok palatális és veláris alakjai közötti eltérés teljesen példátlan, a vizsgált nyomtatvány egyedülálló a korpusz szövegei között, számos bonyolult kérdést vet föl, ugyanakkor úgy tűnik, hogy a Keet könyőnyelvi változónak ez a csoportja az egyetlen, amely lényeges különbséget mutat a korpusz más részeihez képest. Ez esetben nem a nyelvállás analógiás kiegyenlítődése miatti ingadozással van dolgunk, ugyanis a palatális-veláris alakok nyelvállás szerinti megoszlása teljesen következetes és kivétel nélküli a *rÓl* és a *tÓl* esetében. Nem is pusztán ortográfiai vagy tipográfiai oka van, hiszen mind *ö*, mind *ü* betű előfordul a nyomtatványban. Vagy Károlyi saját idiolektusának (talán dialektusának) az alakjai ezek, vagy a korrektor (nyomdász, esetleg szedő) javította

6 L. Kalcsó (2013).

ily módon. Azon túl, hogy az ilyen jellegű, „felemás” javítás példátlan és kevésbé valószínű, lehetőségünk van a nyomdai beavatkozás lehetőségét máshogyan is megvizsgálni.

Ugyanebben az évben, ugyanazon nyomdász gondozásában jelent meg a debreceni nyomdában Melius Juhász Péter prédikációgyűjteménye is, az RMNy. I. 194. jelzetű nyomtatvány. Korpuszbeli mintája elég nagy méretű, több mint 6 ezer szavas. A *-tÓl* ingadozik: *meg fojtáttac lftenec dűczőfegetől* (B r), *Nem emberektől, fem emberec által, hanem lftentől hiuattáttam* (B ij v) stb.; de: *meg mente, az halaltul kentől* (Pp v), *ammit iftentől kerec* (Dddd iij v), *ez vilagtul romlaftul valo allát fjerint* (Pp ij r) stb.; a zárt alakokra több példa van. A *-bÓl* kizárólag középső nyelvállású a mintában: *az Vy Teftamentombol ammely Conciokat czinaltam a' Gőřög textusbol fordetottam, ackiket penig a' Prophetac iraffabol a' Sido nyelből* (A iij r); a *-rÓl* ugyancsak: *ſzol az hiuec haborufagokrol, a' valaſtáſrol, feiedelőmfegről, az kereztieni ſzabadfágról, es az vy eléről* (B v), ellenpélda nélkül. Molnár (1963) összefoglalja a Melius műveire jellemző változóértékeket, és a mintának megfelelő megoszlást mutat be: a *-tÓl* többnyire zárt alakban (egy-egy műben némi ingadozást mutatva), a *-rÓl* középső nyelvállásban, a *-bÓl* ugyancsak (kis ingadozással) többnyire középzárt (i. m.: 183). Vagyis úgy tűnik, hogy Melius művének ingadozását eltűrte a nyomdász, abban jelentősebb javítást nem eszközölt, vagy ha igen, akkor csak a *-bÓl* és a *-rÓl* esetében, azokat következetesen középső nyelvállásra javítva. Mindezek fényében nem valószínű, hogy a Keet könyvben máshogy járt volna el, tehát annak alakjait tarthatjuk Károlyi sajátjának.

Arra a kérdésre, hogy Károlyi nyelvében ez dialektális jelenség-e, vagy más-honnan való, nehezebb válaszolni. A szakirodalom alapján a zártabb delativusi és ablativusi alakokat északkeleten elterjedteknek tarthatjuk (Korompay 1992: 374). Az viszont teljesen példátlan, hogy ugyanazon ragnak a nyelvállása a palatovelaritás függvénye legyen. A legnagyobb valószínűséggel azt lehet feltételezni, hogy a művelt Károlyi valahogyan próbálta megtörni anyanyelvjárása provinciálisnak érzett alakjainak a hangzását, vagyis míg a zártabb mély hangrendű alakok a nyelvjárása sajátosságaiként maradnak meg, addig a nyíltabb palatálisok talán a norma érvényre juttatását jelentik. A kérdés további vizsgálatokat igényel.

5. A Károlyi sajátosságaként azonosítható, *-ból/-ből*, *-rúl/-ről*, *-túl/-től* formájú raghármas azonban nem bukkan fel a vizsolyi bibilában. A fordítás teljes újszövetségi része megtalálható kereshető formában a Régi magyar konkordanciában (Sass – Simon 2012, a keresőfelület: <http://rmk.nytud.hu>).

A *-bÓl* rag esetében a lekérdezések ellenpélda nélkül több száz találatban középső nyelvállású alakokat mutatnak: *Ha azért Iőſeph Dáuid maguából való vólt* (1r), *iőuēnec ő eleibe két őr-@@dōngőfőc az koporfőkből* (8v), *on-@@nét az tartománból ki iőuén* (15r), *kic ki ſzednec az ő orſzágából minden botrán-@@kozáfokat* (14r), *mely-@@ből ſzülettetnéc az Mefſias* (1r), *hogy az lften ez kőuekből tá-@@mazthat fiakat az Abraham-@@nac* (3v), *veſd ki előſzer azt az gerendát az te ſzemedből* (7r) stb.

A *-rÓl* rag szintén nagyszámú adatban középső nyelvállású: *Magyarázd meg nekűnc amaz földbe vetett konkolról való pél-@@da befjédet* (13r), és az nagy Babylonról meg emlekezéc az lften (230v), f3óloc pedig az Chriftufról és az ő Anja f3ent egy házáról (176v), és látá hogy az kő el vétetett volna az koporfórol (102r), *az ő bűnőkről Joha meg nem emlekezem* (1r), *többé femmiről nem me-@@ric vala őtet meg kérdeni* (74r), f3űkfég volna il lyen módon munkáloduán az erőtelenekről gondot vífelni (125v) stb. Ugyanakkor itt már találunk ellenpéldákat is (mindössze 15 adatban): *es azt mondgya ho-@@gy mikor az tőruentől való meg f3abadulaf-@@rul f3ol* (140r), *V-@@tolf3or f3ol az kereztről es abban való vigaz-@@talafokrul* (140v), *honnet alkolmatoffagot veuen difpural az valaztafrul* (141v), *Az vtán efmet f3ol az poganyoc hiuatarul* (143r), *az Salomon á-@@garúl az Nathan ágára f3őköllic* (1r), *Mikoron le f3állott volna (Iefus) az hegyrűl* (7v), és az fereg dif3no hanyot hom loc nagy magas helyrűl a> tenger-@@be rohana (35r), *noha el tőröltetic ez földrűl az ő élete* (112r) stb.

A *-tÓl* rag esetében nagyobb szórás tapasztalható. A középső nyelvállású alakok dominálnak: és meg gyógyúla az ő leánya az f3em pillantáftól fogua (16r), és el válaf3tia őket egy máltól (26r), *melynec neuztetett vala az Angyaltól minec előtte ő fogantatnéc az ő aña méhében* (51v), *Meg láffátoc hogy meg őltalmaz zátoc magatokat az Pharifeufoc és Sadduceufoc kouáff3átol* (16v), *táláltatec vífelőf-@@nec az f3ent Lélektől* (2r), *Meg őltalmaztatoc maga-@@tokat az emberektől* (9v), *mint az Páf3tor el válaz-@@tya az luhokat az keczkéktől* (26r) stb. Ugyanakkor míg a *túl* alakváltozatra mindössze 4 példa van: *mellyec a' termé3zetnec indu lattyátul vífeltetnec* (215r), *Az hazafoktul vót hafonlatoffag által mutattya meg* (140r), *hogy minec vtanna meg f3aba dultunc az tőruennec fatzoltato keuanfaga-@@tul* (140r), *idegennec az hartzoláftul* (189r), addig a *túl* alakra majdnem száz is akad: *az én leányom az őrdőgtűl gonof3ul gyöttretic* (15r), *Mert imé engemet ez idő-@@tűl fogua bódognac mondanac minden nemzetfégec* (49v), *mert félnek vala a' kőffégtűl* (75v) stb.

A *-bÓl* tehát a biblia újszövetségi részében is kivétel nélkül középső nyelvállású alakban jelenik meg. A *-rÓl* dominánsan középső nyelvállású, de vannak zárt adatai is. A *-tÓl* esetében szokatlan megoszlást látunk: a középső nyelvállású alakok mellett jelentős számban fordulnak elő felső nyelvállású palatális alakok, de velárisak alig. Azaz a rag a vizsolyi bibliában *-től/-től ~ -tűl* alakúnak mutatkozik, holott a Keet könyő veláris alakjai épp felső nyelvállásúak, és a palatálisak esetében sincs ingadozás. A *-stul* ebben a nyomtatványban is korrelálni látszik a *-tÓl*lal: egyetlen *-stul* alakváltozat sincs benne, viszont a *-stól*, *-stől* és a *-stűl* egyaránt előfordul. Úgy tűnik tehát, hogy a vizsolyi bibliában szándékosan kerülnek a felső nyelvállású veláris alakok használatát mind az ablativus, mind a sociativus esetében, ez pedig határozott normatív törekvést jelent. A norma annak ellenére jut érvényre, hogy Károlyi saját nyelvváltozatában teljesen eltérő alakok használatosak. Ebben a Lanstyák (2015) által is hangsúlyozott kiválasztás (l. fentebb) érhető tetten, amely aktus a sztenderdizáció egyik kezdeti lépése.

Irodalom

- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Deme László 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Nyelvtudományi Értekezések 20*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fekete Péter 2010. *Szülőfalum, Tiszaszőlős a nevekben, földrajzi neveinek tükrében*. Pandora Könyvek 22. Líceum Kiadó. Eger.
- Herzog, Marvin I. – Labov, William – Weinreich, Uriel 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds.): *Directions for Historical Linguistics*. University of Texas Press. Austin. 95–195.
- Kalcsó Gyula 2007. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában. *Magyar Nyelv* 103: 282–300.
- Kalcsó Gyula 2009. *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban*. Líceum Kiadó. Eger.
- Kalcsó Gyula 2013. A sociativusi toldalék a 16. században. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged. 99–104.
- Korompay Klára 1988. Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszóragozásában. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 605–610.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 355–410.
- Lanstyák István 2015. A standardizálás mint nyelvalakító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2015/2. 37–38.
- Molnár József 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Németh Miklós 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Németh Miklós 2009. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. JGyF Kiadó. Szeged.

- Sass Bálint – Simon Eszter 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.
- Schneider, Edgar W. 2004. Investigating Variation and Change in Written Documents. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie eds.: *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell Publishers Ltd. Oxford. 67–96.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tagliamonte, Sali A. 2006. *Analysing Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press. Cambridge.

JÁNK ISTVÁN

MAGYARTANÁROK NYELVI ELŐÍTÉLETESSÉGE HATÁRON INNEN ÉS TÚL

Bevezetés

A beszélőknek a különböző nyelvváltozatokhoz való viszonyával, attitűdjével számos szociolingvisztikai kutatás foglalkozott az elmúlt évtizedekben, azonban a pedagógusokat ilyen célzattal vizsgáló kutatások száma jóval csekélyebb. Azok a vizsgálatok, melyek mégis kimondottan erre tesznek kísérletet (l. pl. Kovács 2014; Kožík 2004; Lakatos 2010) látszólag ellentétes nyelvi attitűdökről árulkodnak: a nyelvjárásokat a pedagógusok értéknek tartják (legalábbis elméletben), mégis hibaként kezelik, javítják használatukat. Ezzel párhuzamosan a sztenderd nyelvváltozatnak nagyobb, eszményi értéket és magasabb presztízt tulajdonítanak, mint a többi nyelvváltozatnak, ezt a tanórákon gyakran nyíltan éreztetik a preskriptív szemlélet és a felcserélő módszer alkalmazásával. A sztenderdtől való eltérést kijavítandó hibaként kezelik – annak ellenére, hogy a nyelvjárásokról mint megőrzendő értékről nyilatkoznak és a standardot nem feltétlen sorolják a legszebb, legértékesebb nyelvváltozatok közé. Ennek a látszólagos paradoxonnak a magyarázata valószínűleg az, hogy a pedagógusok (és jó eséllyel a nyelvhasználók is) elméleti szinten elsajátították ugyan a deskriptív-kontrasztív nyelvészeti szemléletet, ám azt a gyakorlatban csak kevéssé tudják alkalmazni. Tisztában vannak azzal, hogy a nyelvjárások megbélyegzése nem helyénvaló, ezt sok esetben hangoztatják is, ám a mindennapokban nem ennek megfelelően járnak el.

A fentiek fontos tanulsága, hogy a pedagógusok mindennapi tevékenységében, a tanulási-tanítási folyamatban a nyelvi előítéletesség meghatározó szereppel bír. Többek között ennek – a korábbiaktól eltérő módszerrel történő – bizonyítására vállalkoztam 2017 és 2018 között összesen négy ország több mint 500 leendő és gyakorló magyar szakos pedagógusának bevonásával (vö. Jánk 2018). A kutatásom elsődleges célja a nyelvi alapú diszkrimináció pedagógiai értékelésben való megjelenésének és jelentőségének a vizsgálata volt, ám a kutatás nagyon fontos eredményeket hozott a nyelvi előítéletesség szempontjából is. A dolgozatban ezek ismertetésére kerül sor, ám a terjedelmi korlátok miatt csupán egyfajta rövid áttekintést, mintsem részletes elemzést közlök.

Elméleti háttér

Az attitűd olyan kognitív reprezentáció, amely az egyén adott személlyel, csoporttal, dologgal vagy tettel kapcsolatos értékeléseit, értékelő viszonyulást, tartós beállítódását fogalmazza meg. Ennek megfelelően a nyelvi attitűd az egyén nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel, illetve azok használóival szembeni beállítottságát, az azokhoz való viszonyulását, vélekedését jelöli, vagyis hogy egy adott nyelvre, nyelvváltozatra, valamint azok használóira hogyan, milyen módon – mennyire kedvezően, pozitívan/kedvezőtlenül, negatívan – reagálnak a nyelvhasználók (Domonkosi 2007; Kiss 1995: 135; Trudgill, 1997: 58). A meghatározás előrevetíti, hogy a nyelvi attitűd elemi jelentőségű mind társadalmi, mind oktatási szinten, hiszen szorosan összetartozik egy másik nyelvészeti terminussal, a nyelvi hátránnyal és nyelvi előnnyel.

A tanulók közötti különbségek egyike a nyelvi különbség: az otthon elsajátított alapnyelv, a nyelvi repertoár egyes elemeinek különbsége. Ez az iskolai lét és előrehaladás szempontjából többszörösen is meghatározó. Alapvetően az iskolai ismeretátadásnak a nyelv az elsődleges eszköze, ami azt is involválja, hogy az egyes pedagógiai feladatok – legyen az egy utasítás megértése vagy egy szövegértő teszt megírása – megoldása, elvégzése (a pedagógus által) meghatározott nyelvi kompetencia és repertoár meglétét, megértését és alkalmazni tudását igényli és előfeltételezi. Azonban az egyes feladatok megoldásához szükséges nyelvi ismeretekkel, készségekkel nem mindegyik gyerek rendelkezik, mivel nyelvi szocializációja során nem mindegyikük sajátította el ezeket. Továbbá, ha a tanuló nem ismeri jól az adott nyelvváltozatot, értési problémái lehetnek, és még ha ismeri is, de nem alapnyelvként, stigmatizálódhat nyelvileg (Sándor 2001; Szabó 2012).

Ilyen esetekben nyelvi hátrányról beszélhetünk, ami szociolingvisztikai értelemben olyan, az egyéni verbális repertoárból eredő, külső (társadalmi-kulturális és szocializációs) okokból származó kommunikációs problémát jelent, amely gátolja a személyiségfejlődést és/vagy a társadalmi érvényesülést (vö. Zoller 2013). A nyelvi hátrány tehát nem más, mint nyelvi másság és ismerethiány; bizonyos fokú eltérés egy beszélő vagy beszélőcsoport nyelvhasználatában a többségi társadalom számára normaként funkcionáló, elvárt nyelvhasználatához képest, illetve adott regiszter(ek) ismeretének a hiánya (M. Nádas 2002). Vagyis a nyelvi hátrány esetében a gyermek számára az adott (beszéd) helyzetben korlátozottan vagy egyáltalán nem elérhetőek azok a nyelvhasználati eszközök, amelyek a sikeres problémamegoldást lehetővé teszik. A kérdés csak az, hogy ezekben a helyzetekben a pedagógus milyen stratégiát alkalmaz, illetve milyen attitűdöt tanúsít a tanuló felé, s egyáltalán tisztában van-e ezzel a problémával. Amennyiben ugyanis a tanulók közötti nyelvi különbséget a pedagógus nem veszi figyelembe, a nyelvi hátrány nyelvi alapú diszkriminációt eredményezhet.

Azonban azt is látnunk kell, hogy a nyelvi hátrány megléte – önmagában és elméleti szinten – még nem feltétlen vezet diszkriminációhoz, bár kétségtelenül

előfeltétele annak. A nyelvi hátrány ugyanis „csak” lehetséges alapja – a szociológiai és pszichológiai értelemben vett – az előítéletnek és sztereotípiának, ami a diszkriminációhoz elvezet, ugyanis „míg az előítélet attitűdök és véleményeket foglal magában, a diszkrimináció egy másik csoport vagy személy iránt ténylegesen tanúsított viselkedést jelent” (Giddens 2008: 381). Vagyis a nyelvi hátrányhoz először is nyelvi értékítéletnek, sztereotípiának (pl. nyelvi standardizmus) kell társulnia, majd ennek a viselkedésben kell megnyilvánulnia ahhoz, hogy nyelvi alapon történő diszkriminációról beszélhessünk. Ennek következtében a nyelvhasználó, jelen esetben a pedagógus nyelvi attitűdjét még önmagában nem tekinthetjük nyelvi alapú diszkriminációnak, csakis akkor, ha az a pedagógus tevékenységében, viselkedésében (visszajelzéseiben, értékelésében) jelenik meg (vö. Giddens 2008: 380–385; Smith–Mackie 2004: 257–316).

A pedagógus negatív nyelvi attitűdökön alapuló tényleges tevékenységét, azaz a nyelvi alapú diszkriminációt tovább differenciálhatjuk aszerint, hogy a pedagógiai értékelésben hol jelentkezik: szóbeli/írásbeli jelzésekben vagy a szummatív értékelésben (osztályzatban). Az előbbi esetben nyelvi stigmatizációról beszélhetünk, ami a tanulónál a nyelvi bizonytalanság fokozódásával jár, így indirekt és implicit módon hat az ő nyelvi produkciójára, illetve teljesítményére (ezt azonban nehezen lehetne mérni, ha egyáltalán lehetne).

Amikor a nyelvi diszkrimináció a szummatív értékelésben van jelen, nem történik más, minthogy a pedagógus a tanuló nyelvi különbségét is beleszámítja az érdemjegybe. Tehát a nyelvi diszkrimináció ezen formája nagyobb súllyal esik latba az iskolai sikertelenségben, hiszen a tanuló teljesítményéről ez a leginkább mérvadó visszajelzés a pedagógiai folyamat összes szereplője felé.

Ennek következtében, ha a nyelvi alapú diszkrimináció iskolai megjelenését kívánjuk vizsgálni, a pedagógus attitűdjén túl figyelembe kell vennünk az ő tényleges viselkedését is, ami a gyermek nyelvi produkciójára adott visszajelzések (azaz a tanár nyelvi produkciója) által lehetséges. Éppen ezért a vizsgálat a gyermek nyelvi (azon belül szóbeli) produkciójában megmutatkozó nyelvi hátrányra fókuszál a pedagógiai értékelés szummatív (azon belül a szóbeli feleletés) formájának kontextusában.

A kutatás módszeréről

A kutatásban alkalmazott módszer eredeti változata 2016-ban lett kidolgozva (a hagyományos mérési eszközök nem voltak alkalmasak a jelenség vizsgálatára), majd ugyanebben az évben került sor tesztelésére, a próbamérés elvégzésre. A 2016-os próbamérést követően a módszer több módosításon és finomításon esett át, ezután valósult meg a nagymintás mérés 2017 és 2018 között (részletesen l. Jánk 2017, 2018).

A vizsgálatához egy *verbal guise* módszerhez hasonló vagy annak egy módosított változataként felfogható új módszert dolgoztam ki, ami kifejezetten a nyelvi diszkrimináció és nyelvi előítéletesség pedagógiai értékelésben betöltött

szerepének mérésére alkalmas. A módszer lényege, hogy a vizsgált pedagógusoknak különböző nyelvhasználati módban és különböző nyelvváltozatban elmondott feleleteket kell értékelniük egyrészt osztályzatokkal, másrészt különféle szempontok mentén.

Az adatközlők (miután kitöltötték az alapadataik felvételére szolgáló háttérkérdőívet) először azt az utasítást kapták, hogy olvassanak el egy rövid, magyar nyelvű tantárgyból származó (pl. az ige vagy a főnév fogalmára vonatkozó) tananyagrészletet, majd ezt véve alapul értékeljenek egy diákok által – a tananyagrészlet alapján – elmondott feleletimitációt tartalmi, azaz tárgyi tudás szempontjából. Ez megismétlődött többször a vizsgálat során, más-más tananyagrészletekkel és hangfelvételekkel. Minden egyes tananyagrészletet (alapszöveg) tehát egy felelet (hangfelvétel), majd egy értékelő rész (kérdőív) követett. A kérdőíves részben a tanulót kétféle módon kellett a pedagógusoknak értékelniük: a tanuló konkrét verbális produkciójára, illetve a pedagógiai folyamaton belül lényeges tulajdonságokra (pl. szorgalom, tantárgy szeretete) vonatkozóan. Az előbbiben nem, az utóbbiban viszont választhatták a „nem tudom eldönteni” lehetőséget. Ez azért lényeges, mert az ilyen típusú vizsgálatoknál az adatközlő kikényszerített választ ad, azaz mindenképp döntenie kell az ügynök egyes személyiségjegyeinek milyenségéről egy rövid nyelvi produktum alapján. Így épp attól a választási lehetőségtől lesz megfosztva az adatközlő, amit tudományos szempontból a leginkább kedvezőnek, kíváncsinak tartunk.

A kutatáshoz létrehozott hangfelvételek feleleteket imitálnak: több gyermekkel lettek felvéve, előre megírt szöveg alapján, azt az instrukciót adva a gyermekeknek, hogy próbáljon minél hitelesebb, feleletszerű megnyilatkozást produkálni. A feleletimitációk tartalmát, melyeket a kutatás során a pedagógusoknak és pedagógusjelölteknek értékelniük kellett, a következő három független változó mentén határozhatjuk meg:

1. nyelvváltozat: standardban vagy nyelvjárásban (konkrétan: keleti palócban) beszélő gyermek;
2. nyelvhasználati mód: milyen nyelvhasználattal/nyelvhasználati módban (mondathosszúság és -szerkesztés, önismétlés és változatos szóhasználat szerint);
3. tartalmazott lényegi információk mennyisége: a szövegben lévő lényegi információkból mennyit említve (mindet vagy csupán 60%-át) mondta el a tananyagot.

Az 1.) nyelvváltozat független változó a standardizáltságot, vagyis a standardnak való megfelelést jelöli. Egyik esetben standardban beszélő, míg a másik esetben nyelvjárásban, keleti palócban beszélő gyermektől származik a felvétel. Jelen vizsgálatnál a hangfelvételek két 12-13 éves – egy szlovákiai és egy magyarországi magyar – kislány „felelt”, akik hasonló jellemzőkkel bírtak

hangbeli adottságok tekintetében¹. A szlovákiai magyar gyermek keleti palóc nyelvjárásban, míg a magyarországi a magyarországi standardnak megfelelő nyelvváltozatban beszélt. Ennek oka, hogy a nyelvjárás és standard nyelvváltozat közötti különbségek a keleti palóc nyelvjárásban rendkívül markánsan jelennek meg².

A 2.) *nyelvhasználat kidolgozottsága* változónál a korábbi kutatások (l. pl. Bernstein 1977; Pap–Pléh 1972; Réger 1990) eredményei mentén modelleztem a kétfajta – kidolgozott és korlátozott – nyelvhasználati módot (kódot). Ennek megfelelően a mondatok hosszúsága és a változatos szóhasználat változik a felvételékben e szempont szerint. A korlátozott nyelvhasználati mód rövidebb, többnyire tömondatokat és kevésbé változatos szóhasználatot, ennek érdekében gyakoribb szóismétlést, míg a kidolgozott nyelvhasználati mód összetettebb mondatokat és változatos szóhasználatot (jóval kevesebb szóismétlést) jelent a szövegekben.

A 3.) *tartalmazott releváns információk mennyisége* pont az alapszövegből visszamondott releváns információkat jelöli. Ennek mentén szintén két esetet modelleztem: minden információt tartalmazó (információk mennyisége 100% – hiányzó információk száma: 0), illetve nem minden információt tartalmazó (információk mennyisége 60% – hiányzó információk száma: 4) feleletet.

A válaszadóknak mindkét mérés során kétféle értékelést kellett végezniük a feleletekre vonatkozóan. Elsőként egy szituatív értékelést, ami a felelet érdemjeggyel történő osztályozását, ennek szöveges indoklását, valamint a konkrét feleletre vonatkozó állításokat, értékelését jelentette.

A második egységben egy általánosabb értékelés következett a tanuló személyiségével, tantárgyhoz való viszonyával, pontosabban a tanár ezekről alkotott elképzeléseivel kapcsolatban. A pedagógusoknak és pedagógusjelölteknek hat, a tanulóra vonatkozó állításról kellett eldönteniük, hogy mennyire tartják igaznak vagy sem. Az egyes állítások értékeléséhez egy négyfokú (1 – egyáltalán nem igaz; 2 – többnyire nem igaz; 3 – többnyire igaz; 4 – teljes mértékben igaz) skála állt rendelkezésükre, ami kiegészült a már említett „nem tudom eldönteni” lehetőséggel. A hat állítás közül az első kettő a feleletet elmondó tanuló magyar nyelvtan tantárgyhoz való viszonyára vonatkozott, az alábbi formában:

1. Olyan diák felelt, aki szereti a magyar nyelv tantárgyat.
2. Olyan diák felelt, aki érti a magyar nyelv tantárgyat.

1 A hangmagasság és hangszín hasonlóságának megállapítása kollégák és kívülálló személyek véleménye alapján történt, több különböző kisgyermektől származó felvétel megítélései alapján.

2 Ezen nyelvjárási markerek közül a leginkább jellemzők (pl. a zárt *ë*: nyílt *e* fonémael-lentét, labiális *ā* fonéma; illabiális *á* – *vö*. Rási ebben a kötetben) mindegyike szerepelt a hanganyagokban.

Az ezután következő négy állítás pedig inkább a tanuló azon tulajdonságaira, melyek a tanulás-tanítás folyamatában általánosságban meghatározóak:

3. A felelő alapvetően egy jó gondolkodású gyerek.
4. A felelő az osztály egyik legjobb tanulója.
5. A felelő jó magaviseletű gyerek.
6. A felelő szorgalmas diák.

A fenti hat állítás mindegyikében közös, hogy egy egy perc hosszúságú feleletből nem lehet (objektívan) megállapítani az igazságtartalmukat. Nem tudhatja az adatközlő, hogy a diák mennyire szereti a nyelvtant, mennyire jó a gondolkodása vagy mennyire jó magaviseletű, hiszen ehhez nem álltak rendelkezésére információk. Csupán a szófajok valamelyik csoportjáról hallott egy rövid, valamilyen nyelvváltozatban és nyelvhasználatban elhangzó feleletet.

Mindezek tükrében elmondható, hogy a „nem tudom eldönteni” válaszok fordítottan arányosak a szociolingvisztikai és neveléstudományi értelemben vett kedvező eredménnyel: minél több ezen válaszok aránya, annál kedvezőbb az eredmény nyelvészeti és pedagógiaiilag. Ugyanis minél többen választották ezt a lehetőséget, annál kevésbé áll fenn nyelvi előítéletesség, negatív nyelvi attitűd a pedagógusok és pedagógusjelöltek részéről. Ha viszont a „nem tudom eldönteni” válaszok száma alacsony, akkor az előítéletesség magas szintű. Az előbbieket mellett természetesen rendkívül fontos, hogy az egyes feleletekre vonatkozóan hogyan alakult a négyfokú skálán történő értékelése a tanulóknak.

4. Eredmények: a nyelvi előítéletesség mértéke és mélysége

A kutatásban négy ország – Magyarország (216 fő), Szlovákia (128 fő), Románia (108 fő) és Ukrajna (50 fő) – magyartanárai, tanítói, valamint az ezeken a szakokon tanuló hallgatók vettek részt, ami pontosan 502 hazai és határon túli magyar nyelv és irodalmat tanító pedagógust és pedagógusjelöltet jelent összesen. Az adatok elemzésénél (a Google-kérdőív elemzőrendszerén, illetve az Excel programon kívül) az IBM SPSS statisztikai programot használtam.

A kutatásban részt vevő 502 adatközlő átlagosan legalább fele (az ukrainai mintánál: kétharmada) vélte úgy, hogy képes következtetéseket levonni egy egyperces tantárgyi felelet alapján arra vonatkozóan, hogy a felelő mennyire szereti a nyelvtan tantárgyat (1. állítás). Ez legjobban a standard nyelvváltozatú és kidolgozott nyelvhasználatú, ámde hiányos feleletet produkáló tanulónál volt jellemző, akiről szignifikánsan ($p < 0.005$) nagyobb arányban feltételezték, hogy szereti a nyelvtan tárgyat, mint az összes többiről. A pedagógusok kb. egyharmada teljes mértékben meg volt győződve erről, míg több mint felük többnyire igaznak tartotta az állítást. A legkevésbé ugyanezt a nyelvjárásban és korlátozott nyelvhasználattal, tartalmilag hibátlanul felelő tanulóról feltéte-

lezték a pedagógusok és -jelöltek. A második legkedvezőbb megítélést a két szintén kidolgozott nyelvhasználatú tanuló kapta (a kettő között nem volt statisztikailag szignifikáns eltérés). Ez arra enged következtetni, hogy a kidolgozott nyelvhasználat a legmeghatározóbb szempont a tantárgy szeretetével kapcsolatos nyelvi előítéleteknél.

A nyelvi előítéletesség mértéke a magyar nyelvten értésére vonatkozó (2.) állításnál volt a legmagasabb az összes közül. Egyfelől: a pedagógusoknak és pedagógusjelölteknek több mint háromnegyede (részmintától függően: 75-85%) minden egyes felelet esetében megítélte a felelőknek eme tulajdonságát (hiába nem volt hozzá reális alapja). Másfelől a pedagógusoknak és pedagógusjelölteknek ezen háromnegyede a többinél lényegesen kedvezőbben a standard nyelvváltozatú és kidolgozott nyelvhasználatú felelőt értékelte (hiába voltak hiányosságok nála tárgyi tudás szempontjából), szignifikánsan ($p < 0.005$) kedvezőtlenebbül pedig ismét a nyelvjárásban és korlátozott nyelvhasználatú felelőt. Az állítás kapcsán megjegyezendő, hogy a nyelvváltozat volt meghatározó: elsősorban a standard feleletek érték el kedvező megítélést szemben a nyelvjárásiakkal (a nyelvhasználat itt kevésbé volt jelentős).

Szintén nagy mértékű nyelvi előítéletesség mutatkozott „a felelő alapvetően egy jó gondolkodású gyerek” (3.) állításnál. Az adatközlők átlagban 70-80%-a megítélte a tanuló gondolkodását a rövidke felelet alapján, aminek eredménye ugyanaz lett, mint az előző két esetben. A standardban, kidolgozott nyelvhasználatú tanulókat ítélték meg a legkedvezőbben az adatközlők, méghozzá rendkívül nagy különbséggel a többi tanulóhoz képest. A tartalmi tudásnak megfelelő értékelés ellentettje érvényesült: azt tartották kimondottan jó gondolkodásúnak, aki tartalmi szempontból az egyik leggyengébb feleletet produkálta, míg azt a legkevésbé jó gondolkodásúnak, aki tartalmilag tökéletesen felelt – csak nem az eszményinek vélt nyelvhasználat és nyelvváltozat használatával.

Részben ugyanez a mintázat jelentkezett „a felelő az osztály legjobb tanulója” (4.) állítás esetében is, azzal a különbséggel, hogy itt megközelítőleg kétszer annyian (35-50%) választották a „nem tudom eldönteni lehetőséget” az egyes feleleteknél. Habár a nyelvi előítéletesség a „nem tudom eldönteni” válaszok mennyiségének növekedésével párhuzamosan csökkent, viszont a legjobb és legrosszabb megítélés ugyanarra a két felelőre vonatkozott, mint a korábbiakban, méghozzá még élesebb különbségeket eredményezve. A leendő és gyakorló magyartanárok a standard nyelvváltozatú és kidolgozott nyelvhasználatú felelőről feltételezték a leginkább (44,4%-ban), hogy egyértelműen az osztály egyik legjobbja – ez az arány nagyjából megegyezik az összes többi feleletre együttesen ezt válaszoló arányával. A nyelvjárásban és korlátozott nyelvhasználatú tanuló felelőt az előbbinél 37%-kal kevesebben gondolták eminens tanulónak – hiába készült fel tökéletesen, szemben az ötödik felelővel.

A nyelvi előítéletesség mértéke a tanuló magaviseletére vonatkozó (5.) kijelentésnél volt a legalacsonyabb az összes állítás közül, amennyiben a „nem tudom eldönteni” válaszok arányát vesszük alapul. A pedagógusok és pedagógus-

gusjelöltek kb. 50-60%-a élt ezzel a lehetőséggel. Viszont azok, akik nem ezt választották, újra a standard és kidolgozott nyelvhasználatú tanulóról feltételezték a leginkább, a többi felelethez képest szignifikáns ($p < 0.001$) mértékben, hogy a magaviselete (is) kimondottan jó, a két korlátozott nyelvhasználatú tanuló pedig a legkevésbé.

Az utolsó, a diák szorgalmával kapcsolatos állítás eredményei ismét erős nyelvi előítéletességről árulkodnak, ugyanis az adatközlők nagyon kis arányban (20-35%-ban) választották a „nem tudom eldönteni” opciót. Tehát a jelentős részük úgy vélte, hogy képes egy rövid felelet alapján a tanuló szorgalmára következtetni. Ezúttal leginkább a nyelvjárásban és kidolgozott nyelvhasználatban felelő tanulót vélték szorgalmasnak, aki valóban elmondott mindent a megtanulandó anyagrészből. Mindazonáltal ez a diák hasonló megítélés alá esett, mint a standard nyelvváltozatú és kidolgozott nyelvhasználatú felelő, akinek a felelete hiányos volt: szignifikáns eltérés nem volt közöttük ($p = 0.402$), ellentétben e kettőt az összes többivel összevetve. A felelő szorgalmával kapcsolatos nyelvi alapú előítéleteiket mindezek alapján nem igazán különíthetjük el a nyelvváltozat vagy nyelvhasználat szerint. Ellenben azt ismét kijelenthetjük, hogy a kettős természetű nyelvi előny felülírja a tárgyi tudás mértékét, még egy olyan tulajdonság esetében is, mint amilyen a szorgalom. A másik oldalról a kettős nyelvi hátrány esetében történik meg ugyanez, csak épp fordítottn: a feleletben foglalt tudásmennyiség kevéssé számított a pedagógusoknál és pedagógusjelölteknél, mint az a tény, hogy a gyermek nyelvjárásban és korlátozott nyelvhasználatú felelt (tartalmilag hibátlanul).

5. Összegzés

A kutatásom célja a nyelvi alapú diszkrimináció és a nyelvi előítéletesség pedagógiai értékelésben történő megjelenésének a bizonyítása, illetve e két jelenség mértékének, súlyának a feltárása volt. Ehhez négy ország 502 pályán lévő és leendő magyartanárát vontam be egy 2017 és 2018-as között zajló kutatásba, melynek eredményeiből egyértelműen kiderült, hogy a magyartanárok rendkívül előítéletesek és diszkriminatívak nyelvileg mind Magyarországon, mind a környező országokban. Dolgozatomban a nyelvi előítéletességre vonatkozó néhány eredményt közöltem, melyek a következőkben foglalhatóak össze.

A korábban bemutatott felelővel kapcsolatos állítások – melyek értékelésénél minden esetben lehetőségük volt az adatközlőknek a „nem tudom eldönteni” opciót választaniuk – egyértelműen igazolták, hogy a nyelvi előítéletesség nagymértékben jelen van a vizsgált pedagógusoknál. Ezt egyrészt a „nem tudom eldönteni” válaszok alacsony száma bizonyítja, ami csupán egyetlen állításnál haladta meg az 50%-ot: a tanuló magaviseletével kapcsolatosan érezték úgy a legkevésbé a pedagógusok, hogy képesek lennének arra vonatkozó következtetéseket levonni.

Mindazonáltal az összes többi állításnál jóval magasabb volt azok aránya, akik azt feltételezték, hogy képesek egy mindössze egyperces felelet alapján megítélni a tanuló különféle tulajdonságait, személyiségjegyeit. Az összes mintában a leendő és pályán lévő magyartanárok átlagban 60-65%-a gondolta úgy, hogy az adott felelőről képes megállapítani, hogy az osztály legjobb tanulói közé tartozik-e vagy sem. A nyelvtan szeretetére vonatkozóan kb. 70-75% (kivételesen: romániai minta, ahol 50-60%), míg a nyelvtan értésével, a tanuló gondolkodásával, valamint a tanuló szorgalmával kapcsolatosan nagyjából 75-80% vélekedett ugyanígy.

Az előbbi adatok már önmagukban is nagyon erőteljes nyelvi előítéletességről adnak tanúbizonyságot, az egyes feleletekre lebontva, a skálaértékeket megvizsgálva pedig ez tovább fokozódik. Egyetlen olyan állítás sem volt ugyanis, aminél a leendő és gyakorló magyartanárok ne a standard nyelvváltozatban és kidolgozott nyelvhasználattal felelő diákot ítélték volna meg a legkedvezőbben – a tartalmilag hiányos felelete ellenére. Ahogy olyan állítás sem, aminél a nyelvjárásban beszélő és korlátozott nyelvhasználattal rendelkező tanuló ne a legrosszabb megítélést kapta volna az összes diák közül – hiába produkált tartalmilag tökéletes feleletet.

Az adatok továbbá azt mutatják, hogy egyik (nyelvváltozati) vagy másik (nyelvhasználati) nyelvi hátrány valamelyest mérséklődik, amennyiben valamilyen nyelvi előny (standard nyelvváltozat vagy kidolgozott nyelvhasználat) áll mellette, azonban annyira nem, hogy elérje a kettős nyelvi előny következtében kialakuló pozitív nyelvi előítéletesség szintjét.

A fentiek alapján határozottan kijelenthető, hogy a nyelvi alapú előítéletesség – negatív értelemben éppúgy, mind pozitív előítéletességgként értelmezve – rendkívül meghatározó a magyartanárok és magyartanárjelöltek értékelésében Magyarországon és a határon túli területeken egyaránt. Fontos azonban leszögezni azt is, hogy a pedagógusok többsége jó eséllyel nincs tudatában annak, hogy nyelvileg előítéletes. Nem tudják, hogy a nyelvi markerek, sajátosságok alapján ítélik meg a tanulót számos olyan helyzetben, amikor ezeknek nincs valódi jelentősége. És valószínűleg azzal sincsenek tisztában, hogy ez a fajta értékelési eljárás miért jelent hatalmas problémát oktatási és társadalmi szinten egyaránt.

Irodalom

- Bernstein, Basil 1977. *Class, codes and control. Volume III.: Towards a theory of educational transmissions*. Routledge and Kegan Paul. London – New York.
- Domonkosi Ágnes 2007. Attitűd, értékítélet, minősítés: az értékszempont érvényesülése a nyelvi-nyelvhasználati reflexiókban. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXIV. Sectio Linguistica Hungarica*. 38–54.
- Giddens, Anthony 2008. *Szociológia (Második kiadás)*. Osiris Kiadó. Budapest.

- Jánk István 2017. Nyelvi hátrány és diszkrimináció az iskolában. A nyelvi szocializáció jelentősége a tanuló értékelésében. *Szociológiai Szemle* 27/3: 27–47.
- Jánk István 2018. *Nyelvi diszkrimináció és nyelvi előítéletesség a pedagógiai értékelésben – négy ország gyakorló és leendő magyartanárainak körében végzett kutatás eredményei* [Doktori disszertáció].
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kovács Edina 2014. A tanár szakos hallgatók nyelvi attitűdjeinek társadalmi nemi sajátosságai. www.anyanyelv-pedagogia.hu/img/keptar/PDF/kovacs2014_2.pdf
- Kožík Diana 2004. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről II.* Kalligram. Pozsony. 93–124.
- Lakatos Katalin 2010. *Kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudata és attitűdje* [Doktori disszertáció]. doktori.btk.elte.hu/lingv/lakatoskatalin/diss.pdf
- M. Nádasí Mária 2002. Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra* 6/7: 84–93.
- Mackie, Diane M. – Smith, Eliot R. 2004. *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Pap Mária – Pléh Csaba 1972. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság* 2: 52–58.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció, nyelvi hátrány*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sándor Klára 2001. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználatára. *Replika* 45–46: 241–259.
- Szabó Tamás Péter 2012. *„Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Gramma. Dunaszerdahely.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGyTF. Szeged.
- Zoller Melinda 2013. Hátrányos helyzetű tanulók iskolai nehézségei nyelvi szocializációjuk tükrében. rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2013/nyar/9.pdf

---

RÁSI SZILVIA

NYELVJÁRÁSI ATTITŰDVIZSGÁLAT EGY HATÁR MENTI TELEPÜLÉSEN

Bevezetés

Nyelvjárásaink megítélése napjainkban igen ellentmondásos: vannak, akik pozitívként értékelik, míg mások – a nyelvi sztereotípiáknak megfelelően – gyakran negatívumnak tartják. A nyelvjárási beszélők saját nyelvjárásukhoz való viszonyulásával a magyar nyelvtudományban határon innen (pl. Kontra 1997, Fodor-Huszár 1998, Kiss 2000, Domonkosi 2007) és határon túl (pl. Kožík 2004, Sándor 2000 stb.) több kutatást is végeztek már. Ezek némelyike több kutatópont bevonásával vizsgálja az érintett kérdést, míg más kutatások egyetlen település attitűdvizsgálatával foglalkoznak. Jelen kutatás és dolgozat ez utóbbihoz kíván csatlakozni, vagyis egy palóc község nyelvjárási beszélőinek attitűdvizsgálatára irányul. A vizsgált település Méhi, mely a gömöri tájegységben elterülő falu. A kutatás jelentősége abban áll, hogy a község nyelvjárásának attitűdvizsgálatával a felmérés elkészülte előtt még senki sem foglalkozott.

A kutatás egyik legfőbb hipotézise, hogy bár a méhiiek abszolút többsége magyarul szinte mindig nyelvjárásban beszél, saját nyelvváltozatát a magyarországi standardhoz viszonyítva alacsonyabb presztízssűnek tartja. Ennek ellenére a korábbi megfigyelések alapján azt is feltételezhetjük, hogy az anyanyelvjárásukat a beszélők természetesnek tartják, és nem szégyellik. Végül a hipotézisek között szerepel, hogy a lakosság nagy része törekszik a magyar nyelv megtartására.

Méhi és a község nyelvjárása

A község földrajzi fekvését és közigazgatási hovatartozását tekintve a következő adatok állapíthatók meg: Szlovákiában, a besztercebányai kerület rima-szombati járásában Tornaljától 3 km-re délre, a gömöri tájegységben, a *Sajó* bal partján helyezkedik el. A kutatás szempontjából lényeges, hogy a település közel (10 km) terül el a magyarországi államhatárhoz.

A legutóbbi, 2011-es szlovák népszámlálási adatok alapján Méhiben 818-an élnek, akik közül 545 magyar, 165 szlovák, illetve 95 roma nemzetiségű, vagyis a falu 66%-a magyar nemzetiségű, 20,17% szlovák, 11,61% roma (ezen kívül 0,24% cseh nemzetiségűnek vallotta magát). Ami viszont a lakosok anyanyelvét illeti, a 2011-es népszámlálás alapján 697 lakos a magyart és 106 pedig a szlovák nyelvet tartja anyanyelvének.

A *Magyar dialektológia* a palóc nyelvjárási régiót földrajzi és nyelvi szempontok alapján négy tömbre osztotta:

- **nyugati tömb:** nyugati palóc + északnyugati palóc,
- **középső tömb:** középpalóc + Ipoly vidéki,
- **keleti tömb:** keleti palóc + Hernád vidéki,
- **déli tömb:** déli palóc + Eger vidéki.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjai Méhitől elég távol helyezkednek el: Zsíp 16 km-re, míg Gice pedig 24,6 km-re található. Az előbbi a középpalóc, míg az utóbbi a keleti palóc nyelvjárástípust képviseli (Imre 1971: 333).

A méhi nyelvjárással foglalkozó egyik szakdolgozat szerzője, Varga Henriett (2010) e nyelvjárást a középpalóc és a keleti palóc nyelvjáráscsoport között helyezte el. Varga munkája alapján a falu nyelvjárása kevert, mivel a fonetikai jelenségek közül egyaránt megtalálhatók a közép-, valamint a keleti palóc sajátosságai is (Vargová 2010: 33). Nem hagyható viszont figyelmen kívül a tény, hogy míg a középpalóc nyelvjáráscsoportban fonématöbbletet jelent a *ly*, addig a keleti palóc nyelvjárás ezt a fonémát nem ismeri. S mivel Méhi erősen *j-ző*, ennek alapján a község nyelvjárása inkább a keleti palóc nyelvjáráscsoportba sorolandó.

A régebben kiadott, illetve az újabb nyelvjárási szakirodalmak is mindenekeelőtt a nyelvjárások hangtani jellegzetességeire hívták fel a figyelmet, valamint a rendszerezésük is ezek alapján történt. E jelenségek tömeges megjelenésüknél fogva kiemelkedők, és így nagyobb segítséget nyújthatnak egyes nyelvjárások jellegzetességeinek meghatározásában, illetve a rendszerezésükben (Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009: 72). A továbbiakban külön kerülnek bemutatásra a keleti palóc nyelvjárássziget magán- és mássalhangzó- jellegzetességei.

Magánhangzók:

1. Fonémarendszere 8 : 7-es, tehát a magánhangzóknál megtalálható a zárt *ë*: nyílt *e* fonémaellentét, míg a hosszú magánhangzóknál nincs meg a nyílt *ē*, aminek jelentés-megkülönböztető szerepe van, mint például: *fél* (ige) – *fēl* (számnév). Ez a fonéma az MNyA adatai szerint a középső tömbbe tartozik, tehát főleg Medvesalja vidékére;

2. A köznyelvi *ü*, *ű* magánhangzók helyett gyakori az *i*, *í* helyettesítés: *rihēs*, *fil*, *hívēs*;

3. Az *á* fonéma labiális, az *a* illabiális lesz a kiejtésben. Az *á* rendszerint egyetlen megoldás, az *a* típusú megoldások viszont aránylag gyakran fordulnak elő;

4. Az *í*-zés nagyon gyenge; a köznyelvi é helyén a rövid *i* nem, illetve csak nagyon ritkán jelenik meg;
5. Az *ö*-zés is nagyon gyenge, valamint az *l* előtti asszociatív *ö*-zés ebédöl, *viszöl* sem él;
6. A szó végén gyakori a zárt *ë* tendencia *feketë, tehenë*;
7. A *söpör~söpër* megoldások közül a második, tehát az illabiális variáns használatos;
8. A rövid *i* magánhangzót tartalmazó szavaknál a fonémát hosszú *í* váltja fel: *fínom*;
9. A szótagzáró *l* az *ol, öl* végű tőszavakban gyakran kiesik, ami pótlónyúlást idéz elő: *nyóc, vőgy*;
10. Az *ó, ő, é* fonémák záródó diftongusokban realizálódnak. Legerősebben általában a szavak végén érzékelhető: *csöü, jou,...*). A diftongusok esetében a legnehezebb feladatnak a kettőshangzók időtartamának feljegyzése számít. A nyelvatlaszgyűjtők megkülönböztetnek egyenlő elemű diftongusokat (*ou, ëi, öü, őü...*), valamint olyanokat, ahol az egyik elem rövidebben hangzik (*uo, oü...*). Méhi szókészletében javarészt a nem egyenlő időtartamú kettőshangzók jelennek meg.

Mássalhangzók

1. Az *ly* fonéma használata – eltérően más palóc nyelvjárásoktól – itt nem jellemző; a terület erősen *j*-ző *jány, tájigá*, ill. *l*-ező morféma is előfordul *sindël, pëndël*;
2. Néhány morfémában a *j* helyén *r* után szótőben *ny* áll: *bornyú, varnyú*;
3. A *t, d, n, l* palatalizálódik az *i, ő* hangok előtt: *kinyött, pājinká...* viszont ez a jelenség nem általános érvényű, hanem erősen morfémahoz kötött;
4. A meg igekötő *g*-je teljesen hasonul az ige szókezdő mássalhangzójához: *mëffontuk, mëvvárta*;
5. Megtörténik az *rl* mássalhangzóknál, hogy az *r* teljesen hasonul: *töllő~törlő*;
6. Néha az *l* mássalhangzó *n*-re változik: *dānol*;
7. A zöngés és a zöngétlen mássalhangzók esetében általában a szóvégek zöngétlenednek, zöngésülnek: *mind~mint*;
8. Gyakori az -ért ragmorféma végéről az *r* és a *t* mássalhangzók eltűnése: *mié, tejé* (Vargová 2010; Menyhárt–Presinszky–Sándor 2008).

A nyelvjárási attitűd

Egy-egy nyelvjárás ismertetése nemcsak a fonetika, morfológia, lexikológia stb. feltérképezését jelenti, hanem a beszélők nyelvjáráshoz fűződő viszonyulását is. Ezt a nyelvi értékítéletet nevezi a szakirodalom *attitűdnek*, amely a beszélőknek az adott nyelvhez, illetve nyelvjáráshoz való szubjektív viszonyulását fejezi ki (Kiss 2003: 218). Az attitűdöket mindenekelőtt a szociológia kutatja, azokat a mintákat vizsgálja, amelyeket a társadalmi viselkedés – melynek alapját sikerélmények, tapasztalatok, hagyományok, elvárások stb. befolyásolják – során sajátítunk el, és ami meghatározza az adott jelenséghez fűződő beállítottságunkat, magatartásunkat (Csepeli 1997: 39, Jánk 2017: 27–47).

Általánosságban az a jellemző, hogy széleskörűen az a nyelvváltozat terjed el, melyhez valamilyen okból társadalmi tekintély, elismertség kapcsolódik. Az a nyelvváltozat pedig, melyhez megbélyegzés kapcsolódik, előbb-utóbb visszaszorul, mivel a beszélők szégyellnivalónak érzik a használatát (Kiss 2003: 218). Ebből a gondolatból indul ki Trudgill is, aki szerint a nyelvi attitűd mindenekelőtt társadalmi és nem nyelvi meghatározottságú (Trudgill 1997: 58). Tehát a társadalmi eredetű nyelvi ítélet tekintélyt kölcsönöz egy adott nyelvnek, nyelvváltozatnak, míg leminősít egy másik nyelvet/nyelvváltozatot. Így jön létre az a két fogalom, amely az attitűdhez kapcsolható: a *presztízs* és a *stigma*. Presztízsnak a már korábban említett társadalmi elismertséget, míg stigmának a megbélyegzést nevezzük. Ennek alapján az a nyelvváltozat terjed el gyorsabban, melyhez presztízs társul, és az szorul vissza, melyhez stigma ragad (Kiss 2003: 218).

Az anyaggyűjtésről

A kutatásra 2016 nyarán került sor. Az anyaggyűjtés során a passzív megfigyelés mellett a kérdőíves módszer került alkalmazásra. Az anonim szociolingvisztikai kérdőívet 100 lakos töltötte ki. A szociolingvisztikai kérdőív egy rövid ismertetőből, egy az adatközlőre vonatkozó adatlapból, valamint 44 zárt és mondatki egészítést igénylő kérdésből áll. Az adatközlők korcsoport szerinti megoszlása, amely nagyjából reprezentálja a falu összetételét, csoportosítva a következő:

- fiatal korosztály (10–29 év): 21 férfi, 21 nő
- középső korosztály (30–59 év): 19 férfi, 23 nő
- idős korosztály (60 év fölöttiek): 7 férfi, 9 nő.

Az adatközlők manuálisan töltötték ki a nyomtatott kérdőíveket. A megfigyelői paradoxon elkerülése végett a kérdőívek kitöltésénél én nem voltam jelen. A kapott adatokat egy Excel-táblázatban rendszereztem, és bizonyos szempontok alapján (pl. korosztály, nem, iskolázottság) elemeztem. A következőkben a kapott adatok közül a téma szempontjából a leginkább relevánsakat közlöm.

Az eredmények értékelése

5.1. A nyelvjáráshoz való viszonyulás

A kutatás abból az eddigi megfigyeléseken alapuló hipotézisből indult ki, hogy a méhieket saját nyelvhasználatukat a magyarországi beszélők nyelvhasználatához viszonyítva alacsonyabb presztízssűnek tartják. Ennek ellenére az abszolút többségük magyarul szinte mindig nyelvjárásban beszél.

A méhiekeknek a saját nyelvjárásukhoz fűződő viszonyulására a kérdőív több kérdése is vonatkozik: A) *Hol beszélnek a legszebben magyarul?* B) *Saját megítélése szerint magyar nyelvtudása a magyarországi magyarokénál...*

Az A) kérdés esetében a válaszadók 71%-a azt vallotta, hogy Magyarországon beszélnek a legszebben a magyar nyelvet, míg Szlovákiát csupán 4% adta meg válaszként. 16% az egyéb lehetőséget választotta, de csupán 2-en jelöltek meg konkrét földrajzi térséget (Erdély, Románia). Bár ez az adat nem ad direkt módon választ a hipotézisre, mely szerint a beszélők gyengébbnek ítélik saját nyelvtudásukat a magyarországi beszélőkéhez képest, viszont szorosan összefügg vele. 71% ugyanis szebbnek tartotta a magyarországi beszédmodot a sajátjánál, a nyelvi értékítéletük pedig nagy befolyással van a nyelvtudásuk megítélésére.

A B) kérdésre (*Saját megítélése szerint magyar nyelvtudása a magyarországi magyarokénál...*) adott válaszokat összegezve a következők figyelhetők meg: 100-ból 47 személy (47%) szerint saját nyelvtudása gyengébb a magyarországi beszélőkéhez, 42 személy (42%) ugyanolyannak tartotta, mint a magyarországiaké, 1 személy (1%) pedig úgy vélte, hogy a saját nyelvtudása jobb, mint a magyarországi magyar beszélőké.

A vizsgálat második hipotézise az volt, hogy a magyar standard magasabb presztízse ellenére anyanyelvjárásukat a beszélők természetesnek tartják, és nem szégyellik. Erre a hipotézisre két zárt kérdés vonatkozott: C) *Előfordult, hogy megszólták nyelvjárási beszédmodja miatt?* és a D) *Volt olyan helyzetben, amikor röstellte, szégyellte itthoni beszédmodját?*

A C kérdés válaszait összegezve 100 válaszadóból 36-ot (36%) már megszóltak, 59-et (59%) pedig még nem szóltak meg nyelvjárási beszédmodja miatt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezt az 59 személyt még egyáltalán nem érte semmiféle megbélyegzés, feltételezhető, hogy csak nem tudatosították ezek megbélyegző voltát, vagy nem vették támadónak a negatív utalásokat.

A D) kérdés szorosan kapcsolódott az előző kérdéshez, ugyanis az egyén saját nyelvhasználatához való viszonyát nagymértékben befolyásolják a mások megjegyzései. Az adatok alapján magas volt azon nők száma, akik még sosem voltak olyan helyzetben, hogy szégyellniük kellett volna a nyelvhasználatukat. Ugyanis az 53 nő csupán 33,96%-a (18 nő) szégyellte, viszont a 66,04%-uk (35 nő) sosem röstellte a nyelvjárási beszédmodját. A nők fiatal csoportján belül 21 személyből csupán 8-an (38,10%) voltak olyan helyzetben, amikor szégyellték a beszédmodjukat, 13-an (61,90%) akik nem. Hasonló volt a megoszlás a középső korosztály tagjai között is, ahol 23-ból szintén 8-an (34,78%) röstellték,

viszont 15-en (65,22%) nem. Az idős korosztályba 9 nő tartozott, ahol szintén alacsonyabb volt a saját nyelvhasználatukat olykor szégyenlők száma, pontosan 2 nő (22,22%) tartozott ide. Ezzel szemben 7 nő (77,78%) saját elmondása szerint nem volt még olyan helyzetben, hogy röstellte volna a beszédmódját.

Érdekes viszont a tény, hogy míg a C) kérdésre 25 nő válaszolt igennel, vagyis 25 nőt már ért megbélyegzés a nyelvjárási beszédmódja miatt, a D) kérdésnél csupán 18-an válaszoltak igennel. Ez azt jelenti, hogy 7 nő, annak ellenére, hogy már előfordult vele az, hogy megszólták a nyelvhasználatuk miatt, mégsem szégyelli a nyelvhasználatát. Ez a tény pedig mindenképpen pozitív attitűdöt mutat a nők irányából.

A férfiak D) kérdésre adott válaszaiból megfigyelhető volt, hogy kevesebben voltak, akik szégyellték volna az otthoni nyelvhasználatot. 47 férfiból 9 volt, aki már életében legalább egyszer röstellte, 30 aki még nem szégyellte, és 8 aki nem tudta eldönteni a válaszát. A fiatal korosztályon belül 21 személyből 7-en, a középkorú csoportban 19-ből 2-en, míg az idős korosztályból egyetlen személy volt olyan szituációban, amikor kellemetlen volt neki a nyelvjárásban való megszólalás. Azok száma, akik nem szégyellték az otthoni beszédmódjukat, hasonlóképpen, mint a nők esetében, magasabb volt. A középkorúak csoportjából 17 férfi, míg az idősek korosztályából mind a 7 férfi igennel válaszolt a kérdésre, vagyis ők még sosem röstellték a nyelvhasználatukat. Viszont a fiatalok között kevesebb volt azon férfiak száma, akik nem szégyellték volna a beszédmódjukat: 21-ből 6-an voltak azok, akik még sosem röstellték a nyelvjárásukat, 8-an pedig nem tudtak egyértelmű választ adni a kérdésre.

A férfiak esetében is megfigyelhető a pozitív attitűd, mivel a C) kérdésre 11 férfiból 2 válaszolt igennel (vagyis már előfordult, hogy megszólták nyelvjárási beszédmódja miatt) s a D) kérdésnél is csupán 9-en voltak azok, akik szégyellték a nyelvhasználatukat. Ez azt jelenti, hogy 2 férfi, bár megszólták a nyelvhasználatuk miatt, nem szégyelli a nyelvjárását.

Ezen adatok alapján tehát a hipotézis, miszerint a beszélők az anyanyelvjárásukat természetesnek tartják és nem szégyellik, nagyrészt valósnak bizonyult. 100 adatközlőből 27-en kerültek már életük során olyan szituációba, amikor szégyelleniük kellett beszédmódjukat, viszont 65-en még nem voltak olyan helyzetben, amikor kellemetlen lett volna nekik a nyelvjárásban való megszólalás. Mindenképpen pozitív eredmény, hogy a beszélők több mint 60%-a figyelmen kívül hagyja mások értékítéletét, és nem szégyelli saját nyelvhasználatát.

5.2. Szlovák-magyar kétnyelvűség

Az utolsó hipotézis közvetlen módon a szlovák-magyar kétnyelvűséget érintette, mely szerint a lakosság nagy része törekszik a magyar nyelv megtartására, mivel megszólalásuk során a magyar nyelvet használják. Erre a feltételezésre a kérdőívben a 17 kérdés vonatkozott. Ebből – a terjedelmi korlátok miatt – csupán néhány kerül bemutatásra.

- E. Milyen nyelven beszél Ön gyermekeivel?
- F. Milyen nyelven beszél Ön a szomszédaival?
- G. Milyen nyelven beszél Ön a pappal?
- H. Milyen nyelven beszél Ön a polgármesterrel?
- I. Milyen nyelven beszél Ön a boltban?
- J. Milyen nyelven nézi a televíziót?

55 adatközlőnek volt gyermeke, amiből 52 (94,54%) magyarul beszél a gyermekéhez. Ez pedig egyértelműen igazolta, hogy a beszélők törekszenek a magyar nyelv megtartására, továbbadására. 100 adatközlőből 86 (86%) csak kizárólagosan magyarul beszél a szomszédaival. Ugyancsak magas (86%) volt azok száma, akik a pappal való beszélgetés során kizárólag a magyar nyelvet használják. 96-an (96%) voltak azok is, akik a polgármesterrel való kommunikáció során csak a magyar nyelvet használták. Ugyancsak magas volt a száma (86%) azon beszélőknek is, akik a bolti bevásárlás esetében csak a magyar nyelvet használják. A televízió nézése esetében csupán 3 személy (3%) volt, aki a szlovák nyelvet preferálja a magyarral szemben, az adatközlők zöme ugyanis kizárólag magyarul, vagy amilyen gyakran csak teheti, akkor magyarul nézi az adásokat.

Az összegzett válaszok közül a legmeglepőbb adat az volt, hogy a 4-es kódot (4 = *szinte mindig szlovákul*) a kielemezett kérdések egyikére sem válaszolta egyetlen adatközlő sem. Ez alapján a hipotézis igazolódott, ugyanis a beszélők a megszólalásaik nagy részében a magyar nyelvet használják.

6. Összefoglalás

A kutatás megkezdése előtt három fő hipotézist állítottam fel. Az adatok azt mutatják, hogy bár a 100 adatközlő több mint egyharmadát érte már megbélyegzés a nyelvjárási beszédmódja miatt, s a nagy részük szégyellte is a nyelvhasználatát, egy kisebb részük viszont továbbra is pozitívan viszonyult hozzá. A kapott adatokból kimutatható az is, hogy az adatközlők majdnem fele a saját nyelvtudását gyengébbnek ítélte a magyarországi magyar beszélőkéhez képest, s több mint a kétharmaduk a magyarországi beszédmodot szebbnek tartotta a sajátjánál. Végül, kimutatható az is, hogy a lakosság nagy része törekszik a magyar nyelv megtartására, mivel megszólalásuk során az adatközlők

több mint 85%-a legtöbbször a magyar nyelvet használja. Ez azért különösen lényeges, mert a magyar anyanyelv megtartása ebben az esetben egyenlő a nyelvjárás megtartásával.

Irodalom

- Csepeli György 1997. *A szociálpszichológia vázlata*. József Műhely Kiadó. Budapest.
- Domonkosi Ágnes 2007. Attitűd, értékítélet, minősítés: az értékszempont érvényesülése a nyelvi-nyelvhasználati reflexiókban. In: *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXIV. Sectio Linguistica Hungarica*. Eger. 38–54.
- Fodor Katalin – Huszár Ágnes 1998. Magyar nyelvjárások presztízsének rangsora. *Magyar Nyelv* 96: 196–210.
- Imre Samu 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jánk István 2017. Nyelvi hátrány és diszkrimináció az iskolában. A nyelvi szocializáció jelentősége a tanuló értékelésében. *Szociológiai Szemle* 27/3: 27–47.
- Juhász Dezső 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 262–324.
- Kiss Jenő (szerk.): 2003. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2000. Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexéhez. *Magyar Nyelvőr* 124: 465–468.
- Kontra Miklós 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93: 224–232.
- Kožík Diana 2004. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In: Lanstyák István – Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről II.* Kalligram. Pozsony. 93–124.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Menyhárt József – Presinszky Károly – Sándor Anna 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Közép-európai Tanulmányok Kara. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- Rásiová, Silvia 2015. *Nyelvjárási jelenségek szinkrón változásvizsgálata Méhi községben – Výskum zmien nárečových javov v obci Včelince*. Záródolgozat. Nitra.
- Sándor Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Kalligram Kiadó. Pozsony.

- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Ford. Sándor Klára. JGYTF Kiadó. Szeged.
- Vargová, Henrieta 2010. *Méhi község tájszókészletének vizsgálata – Skúmanie nárečovej lexiky v obci Včelince*. Záródolgozat. Nitra.

DOMONKOSI ÁGNES – LUDÁNYI ZSÓFIA

ÍRÁSBELI KAPCSOLATTARTÁS A HALLGATÓ-OKTATÓ VISZONYBAN: SZOKÁSRENDEK ÉS PROBLÉMÁK A NYELVI REFLEXIÓK TÜKRÉBEN¹

1. Bevezetés: a hallgatók és oktatók közötti írásbeli kapcsolattartás sajátosságai

Az írásbeli kapcsolattartás szokásrendje átalakulóban van, ami a korábbi gyakorlatok felbomlásával, a kapcsolattartási minták, sémák átértékelődésével, problematikus kommunikációs helyzetekkel és új nyelvi megoldások kialakulásával is együtt jár. Az elektronikus kommunikáció elterjedésével és technikai lehetőségeinek fejlődésével ugyanis az írásbeli üzenetváltásnak olyan új lehetőségei jöttek létre, amelyek visszahatnak az írásbeli kapcsolattartás nyelvi megoldásaira is (Bódi 2004; Érsok 2007; Veszelszki 2017; Domonkosi 2017). Az e-mailezés és a csetelés lehetősége olyan írásbeli közlésformákat alakított ki, amelyek kapcsolódnak ugyan a hagyományos levelezés szövegezési és stílusbeli mintáihoz, de sok tekintetben el is térnek azoktól.

Az írásbeli kapcsolattartás lehetőségeit vizsgálva a felsőoktatás hallgatók és oktatók közötti kommunikációja két szempontból is sajátos területnek tekinthető. Egyrészt azért, mert az elmúlt évtizedekben az elektronikus levelezés a hallgató-oktató közötti kommunikáció egyik meghatározó csatornájává vált, a korábbi időszakhoz képest új lehetőséget nyitva meg a kapcsolattartásra, hiszen korábban ebben a viszonylatban az írásbeli kapcsolattartás jóval kevésbé volt meghatározó, és jóval kevésbé terjedt ki a hétköznapi, oktatásszervezési tevékenységekre, azok elsődlegesen a kontaktórákon, illetve az oktatók fogadóóráján valósultak meg, főként szóbeli kapcsolattartás révén (vö. Reder 2007). Az e-mailezés tehát növelte az írásbeli érintkezés felhasználási lehetőségeit, azaz nem egyszerűen a korábbi levélműfaj nyelvi megoldásai alakultak át, hanem kitágult azoknak a társas cselekvéseknek a köre, amelyek írásban valósulnak meg a hallgató-oktató viszonyban. Az írásbeli kapcsolattartás kereteibe került számos hétköznapi, az oktatási segédanyagok megosztásával, az óralátogatás szervezésével kapcsolatos tevékenység; a gyakori üzenetváltás lehetőségének biztosítása révén intenzívebbé téve a hallgató-oktató közötti kommunikáció lehetőségét.

---

1 A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4-EKE-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta (Domonkosi Ágnes).

Másrészt azért is érdekes kommunikációs terület a hallgató-oktató kapcsolattartás, mert a hallgatók sajátos társas helyzetben vannak a felsőoktatási intézményeken belüli hierarchiát, az oktatókhoz való viszonyukat tekintve (Halász 2001: 123). Az oktató-hallgató kapcsolat ugyanis részben szimmetrikus viszonyt jelent, hiszen leendő szakemberek, kollégák képzését végzik az intézmények, részben azonban aszimmetrikus is a hierarchikus szerveződés miatt, ráadásul a hallgatók egy része ezeken a nyelvhasználati színtereken kerül először rendszeres, felnőtt nyelvi szerepekbe, tehát a kapcsolattartás nyelvi gyakorlatainak egy részét éppen ezekben a helyzetekben sajátítja el.

Az írásbeli kapcsolattartás szokásrendjének az online kommunikáció lehetőségével bekövetkezett átalakulása, másrészt a hallgatók szocializációs helyzete miatt is problémákban meglehetősen gazdag tehát a vizsgált terület, ezért tanulmányozása a nemzetközi pragmatikai (Hudson 2011; Merrison et al. 2012, Chejnova 2014) és szociolingvisztikai kutatásokban (Hariri 2017) is szerepet kap.

A felsőoktatási megszólítási gyakorlatokat átfogóan vizsgáló, folyamatban lévő kutatásunk során oktatói interjúkat és hallgatói fókuszcsoportos beszélgetéseket is készítettünk, amelyek tudatosan kiváltott metapragmatikai reflexiói azt jelzik, hogy az oktató-hallgató közötti kommunikáció legtöbb nehézséget rejtő területe a hallgatók írásbeli kapcsolattartási gyakorlata (vö. Domonkosi-Ludányi 2019).

2. A kutatás célja és módszere – a reflexív nyelvi tevékenység, a metapragmatikai tudatosság vizsgálatának lehetőségei

A tanulmány nyelvhasználói reflexiók, kifejtett metapragmatikai (Tátrai 2011: 169) vélekedések alapján egyrészt annak a bemutatására törekszik, hogy a hallgatók és az oktatók írásbeli kapcsolattartásának nehézségeivel, problémáival kapcsolatban milyen attitűdök és azokból adódóan milyen társas cselekvéseket (pl. előírás, tiltás, tanács) megvalósító különböző metadiskurzusok ismerhetők fel. Másrészt a vizsgált metaszövegek alapján rámutat arra is, hogy mik számítanak a hallgatók és oktatók közötti írásbeli kapcsolattartásban a leginkább nyelvi bizonytalanságot teremtő kérdéseknek, és hogy milyen különböző javaslatok jelennek meg ezek megoldására.

A metapragmatikai reflexiók vizsgálata olyan perspektívát kínál, amely rálátást enged arra, hogy az egyes társadalmi gyakorlatok, jelen esetben a hallgató-oktató kapcsolattartás résztvevői miként értelmezik a saját viselkedésüket. Az egyes nyelvi jelenségek különböző mértékben észlelhetők és hozzáférhetők a nyelvi reflexió számára, a nyelvi udvariasság, a nyelvi viselkedés kérdése olyan területnek számít, amely kifejezetten gyakran válik témává különböző diskurzusokban (Blum-Kulka 1992).

Tanulmányunk tehát az oktató-hallgató levelezésre vonatkozó metapragmatikai, metadiskurzív tudatosságot, az oktatók és hallgatók közötti levelezésről folytatott reflexív társadalmi diskurzusokat vizsgálja.

A metadiskurzív tudatosság nemcsak egy adott interakcióban érhető tetten, hanem az adott nyelvi tevékenységhez kötődő jelenségek visszamenőleges, illetve általános értelmezésében is (Németh–Kádár–Haugh 2016: 8). A két tudásmód szorosan érintkezik, azaz az általános érvényű metanyelvi vélekedések befolyásolják a pillanatnyi metanyelvi feldolgozást is, és viszont. Az e-mailezéssel kapcsolatos, internetes fórumokról, honlapokról származó reflexiókat tartalmazó feldolgozása révén a metapragmatikai tudás általánosabb vonatkozásait vizsgáljuk.

Ugyanezek az adatok a továbbiakban lehetőséget nyújthatnak arra is, hogy az írásbeli kapcsolattartáshoz kapcsolódó értékek, az írásbeli udvariasságban megmutatkozó ideológiák szerepét és működését vizsgáljuk, ebben a tanulmányban azonban elsődlegesen a nyelvi problémákhoz való különböző viszonyulásokat, attitűdöket, illetve a problematikusnak ítélt helyzeteket és a megoldásukra tett javaslatokat tekintjük át.

Az internetes fórumok nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó kérdéseit és válaszait, illetve a különböző szövegtípusokban megvalósuló oktatói iránymutatásokat olyan metadiskurzusoknak tekintjük, amelyekben a beszélők megnyilatkozásai a nyelvi tevékenységre és az ahhoz kapcsolódó társas jelentésekre vonatkoznak; a megnyilatkozók kifejtetten reflektálnak arra, hogy a nyelvi kapcsolattartó tevékenységet milyen társadalmi és közösségi minták irányítják, és hogy a diskurzus szereplői hogyan viszonyulnak azokhoz (Kádár–Haugh 2013: 181–206; Ballagó 2016: 187).

A vizsgált tartalmak azért biztosítanak hatékony forrást a nyelvi kapcsolattartást érintő problémák feltárásához, mert spontán módon közölt szubjektív nyelvi adatokat nyújtanak, és már maguk a megjelenő témák is képet adhatnak arról, hogy melyek azok a nyelvi jelenségek, amelyek valóban foglalkoztatják a nyelvhasználókat. A vizsgált metadiskurzusok a nyelvi problémákra adott spontán cselekvésválaszok, amelyek bevett, az adott társas közeghez kapcsolódó kulturális gyakorlatokba ágyazódnak. Ennek köszönhetően kivédhető a direkt módszereknek, a kutatók által kiváltott, interjúhelyzetben (pl. Spencer-Oatey 2011), esetleg naplóiíratás révén (Culpeper 2011) megszülető metapragmatikai közléseknek az az ellentmondása, hogy olyan attitűdöket, nyelvi problémákat is a felszínre hozhatnak, amelyek a kérdezésig nem léteztek.

Ezzel a kutatási módszerrel az illemirodalom udvariassági metadiskurzusként való értelmezésének kutatási hagyományához csatlakozunk (Németh 2015a, 2015b) úgy, hogy mai, egy konkrét társas gyakorlathoz, a hallgató-oktató üzenetváltáshoz kötődő, a megfelelő közlésmód kérdéseit problematizáló diskurzusokra koncentrálunk.

Az írásbeli nyelvi kapcsolattartás nehézségeit már önmagában az is jelzi, hogy ez a kérdéskör igen gyakran, még a nyelvi udvariasság egyéb kérdéseinél is meghatározóbb mértékben válik spontán, természetes, hétköznapi metadiskurzusok tárgyává.

A hallgatók írásbeli kapcsolattartásra vonatkozó nyelvi problémáinak feltárásához elsősorban a gyakorikérdések.hu „Szokások, etikett” rovatában meg-

jelenő kérdéseket és válaszokat dolgoztuk fel, míg a kérdéskör oktatói szemszögből történő vizsgálatához egyetemi tanszékek nyelvi illetmáni ajánlásait tekintettük át.

3. A hallgatók által kezdeményezett metadiskurzusok

3.1. A fórum mint közösségi tudástár, a hallgatói metadiskurzusok attitűdjei

A hallgatóknak a megfelelő kapcsolattartási formákra vonatkozó bizonytalanságait, problémáit jelzik, hogy a tanácskérő jellegű internetes oldalakon gyakran számítanak az ebbe a tematikába tartozó társalgások, vagyis a hallgatók igen gyakran kezdeményeznek metapragmatikai diskurzusokat a kérdésről. Az internetes fórumokból nyert nyelvi reflexiók, spontán metadiskurzusok elemzése hatékonyan mutatja ki a tényleges és érdemi nyelvhasználói problémákat. A hallgatók nyelvhasználói kérdésfelvetései, bizonytalanságai valószínűleg hétköznapi, szóbeli spontán metadiskurzusokban is megmutatkoznak, az általunk vizsgált közlések azonban széles körben hozzáférhetők, ezáltal más olvasók számára közvetítenek információkat, hozzájárulva a reflexiók rekurzivitásához, azaz társadalmi tereken átívelő ismétlődéséhez (Németh–Kádár–Haugh 2016: 7). Emellett internetes elérhetőségük révén ezek a reflexív szövegek a kutató számára is eredményesen vizsgálhatók.

Az internetes fórumok diskurzusainak működése sok szempontból a fókuszcsoportos beszélgetésekhez hasonlítható (vö. Domonkosi 2018). A fókuszcsoportos beszélgetések célja, hogy minél több ismeretet gyűjtsünk egy meghatározott témáról; a résztvevőket nem egyenként, egymás után kérdezik ki, hanem az interjúvezető beszélgetést kezdeményez velük, vagyis az információszerzéshez felhasználja a csoportinterakciót (Síklaki 2006: 46). Az internetes fórumok társalgásaiban az interjúvezetőt az a kérdező helyettesíti, aki a témát kijelöli, a hozzászólóknak pedig lehetőségük van kifejezni a véleményüket, vagyis éppen olyan hétköznapi beszélgetésekről van szó, mint amilyeneket a fókuszcsoportos beszélgetés modellezni próbál (Vicsek 2006), ráadásul az internetes oldalak nem a kutató által előidézett kérdéseket tesznek problémává, ezáltal hitelesebben jelzik a közösségi gyakorlatok működését.

A gyakorikerdesek.hu fórum kérdései úgy épülnek fel, hogy a kérdező először tömören, lényegre törően megfogalmazza problémáját, majd lehetősége van részletesebben is kifejezni azt. A válaszadás teljesen anonim módon történik, más fórumoktól eltérően még nicknevet sem kell megadni. A közösségi tudás ezáltal ezekben a helyzetekben többféle, egymást kontrolláló, egymást kiigazító és egymásra vonatkoztatható vélemény révén összetett, diszkurzív jelenséggé mutatkozik meg.

Ezekben az internetes társalgásokban a kérdezők részéről a megoldásokra való nyitottság, a közösségi tudásba vetett bizalom attitűdje fedezhető fel. A válaszokban pedig a metapragmatikai tudatosság különböző szintjei mutatko-

nak meg, egyrészt a jelen van a saját tapasztalatok megosztása, általánosítása, másrészt a normákra, szokásokra való hivatkozás, illetve a megjelenik az adott diskurzusban való egyezkedések szerepének hangsúlyozása is:

(1) [...] de arra érdemes mindig figyelni, hogy a másik fél hogyan reagál a válaszában: ha viszonozza a kevésbé formális megszólítást, akkor nincs gond, de ha marad a formálisnál, érdemes neked is visszatérni ahhoz.
De alapvetően igaz, hogy mindig viszonozni kell a levelezőpartner stílusát.²

Ezek a metadiskurzusok összességében a leghangsúlyosabban arra mutatnak rá, hogy a nyelvhasználók nagy száma fontosnak tartja ezeket a kérdéseket, és igyekszik megismerni a közösségben érvényesülő szokásrendet.

3.2. Az írásbeli érintkezés problematikussága a hallgatók szemszögéből

A vizsgált fórumon megjelenő kérdések alapján a nyelvi kapcsolattartás problémáit, nehézségeit több, az egyes pontokban részletezendő területen is érzékelik a felsőoktatás hallgatói.

3.2.1. Megszólítás, levélkezdő formulák

A fórumokon feltett kérdésekben megmutatkozik a nyelvi kapcsolattartási formákat érintő bizonytalanság, a nyelvi, nyelvhasználati sajátosságok tudatos-sága. A gyakran ismétlődő kérdéstípusok rámutatnak arra, hogy a felsőoktatási intézmények hallgatóinak sokszor nem kielégítő a formális interakciókban való jártassága. Az egyik legjellemzőbb kérdéstípusban a kérdezők az oktatóhoz intézett e-mail levélkezdő formuláival kapcsolatban szeretnének iránymutatást kapni. A korábban, középiskolás korukban megszokott hagyományos megszólítások adekvátsága megkérdőjeleződik, mint az (1) példában láthatjuk. A felsőoktatásban dolgozó tanárokkal szembeni fokozott tekintélytiszteletre utalhatnak az olyan reflexiók, amelyek a hallgatók a tudományos fokozattal rendelkező vagy magas beosztású oktató udvarias megszólításának bizonytalanságáról árulkodnak. Ezek a kérdések a fokozatok, beosztások rövidítéseinek (pl. *dr.*, *PhD.*, *prof.*) a megszólításban való feltüntetésére irányulnak (2), (3).

(2) Hogy szokás levélben megszólítani egy egyetemi tanárt?³ A tisztelt tanár úr jó?

2 A gyakorikerdesek.hu fórumról származó példákat javított helyesírással közöljük. A hétköznapi metanyelvi szövegekben a nyelvi adatok jelöletlenek vagy idézőjelben vannak, ezeket a jelölismódokat változtatlanul hagytuk.

3 A hétköznapi diskurzusokban az egyetemi tanár jelentése 'bármilyen beosztású egyetemi oktató'. Az idézett példákban is ebben a jelentésben értendő.

(3) E-mailben hogyan kell megszólítanom azt a tanáromat, akinek az a neve, hogy Dr. X. Y.?

(4) Egyetemi tanárokat hogy illik megszólítani? Kissé elbizonytalanodtam. A Tisztelt Dr. Gipsz Jakab a megfelelő? Kell a dr.?

A válaszokat elemezve megállapíthatjuk, hogy a legtöbb hozzászóló a hagyományos, kortól és rangtól független *Tisztelt Tanárnő/Tanár Úr!* formát ajánlja. Esetenként a *tisztelt* helyett a *kedves* udvariassági jelző is megjelenik a hozzászólásokban, általában csak közelebbi tanár-diák viszony esetén javasolják a válaszadók.

Egyes válaszokban az oktató nevével bővített megszólításjavaslat is előfordul: *Tisztelt Vezetéknév Keresztnév Tanár Úr! Tisztelt Vezetéknév Keresztnév Professzor Úr!*, míg más válaszadók vélekedéseiben a névelemű megszólítás már „túlcifrázásnak”, „túludvariaskodásnak” számít. A hallgatói vélekedések szerint az oktatóhoz való viszony közelsége, a helyzet hivatalossága is befolyásolja a megszólítást (5):

(5) Ha a tanítványa vagy, akkor elég, hogy „Tisztelt Tanár Úr!”. Ha hivatalos ügyben keresed, és nem ismered személyesen, akkor levélben megszólítás-kor illik kiírni a teljes nevét.

A megszólítási javaslatok közül a hagyományos formáknál ritkábban ugyan, de megjelenik a teljes néven szólítás, társjelölő elem nélkül: *Tisztelt (dr.) Vezetéknév Keresztnév!* Ezt a formát a hallgatók egy része a hozzászólások alapján távolságtartónak, hivatalos stílusértékűnek tartja, amely csak formális, írásbeli kapcsolattartáskor használatos (6).

(6) Levélben a teljes nevét és a titulust használom, pl. Tisztelt Dr. Kiss László. Élőszóban általában csak Tanár Úr/Nő megszólítást.

A pusztán néven történő, a társjelölő formát elhagyó megszólítás megítélése azonban ellentmondásos, mivel bár a névelem miatt a személyhez forduló szerepűek, a társjelölő elem hiánya miatt nem érvényesül bennük a levelezésben elvárt tiszteletadó funkció (Domonkosi 2017: 293). A társjelölő elem s ezáltal a tiszteletadó funkció hiánya a tanár-diák aszimmetrikus szerepviszonyában akár udvariatlanságnak is hathat egyes vélekedések szerint (7):

(7) Majdhogynem udvariatlan viszont, ha azt írod: Tisztelt (dr.) Gipsz Jakab!

A hozzászólásokban a rangon, a beosztáson szólításra vonatkozó javaslatok is megjelennek korlátozottabb számban:

(8) Egy professzort meg modortalanság per tanár úr szólítani, de ide jutotunk :-S.

(9) Egyetemen néhányan nagyon harapósak, ha nem a rangjukon szólítod őket, hiszen neked egy tanársegéd is tanárod.

(10) Feltételezem, nem vagy egyetemista, hiszen akkor tudnád az egyetemen szokásos protokollt (helyes megszólítás a „Tisztelt Docens Úr!”) [...].

A (8–10) hozzászólások írói figyelmen kívül hagyják, hogy a rangon szólítás szokása egyetemenként eltérő lehet, a reflexiók nem utalnak arra, hogy melyik egyetem „szokásos protokoll”-járól van szó. Más hozzászólások írói (elvétve oktatók is) utalnak a különféle egyetemek gyakorlatközösségeinek eltérő szokásrendjére:

(11) Egyetemi oktató vagyok, nő. El szoktam mondani, hogy mi szokás az egyetemen. Azért mondom el, mert sokan nem tudják, így viszont már tudni fogják.

(12) Sose tudom én se, hogy hogy is van ez a professzor stb., mert nálunk ezt a címet egyáltalán nem használja senki (BME)

A megszólítási bizonytalanságot fokozhatja az a helyzet, ha a hallgatónak olyan (fiatal) oktatót kell e-mailben megkeresnie, aki felajánlotta a tegeződést (13). A metapragmatikai reflexiók rámutatnak, hogy e gesztus ellenére a diákok jelentős része általában szükségesnek véli, hogy nyelviileg is explicitte tegyék a hallgató és az oktató közti társas hierarchiából adódó távolságot (részletesen l. Ballagó 2016: 194–195).

(13) Hogy írjak e-mailt egyetemi tanáromnak, akivel tegező viszonyban vagyunk? Milyen megszólítás kell?

A válaszokban nagyfokú változatosság figyelhető meg. Megjelennek a hagyományos, formális, kortól és beosztástól függetlenül használható formulák (14) és az informális, beszélt nyelvi alakok (köszönések) egyaránt (15), de akad példa a két véglet közti „középutas” megoldásra is, a keresztnéven szólításra (16).

(14) Kedves Tanárnő, Tanár Úr, esetleg.

(15) Lehet úgy is, ahogy élőben köszöntöd. Pl. Szia. Én csináltam már így, és soha nem volt vele semmi gond.

(16) Ha tegeződsz, nevetséges a tanárurazás, -nőzés. Kedves [keresztnév], és a végén: Üdvözlettel X. Y. Ez udvarias, de nem bratyizós. A „szia” szerintem csak nagyon-nagyon bizalmas, kvázi haveri viszonyban engedhető meg (BME-s gyakvezér, labvezérrel való levelezés során el tudom képzelni, de én a fenti formulával éltem a velük való kommunikációban is.)

3.2.2. A többfordulós levélváltások problémája

Azáltal, hogy a technikai fejlődés intenzívebbé tette a hallgató-oktató közti kommunikáció lehetőségét, gyakorivá váltak a hosszabb, több levélváltást magukban foglaló diskurzusok. A fórumon gyakran ismétlődő kérdések másik fő típusa a többfordulós levélváltásokkal kapcsolatos, problémát jelent a hallgatók számára, hogy szükség van-e a szokásos levélkezdő és -záró formulák alkalmazására többszöri, egymás utáni levélváltáskor is.

(17) Írtam egy emailt az egyik oktatómnak, majd válaszolt rá. Ha a levelére szeretnék válaszolni, ismét kell írni megszólítást (pl. kedves tanárnő), és elköszönést (pl. üdvözléssel)?

(18) Ha egy tanárommal levelezésbe kezdek, minden levél elejére oda kell írnom, hogy Tisztelt Tanárnő/Tanár Úr? Vagy csak simán válaszoljak, és végére tegyem a nevem?

E probléma főként gyors viszontválaszok esetén jelentkezik, mint ahogy az alábbi kérdésből is látszik:

(19) Minden egyes e-mail-válasznál külön meg kell szólítanom a másik felet? Írt az egyik tanárom, erre válaszoltam „Tisztelt xy tanárnő!” megszólítással, majd megint írt erre valamit, de újra megszólított, pedig csak órák teltek el az e-mailek között. Én a válaszlevélben szólítsam meg őt még egyszer? Szerintem furcsa lenne. Ilyenkor mi a szabály? Tehát egy hivatalos levelezés során, függetlenül attól, hogy milyen időközönként írunk egymásnak, mindig meg kell szólítani a másik felet? Még ha pl. 10 percenként írunk egymásnak, kb. egymondatos üzeneteket, akkor is?

A megszólítások és levélzárások elmaradása az online, egyidejű kommunikáció (csetelés) hatását mutatják, a többfordulós levelek egyre inkább párbeszédszerűvé válnak. Ugyanakkor a hallgatói reflexiók rámutatnak, hogy bár a hallgatók voltaképpen szükségtelennek érzik ezeknek az elemeknek a használatát a sokadik levélváltáskor (különösen ha a levelek sűrűn követik egymást), mégis felmerül bennük, hogy esetleg udvariatlan hatása lehet a levélnyitás és -zárás elmaradásának egy olyan hierachikus kommunikációban, mint amilyen a hallgató-oktatói elektronikus levelezés.

A valós idejű kommunikáció hatása átvezet a következő problémakörhöz, a csetelés szövegtípusában megjelenő nyelvi kapcsolattartási formák kérdéseire.

3.2.3. A csetelés szövegtípusából adódó problémák

A levélkezdő formulákhoz hasonlóan az oktatónak küldött Facebook-üzenetben is jelentkezik a nyelvi kapcsolattartási formákban megfigyelhető bizonytalanság, rámutatva arra, hogy a hallgató-oktató kommunikációnak az e-mail a kizárólagos csatornája, hanem párhuzamosan az azonnali üzenetváltásra lehetőséget adó csevegőprogramok is kapcsolattartási felületet jelentenek. A kérdések rámutatnak az írott beszélnyelviség szövegtípusának sajátosságaira: míg a (20) kérdés feltevője a megfelelő megszólítás iránt érdeklődik, addig a (21) példában a szöveg írója már köszönetről beszél. A szóhasználat rámutat arra, hogy a csetelés átmenetet képez az e-mail és a személyes, szóbeli kommunikáció között.

(20) Facebook-üzenetben hogy illik megszólítani egy tanárt (magázódó viszony)? [...] Csak úgy bevezetés nélkül egy kicsit bunkóságnak érzem, de nem tudom hogy illene...

(21) Hogy illik a tanáromnak messenger üzenetben köszönni? Kaptam egy kérdést tőle messengeren, amire kéne válaszolni, de fogalmam sincs, hogy hogyan köszönjek.

A válaszokban előfordulnak a hagyományos levélkezdő megszólítások (*Tisztelt/Kedves Tanár Úr/Tanárnő!*), ugyanakkor a szóbeli érintkezések tipikus nyitóformái, a köszönések is megjelennek a hozzászólásokban (vö. Domonkosi 2004):

(22) Én úgy szoktam kezdeni, hogy „Jó napot!”, „Jó estét!”.

Egyes válaszokban megjelenik a szövegtípusra való metanyelvi reflexió, azt hangsúlyozva, hogy más szokások vonatkoznak a levél/e-mail, és mások a levelezés és az élőbeszéd közti átmeneti szövegtípusokra, mint amilyenek a cset-szövegek.

(23) Messenger-üzenetről beszélünk, nem levelezésről. Nincs semmilyen formai követelmény, kezdheti egyszerű csókolommal, jónapottal. Ahogy a való életben tenné.

(24) Egy levelet nem úgy kezdünk, hogy Jó napot tanárnő!, pláne nem Csókolom tanárnő!

A (24) példa arról tanúskodik, hogy írója a csetelésszövegeket inkább az e-mail szövegtípusához érzi közelebbinek (ezért használja a *levél* szót), így a köszönet mind üdvözlőformulát nem tartja helyénvalónak ebben a kontextusban.

3.2.4. A folyamatos online jelenlét feltételezésének problémái

A fórumon olvasható metapragmatikai vélekedések elemzése megerősítette azt a hipotézisünket, amely egy kapcsolódó, folyamatban lévő kutatásunkban is kirajzolódni látszott (Domonkosi–Ludányi 2019): a felsőoktatásban részt vevő hallgatók feltételezik, hogy oktatójuk folyamatosan jelen van a digitális térben, akárcsak ők, a Z-generáció képviselői, a „digitális bennszülöttek” (Prensky 2011). A (25) példa adatközlője is feltételezi, hogy a küldött e-mail egyből el is jut a címzetthez, ezért merül fel benne, hogy nem udvariatlanság-e hétvégén e-mailt írni az oktatónak.

(25) Illetlenség egyetemi tanárnak hétvégén e-mailt küldeni? Azért most küldeném, mert fontos, hogy minél hamarabb megkapja a jelentkezésemet, mert betelhet a létszám. Nem gond, ha csak hétköznap válaszol, csak lássa, hogy korábban jelentkeztem. Nagy illetlenségnek számít, ha hétvégén zavarom?

A hozzászólások nem erősítik meg egyértelműen ezt a feltételezést. Bár a hozzászólók életkoráról nincsenek adataink, feltételezhető, hogy az a generáció is képviselteti magát, akik számára nem természetes a folyamatos online jelenlét. Például:

(26) Hívni illetlenség lenne, de az e-mailt csak akkor kapja meg, amikor megnézi az e-mailjeit...

4. Az oktatók által kezdeményezett metadiskurzusok

4.1. Az oktatói metadiskurzusok szövegtípusai és tipikus attitűdjei

A felsőoktatási kapcsolattartási szokásrend interjúkra és fókuszcsoporthoz beszélgetésekre épülő feltárása során az oktatók egyértelműen az írásbeli közléseket, a kapcsolattartás változatait, a levélbeli köszönéseket, megszólításokat, illetve a levélstílus lazaságát jelölték meg a hallgatókkal való nyelvi kapcsolattartás legproblematiszababb területeként; volt olyan oktató, aki arra is utalt, hogy hasonlóan az idegen nyelvi levelezés oktatásához a magyar nyelvű írásbeli kapcsolattartás szokásait is lehetne tanítani a hallgatóknak (l. Domonkosi–Ludányi 2019; vö. még Reder 2007).

A felsőoktatásban dolgozó tanároknak a hallgatókkal való nyelvi kapcsolattartási gyakorlatokhoz való viszonyulását jól mutatják azok az internetről gyűjtött, egyetemi oktatók által írt szövegek, amelyek rámutatva a kérdésesebb nyelvi helyzetekre, a nyelvi, viselkedésbeli iránymutatást is magukra vállalják. A vizsgált oktatói metaszövegekre a továbbiakban az egyszerűség kedvéért illemtanként utalunk, bár – ahogy a későbbiekben kifejtjük – nem minden vizsgált metaszöveg előíró jellegű, az egyes szövegek igen különböző módokon viszonyulnak a nyelvhasználati szokásrenddel kapcsolatos tudásátadáshoz. Az

itt megfigyelhető oktatói attitűdök leírásának, feltárásának további hozadéka lehet, hogy a nyelvhasználat befolyásolásában, a nyelvi tanácsadásban érvényesülő alapvető viszonyulásokat képeznek le.

Elemzésünkben 6 különböző, oktatói, tanszéki intézményi internetes oldala-kon talált a nyelvi kapcsolattartás tematizáló metaszöveget tárgyalunk:

- a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének honlapján található nyelvi illetan (röviden: KRE-illetan);
- az ELTE Szerves Kémia Tanszékének oldalán olvasható információk (SZKTSZ-illetan)
- a Szegedi Tudományegyetem Algebra és Számelmélet Tanszékének oktatója, Czédli Gábor professzor személyes oldalán található illetan (Czédli-illetan);
- a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének nyelvi illetana a tanszék egyik oktatójának, Viszket Anitának tollából (Viszket-illetan);
- Kós Géának, az ELTE Analízis Tanszéke oktatójának kurzusleírásba ágyazott nyelvi illetana (Kós-illetan);
- az Óbudai Egyetem oktatójának, Simonics Istvánnak a hallgató-oktató írásbeli kapcsolattartással foglalkozó konferenciaközleménye, melynek címe: *Az elektronikus kommunikáció problémái* (Simonics-illetan).

Az összegyűjtött anyagok mindegyike a hallgatói-oktatói kapcsolattartásra vonatkoztatható metaszövegnek tekinthető, azonban különböznek abban a tekintetben, hogy eltérően viszonyulnak a nyelvi viselkedés befolyásolásához, és ezáltal eltérő nyelvi cselekvéseket végrehajtva, eltérő szövegtípusokban is valósulnak meg (vö. Kuna–Simon 2017). A vizsgált anyagok alapján két alapvető viszonyulás jelenik meg a nyelvi kapcsolattartással kapcsolatos problémás helyzeteket tekintve: egyrészt előfordulnak egyértelműen előíró, ezáltal éppen az oktató-hallgató viszony hierarchikusságát megjelenítő oktatói, tanszéki, intézményi érvelések; másrészt a közösség hagyományaira, saját tapasztalatokra hivatkozó, ezáltal a közös helyzetelakítást hangsúlyozó iránymutatások is.

A KRE-illetan a Magyar Nyelvészeti Tanszék honlapján, *Ajánlások az oktatókkal és az adminisztrátor munkatársakkal történő kommunikációhoz* alcímmel szerepel, és az egyetemi érintkezés szóbeli és írásbeli diskurzusaira, illetve az oktatókkal való kommunikáción túl az adminisztrátorokkal való kapcsolattartásra is utal. A szerző(k) feltüntetése nélküli illetan direktívumokat, tipikusan felszólító formában megfogalmazott megnyilatkozásokat tartalmaz, ami a nyelvi viselkedéshez való előíró attitűdre utal. Ezt az előíró szemléletet erősíti a szövegnek az a tipográfiai megoldása is, hogy a nem javasolt, nem megfelelőnek ítélt, de egyébként a nyelvi kapcsolattartás gyakorlatában élő formákat áthúzva jeleníti meg. Ez az oktatói metaszöveg úgy viszonyul a hallgató-oktató kapcsolat kérdéseire, hogy egyértelmű útmutatásokat ad az egyes problémák megoldására, a hivatalos, távolságtartó levelezés hagyományos

nyelvi megoldásait írva elő. Az egyértelmű előírások, az általános érvényűnek tűnő megfogalmazások, illetve a helyzethez kötöttség (pl. szerző megjelölése) hiánya lehetővé teszi, hogy ez a metaszöveg kiemelődjön az eredeti közlőhelyzetéből, és más felsőoktatási gyakorlatközösségekben is mint általános érvényű norma jelenjen meg. A komáromi Selye János Egyetem bölcsészkarának a faliújságján kinyomtatva, ilyen általános érvényűnek tűnő közlésként szerepel.

Az ELTE Szerves Kémia Tanszékének oldalán *Jó tudni* címszóval olvashatók a nyelvi viselkedésre, tegezésre, magázásra, megszólításra, levelezési gyakorlatra vonatkozó információk. A tömör, szintén általános érvényűnek tűnő megoldások itt konstatívumok, informatív közlések formájában jelennek meg. Bár nem felszólító, előíró jellegűek, az egyértelmű kijelentések mégis megkérdőjelezhetetlenséget sugallnak, még a nyelvhasználati gyakorlatban problematikus, nem egységes megítélést mutató jelenségek tekintetében is:

(27) A hivatalos levelezés megszólítási formulájában minden nő „Asszony” és minden férfi „Úr”. A 25 éven felüli nők megszólítása mindig „Asszony”, még akkor is, ha hajadon az illető.

A Szegedi Tudományegyetem Algebra és Szármélet Tanszéke oktatójának, Czédli Gábor professzornak a személyes oldalán található a hallgatók és oktatók közötti nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó metaszöveg. Az oktatásszervezés gyakorlati kérdései között, a saját hallgatóinak tanácsokat adva jelenik meg a levelek nyelvi megformáltságának, udvariasságának kérdése is. A Czédli-illetmen megfogalmazásai az SZTE hagyományaira, illetve az udvariasság szabályaira hivatkoznak, kijelentő formában közlik, hogy mi számít elfogadottnak és udvariasnak, ezáltal hatékony tanácsoknak tűnnek, a hallgatókat praktikusán segítő ajánlásként értelmezhetők. A segítő attitűdöt jelzi az is, hogy a kérdéses nyelvi megoldások bemutatása előtt egy elnézést kérő megnyilatkozás szerepel azzal kapcsolatban, hogy az udvarias nyelvhasználatra vonatkozó kérdéseket hoz szóba.

A Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének egyik oktatója, Viszket Anita írása az intézményi, tanszéki oldalhoz kapcsolódva érhető el, de kifejezetten személyes viszonyulást mutat fel. A kérdéskört a saját oktatói gyakorlatának tapasztalataiból, számára meglepő helyzeteiből indítja, visszaüt a hallgatókori személyes élményeire is. A megjelenített ajánlásokban is jelöltté van téve a személyes kiindulópont, kiemelten meg van nevezve a tudatosság szubjektuma (Sanders–Spooren 1997: 87):

(28) Ennyi példa után írok ide egy összefoglalót, hogy **szerintem** hogyan praktikus megszólítani (e-mailben vagy nyomtatott levélben) az oktatókat.

A személyes tanácsok mellé egy levélmintát is csatol a szerző, nem egyes megoldásokat hibáztatva, hanem praktikus megoldásokat, jó gyakorlatokat mutatva fel.

Kifejezetten személyes, csak a saját megszólítására vonatkozó, az oktató összes kurzusleírásába beépített rövid és célratörő metaszöveg Kós Gézának, az ELTE Analízis Tanszéke oktatójának iránymutatása, aki a saját, kölcsönös tegeződésre irányuló kérését indokolja, irányt szabva a hallgatók nyelvi kapcsolattartásának.

A hallgatók és oktatók közötti írásbeli kapcsolattartás kérdéseit tárgyaló metaszöveg az Óbudai Egyetem oktatójának, Simonics Istvánnak a *Az elektronikus kommunikáció problémái* című konferenciaközleménye is. A dolgozat saját nyelvi tapasztalatokra építve egyrészt hallgatói szokásokat, gyakorlatokat minősít (pl. *kimondatton zavaró; ez akkor lehet különösen bántó*), másrészt tanácsokat ad az általa hatékonynak tartott megoldásokhoz (29):

(29) A felsőoktatásban különösen a félév vége felé a hallgatók gyakran fordulnak különböző kérésekkel az oktatókhoz. Ilyenkor mi a jó stratégia: a szerénység, a magabiztosság vagy a fellengzős kioktató hangnem? Ez utóbbi valószínű nem nagyon vezet eredményre! Az internetes kommunikációban is célszerű megtartani azt a távolságtartást és tiszteletet, amit a napi gyakorlatban is megszoktunk.

Ebben a nyelvi tanácsadó szövegben a diskurzushibridizáció (Fairclough 2003) sajátos esete figyelhető meg: tudományos jellegű szöveggént, a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó tudományos metadiskurzus formai megoldásait alkalmazva, illemtani jellegű, a saját nyelvi értékítéleteket és tapasztalatokat megosztó hétköznapi udvariassági metadiskurzussal olvad össze.

Az oktatói metaszövegek mindegyikét a felsőoktatás sajátos diskurzustartományában érvényesülő nyelvi problémák felismerése motiválja, több esetben kiegészülve a tanári mintaadás tudatosságával. Az oktatói szerepvállalás ezekben az esetekben kiterjed a nyelv tranzaktív funkciójának alkalmazásán, a tudásátadásra való törekvésen túl a nyelvhasználat interaktív funkciójával kapcsolatos gyakorlatok közvetítésére, a tapasztalatok átadására is. Az egyes metaszövegek azonban egészen különböző pedagógiai, nyelvi attitűdöket mutatnak fel, az egyértelmű tiltástól a személyes élmények megosztásáig, és ezek a különböző viszonyulások különböző nyelvi cselekvésekben, beszédaktusokban, szövegezési megoldásokban érhetők tetten.

4.2. Az írásbeli érintkezés problematikus jelenségei az oktatók szemszögéből

4.2.1. A levélkezdő formulák, megszólítások és a záróformulák

A hallgatói metapragmatikai vélekedésekhez hasonlóan az oktatók metaszövegeiben is a levélkezdő formulák és megszólítások képezik az írásbeli kapcsolattartás egyik legtöbbször előkerülő kérdését. A témakör Viszket Anita írásában jelenik meg a legkifejtettebb módon (30). A levélkezdetek problematikusságát a szöveg kezdetén oly módon jelzi a szerző, hogy érzékelteti a normakövető levélzáró formák és a szokatlan, a normától eltérő levélnyitó formulák egyidejű használata közti ellentmondást:

(30) Több elsőéves hallgatótól is kaptam az utóbbi napokban emailt, különféle kérdésekkel. Meglepődve tapasztaltam, hogy az amúgy nagyon okos, intelligens kérdéseket feltevő hallgatók, akik szépen, szabályosan magáztak a levélben, és „Üdvözzel” vagy „Tisztelettel” köszöntek el, úgy kezdték az e-mailjüket, hogy „Jóestét!”, „Üdvözlöm”, stb.

A vizsgált oktatói metaszövegek mindegyike reflektál a megszólítások problémájára. Általában a rangon, beosztáson való megszólítást javasolják: *Tisztelt Tanárnő! Tisztelt Professor Úr!*, esetleg az oktató nevével kiegészítve. Kivételt képez a Kós-illettan, amely nemcsak abban különbözik erőteljesen a többitől, hogy a kurzussal kapcsolatos alapvető tudnivalók között tárgyalja a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó kérdéseket, hanem abban is, hogy az oktató közvetlenebb, informálisabb hangnemben szól hallgatóihoz a kurzusleíráson keresztül, és ugyanezt a hangnemet várja is el (31).

(31) Én a hallgatókkal tegeződni szoktam. Nyugodtan szólítsatok Gézának.

Egyes felsőoktatási illettanok a javasolt formákon túl hoznak példát a nem normakövető formulákra is. A nem elfogadott formákkal kapcsolatban különféle viszonyulások figyelhetők meg: a Czédli-illettan az általános udvariassági szabályokra hivatkozik: „nem számít udvariasnak” (32); más szövegek vizuális, tipográfiai eszközökkel is felhívják a figyelmet a nem normakövető formákra: a KRE-illettan áthúzással (33), a SZKTSZ-illettan pedig nagybetűvel szedett tiltással (34). A Simonics-illettanban az ironikus hangnem jelzi a levélkezdő köszönéshez társuló negatív értékítéletet (35).

(32) Ezzel szemben hallgató → oktató irányú levélben a „Tisztelt X. Y.” megszólítás nem számít udvariasnak (a benne szereplő „Tisztelt” ellenére sem).

(33) Kerülendő továbbá a Kedves/Tisztelt + az oktató keresztnéve (pl. Kedves Mária!, Tisztelt Mária!), valamint a Kedves + Dr. X: (pl. Kedves Dr. Tóth!) megszólítások, továbbá egyéb nem elfogadott formák, pl. Hölgyem!, Kolléganő!, T. Tanárnő!.

(34) DE NEM:

Tisztelt Kovács!

Tisztelt Kovács János!

Tisztelt Hölgym! (csak szóban)

(35) Kimondottan zavaró, ha valaki a levél megszólításában azt hiszi, valóban találkozik a címzettel, és „Jó napot kívánok”-kal indít!

A pozíción való megszólítás szokásrendje a vizsgált illettanok, illetve saját tapasztalataink alapján is gyakorlatközösségenként eltérő lehet. Az egyes gyakorlatközösségek hagyományaira a Czédli- (36) és a Viszket-illettan (37) is utal a megszólítások kapcsán:

(36) Az SZTE hagyományai (és az udvariasság szabályai) szerint hivatalos érintkezésben, hivatalos levelekben az Egyetem polgárai egymást a beosztás megnevezésével szólítják.

(37) Amikor én voltam egyetemista, a szakon az volt a divat, hogy az oktatók nagy részével lehetett tegeződni, de mindenkit tanár úrnak vagy tanárnőnek kellett szólítani (vagyis nem a keresztnévén), és ők is így szólítottak minket, megelőlegezve ezzel a leendő diplománkat [...].

A levélnyitó formulák mellett ritkábban, de megjelenik a levélzárások adekvát megformálására vonatkozó iránymutatások is. A KRE-illettan a javasolt formulák mellett ebben az esetben is hoz példákat a nem normatív alakokra, amelyek jelen esetben az oktátónak szánt jókívánságokat jelentik (38). Eredményeink alapján a levél végi, nagy fokú változatosságot mutató jókívánságok a hallgatók közelítési stratégiái, a kérdőíves vizsgálatok szerint kifejezetten a kedvesnek szánt levelekben jelennek meg, másfelől a folyamatos online jelenlét nyelvi megnyilvánulásai, melynek során a hallgató nyelvileg bevonja az oktatót saját helyzetébe (Domonkosi–Ludányi 2019).

(38) Levelezések eleji és végi üdvözlő formulák használatakor kerülje a különféle jókívánságokat (pl. ~~Szép napot/estét/jó hétvégét kívánok a Tanár Úrnak/Tanárnőnek!~~). Helyettük [...] a levél végén [...] a *Tisztelettel/Üdvözlettel* formákat használja, és a teljes nevét írja alá (pl. *Kovács Judit*, és nem *Judit*).

A nyelvi problémát jelzi a hallgatóknak az a gyakorlata is, hogy az aláírás előtti záróformula esetenként teljes egészében elmarad, ahogy a Simonics-illettanból származó szövegrészlet is mutatja (39):

(39) A záró elköszönés hiányosságait gyakran áthidalják egy névaláírással. Ez akkor lehet különösen bántó, ha a levélíró előtte hosszasan kért valamit!

4.2.2. A levelek nyelvi megformáltsága, stílusproblémák

Az oktatóknak írt hallgatói levelek nyelvi megformáltságával, stílusával a KRE-ilemtan foglalkozik a legrészletesebben. Az iránymutatás szerint egy ilyen e-mailnek hivatalos formájúnak, lényegre törő tartalmúnak, normatív helyesírásúnak kell lennie. Javasolja, hogy a hallgató kerülje az ironikus stílust és az emotikonok használatát, továbbá a használt e-mail-cím se tartalmazzon fantázianeveket (ez utóbbira a Simonics-ilemtan is kitér). Ez az iránymutatás egyértelműen arra törekszik, hogy a hallgató-oktató levelezés stílusát a hivatalos, távolságtartó, közömbös stílusú nyelvi megoldások felé terelje, holott a levelezés szokásrendjének átalakuló gyakorlata azt mutatja, hogy a közös munka, a gyakori üzenetváltás helyzete a gyakorlatban a közvetlenebb, kevésbé hivatalos formák használatát is lehetővé teszi (vö. Domonkosi–Ludányi 2019).

A levelezés mint társas cselekvés kapcsán többször válik a metadiskurzusok tárgyává az a jelenség is, amikor a hallgatók a levél megszövegezése nélkül üres levelet küldenek az oktatóknak, mégpedig a kurzushoz tartozó beadandó feladatot csatolmányként kísérő szöveg nélkül. Mivel maga a csatolmány küldése cselekvésértékű, teljesíti a kért munka beadásának cselekvését, a kísérőlevél csak járulékos, kifejezetten interaktív szerepet, udvariassági funkciót tölthet be. Elmaradása indokolható egyrészt az írásbeli kapcsolattartás praktikusságának szempontjaival, hiszen hogy mikor és kitől érkezett a küldemény, az általában kísérőlevél nélkül is tudható, másrészt az írásbeli kapcsolattartás nyelvi bizonytalanságainak kiküszöbölési szándékával is. Az üres levél a fatikus funkció teljes mellőzése miatt kifejezetten udvariatlannak tűnhet, a KRE- (40) és a Simonics-ilemtan (41) is a kerülendő gyakorlatok kapcsán említi meg:

(40) Ne küldjön üres leveket (pl. dolgozatot e-mail csatolmányként úgy, hogy maga a levél üres).

(41) Már annak is szoktam örülni, ha egyáltalán megtisztelnek a kísérő levél írásával, nemcsak odalökik a beadandó házi feladatot csatolt fájlként.

5. Összegzés

A hallgatók és oktatók közötti írásbeli kapcsolattartás nyelvhasználati kérdéseket felvető jellege és közösségi, kulturális szerepe egyértelműen megmutatkozik abban, hogy az internetes fórumokon, egyetemi honlapokon milyen nagy számban találhatók a területhez kapcsolódó metadiskurzusok. A metadiskurzív tudatosság tipikusan az adott nyelvi tevékenységhez kötődő jelenségek visszamenőleges, illetve általános értelmezéseiben ragadható meg (Németh–Kádár–Haugh 2016: 8), a vizsgált területen pedig jellemzőek a megelőző jellegű, előzetes metadiskurzív megnyilatkozások is. A kapcsolódó diskurzusokat megelőző szerep a hallgatói oldalról a kérdések megfogalmazásában, a megfelelő nyelvi formai megoldások keresésében; az oktatói oldalról pedig a hallgatók

nyelvi szocializációjában, a mintaadásban aktívan szerepet vállaló magatartásban, előírások, illetve tanácsok közzétételében mutatkozik meg. Ez pedig azért is fontos, mert a tipikusan a posztadoleszcencia szakaszában járó hallgatók számára a gyakorlatközösség hagyományait felmutató, a közvetítés módját jól megválasztó iránymutatásoknak még valóban lehet a nyelvhasználati szokásait alakító szerepe.

A két vizsgált adatcsoport, azaz az oktatói és a hallgatói metadiskurzusok a nyelvi kapcsolattartási problémáknak nagymértékben hasonló mintázatait rajzolták ki. A felvetődő kérdések és az iránymutatások is jelezték (1) az általános érvénnyel használható megszólítási formák hiányából, (2) a felsőoktatási hierarchia, rangsor ismeretének hiányos voltából, (3) az oktatás hierarchikus jellegből adódó hivatalos nyelvi megoldások, és az intenzív interakciókból, a közös tevékenységből adódó, oldottabb, közvetlenebb nyelvi megoldások közötti feszültségből, illetve (4) az írásos tevékenységek egyre inkább online jelenlétre épülő helyzetéből adódó problémákat.

A vizsgált metadiskurzusok tanulmányozását kulturális szerepük, a közösségi nyelvhasználati értékrendjét felmutató sajátosságaik miatt a továbbiakban fontosnak tartjuk a bennük érvényesülő ideológiák, udvariasságfelfogások és értékek irányába is kiterjeszteni.

Források

- Czédli Gábor [é. n.] *Levéliírás szempontjai*. Szegedi Tudományegyetem, Algebra és Számelmélet Tanszék. [www.math.u-szeged.hu/~czedli/dimatsite/level-
iras.html](http://www.math.u-szeged.hu/~czedli/dimatsite/leveliras.html)
- Gyakori kérdések és válaszok. Szokások, etikett rovat. [www.gyakorikerdesek.
hu/kultura-es-kozosseg__szokasok-etikett](http://www.gyakorikerdesek.hu/kultura-es-kozosseg__szokasok-etikett)
- Jó tudni. ELTE Szerves Kémia Tanszék. <http://szerves.chem.elte.hu/Jotudni.html>
- Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék [é. n.] *Ajánlások az oktatókkal és az adminisztrátor munkatársakkal történő kommunikációhoz*. www.kre.hu/nyelveszet/index.php/nyelvi-illemtan
- Kós Géza 2017. *Tájékoztató az Analízis 4 előadásról (matematikus szakirány), 2017. tavasz*. kosgeza.web.elte.hu/oktatas/2017tavasz-an4/Tajekoztato.html
- Simonics István 2011. Az elektronikus kommunikáció problémái. Óbuda University e-Bulletin 2(1): 419–425. uni-obuda.hu/e-bulletin/Simonics_2.pdf
- Viszket Anita 2006. *Megszólítások*. [lingua.btk.pte.hu/segedanyag.asp?pat-
h=2006_2007_1&file=11_LEVELMINTA.pdf](http://lingua.btk.pte.hu/segedanyag.asp?path=2006_2007_1&file=11_LEVELMINTA.pdf)

Irodalom

- Ballagó Júlia 2016. Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban. In: Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka (szerk.): *Anyanyelvünk évszázadai* 2. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Budapest. 185–202.
- Blum-Kulka, Shoshana 1992. The metapragmatics of politeness in Israeli society. In: Watts, Richard – Ide, Sachiko – Ehlich, Konrad (szerk.): *Politeness in Language*. 2nd ed. Mouton De Gruyter. Berlin. 255–280.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Chejnová, Pavla 2014. Expressing politeness in the institutional e-mail communications of university students in the Czech Republic. *Journal of Pragmatics* 60: 175–192.
- Culpeper, Jonathan 2011. *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Domonkosi Ágnes 2004. Levélkezdő köszönések. *Édes Anyanyelvünk* 3: 9.
- Domonkosi Ágnes 2017. A nyelvi kapcsolattartás alapformái. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó. Budapest. 279–298.
- Domonkosi Ágnes 2018. A kutatástól a tanácsadásig, az illemtantól az adatokig: diskurzusok a nyelvi kapcsolattartásról. *Jel-Kép*. Megjelenés alatt.
- Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2019. „További szép estét, tanárnő!” A nyelvi kapcsolattartás változásai a hallgató-oktató levelezéstükrében. In: H. Tomesz Tímea (szerk.): *Generációs kérdések a kommunikációs készségfejlesztésben*. Hungarovox Kiadó. Budapest. Megjelenés alatt.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2007. *Az internetes kommunikáció műfajai: Különös tekintettel az interaktív magánéleti műfajokra*. Doktori disszertáció. ELTE. Budapest.
- Fairclough, Norman 2003. *Analysing Discourse*. Routledge. London.
- Halász Gábor 2001. *Az oktatási rendszer*. Műszaki Kiadó. Budapest.
- Hariri, Nisrin Ahmed 2017. *An Exploratory Sociolinguistic Study of Key Areas for Politeness Work in Saudi Academic Emails*. PhD Thesis. University of Leicester.
- Hudson, Mutsuko Endo 2011. Student honorifics usage in conversations with professors. *Journal of Pragmatics* 43: 3689–3706.
- Kádár, Z. Dániel – Haugh, Michael 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Kuna Ágnes – Simon Gábor 2017. Műfaj, szövegtípus, szövegfajta. Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban. *Magyar Nyelv* 113: 257–275.
- Merrison, Andrew – Wilson, Jack – Davies, Bethan – Haugh, Michael 2012. Getting stuff done: Comparing e-mail requests from students in higher education in Britain and Australia. *Journal of Pragmatics* 44: 1077–1098.
- Németh Luca Anna 2015a. Szempontok az illemtudomány történeti szociopragmatikai vizsgálatához. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Magyar Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó. Budapest. 193–202.
- Németh Luca Anna 2015b. A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban. *Magyar Nyelv* 111: 189–203.
- Németh Luca Anna – Kádár Zoltán Dániel – Haugh, Michael 2016. Nyelvi udvariasság/udvartársaság és metapragmatika. *Filológia.hu* 6–7(1–4): 4–27.
- Prensky, Mark 2001. Digitális bennszülöttek, digitális bevándorlók. [Digital Natives, Digital Immigrants]. *On the Horizon* 9(5). NCB University Press. Lincoln. Magyarul: goliat.eik.bme.hu/~emese/gtk-mo/didaktika/digital_kids.pdf
- Reder Anna 2007. Kedves Tanárnő – megszólítások németórán. *Modern Nyelvoktatás* 2–3: 43–58.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda R. (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 85–112.
- Síklaki István 2006. *Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapkészlete*. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Spencer-Oatey, Helen 2011. Conceptualising 'the relational' in pragmatics: Insights from metapragmatic emotion and (im)politeness comments. *Journal of Pragmatics* 43: 3565–3578.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó. Budapest.
- Veszelszki Ágnes 2017. *Netnyelvészet*. L' Harmattan Kiadó. Budapest.
- Vicsek Lilla 2006. *Fókuszcsoporthoz. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Osiris Kiadó. Budapest.

CSISZÁRIK KATALIN – DOMONKOSI ÁGNES

A GYÓGYÍTÓ-BETEG VISZONYLAT MEGSZÓLÍTÁSI VÁLTOZATAI EGY MOZGÁSSZERVI REHABILITÁCIÓS OSZTÁLY GYAKORLATKÖZÖSSÉGÉBEN¹

1. Bevezetés

Egy kórházi osztály mint gyakorlatközösség működésének számos nyelvi szempontból is megragadható vonatkozása van. Vizsgálható a közösségre jellemző speciális nyelvhasználat, szleng (Csiszárík 2017), a szakmai nyelvhasználatnak a betegekkel való kommunikációban használt változata (Kuna–Ludányi 2018), a közös cselekvésekhez kapcsolódó különböző beszédaktusok típusai, a kórházi osztály nyelvi tájképe, a hatékony kommunikáció nyelvi feltételei (Udvardi 2017), a személyközi viszonyok alakításának különböző, változatos nyelvi eszközei (Kuna 2016a, 2016b, Kárpáti 2018), és azon belül a megszólítások, a beszédpartnerre utaló elemek szerepe, az azokhoz kapcsolódó szokások és stratégiák is (Norrby et al. 2015, Domonkosi–Kuna 2015).

Tanulmányunk célja, hogy egy kórházi osztályon használt megszólítási változatokat, a tegezés és a nemtegezés megoszlását, a nemtegezés változatait, az előforduló nominális megszólításokat a megvalósuló szerepviszonyokkal összefüggésben mutassa be és értelmezze. A megszólítási módokat résztvevő megfigyelés, kérdőívezés és interjúzás révén térképeztük fel. A tanulmányban először bemutatjuk a megszólítások lehetséges szerepeit (2.), majd kitérünk a kórházi osztály működésére, az ott megvalósuló szerepviszonyok tárgyalására (3.), ismertetjük a kutatás módszereit (4.), végül részletesen, az egyes viszonylattípusok és nyelvi lehetőségek szerint tárgyaljuk az empirikus kutatás eredményeit (5.).

2. A megszólítás fogalma, szerepei az egészségügyi kommunikációban

A kórházi megszólítások szerepének értelmezésében a megszólítások szocio-lingvisztikai elemzésének hagyományára építünk (Brown–Gilman 1960, Brown–Ford 1961, Braun 1988), különös tekintettel azok újabb, a társas viszonylatok

---

1 A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4-EKE-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta (Domonkosi Ágnes).

alakításának lehetőségét dinamikusan értelmező felfogására (Clyne–Norrby–Warren 2009, Norrby–Wide 2015).

A megszólítások a nyelvi tevékenység olyan lehetőségei, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a társas viszonyok jellégével, alakulásával és alakíthatóságával, így a személyközi viszonylatokban megvalósuló szerepviszonyokkal is. A megszólításkutatás korai időszakában ezt a kapcsolatot objektivista módon értelmezték, azaz azt feltételezve, hogy a nyelvi forma tükrözi a társadalmi viszonyokat, mintegy a társas valóság nyelvi leképezése (Brown–Gilman 1960, Brown–Ford 1961); az újabb, társas konstruktivista szemléletű megközelítések azonban a nyelvi-társadalmi gyakorlatokat előtérbe helyezve, a társas viszonyokat nyelvileg, a megszólítások révén is alakítható jelenségként értelmezik (vö. Eckert 2000, Bartha–Hámori 2010, Norrby–Wide 2015). Abban pedig, hogy egy-egy adott viszonylat milyen módon formálódhat, az adott diskurzus- és viszonytípus hagyományának, a megszólítási szokásrend iteratív mintázatai által fenntartott normáknak, az azokban érvényesülő társas értékeknek is meghatározó szerepük van.

Elemzésünkben megszólításnak tekintjük a kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemek mindegyikét, összhangban a kérdéskört tanulmányozó nemzetközi vizsgálatokkal (Braun 1988). Trudgill szociolingvisztikai fogalomtárának magyar fordítása is a *megszólítás* terminust használja az *address* forms kifejezés megfelelőjeként, e címszó alatt tárgyalva a tegező és magázó formák közötti választás lehetőségét is (1997: 50).

A közlés címzettjének nyelvi elemekkel való jelölése (nominális, pronominális formákkal, inflexiós morfémákkal) olyan eszköz, amely más nyelvi lehetőségeknél közvetlenebbül jelzi az érintkező felek viszonyát, hozzájárulva a társas viszonyok alakításához (Domonkosi 2002, 2010). A beszédpartner megjelölésének 2. vagy 3. személyű formája, azaz a tegezés és a magázás/nemtegezés kettőssége a közlésfolyamatban folyamatosan és szinte elengedhetetlenül jelzi a társas viszonyok minőségét.

A beszédpartnerek viszonyának a létrehozásában és folytonos újraalkotásában a megszólítási formáknak meghatározó és kulturálisan hagyományozódó szerepe van. A magyar megszólító formák variabilitásának és használatának értelmezésében számos társas tényezőt, társadalmi változót célszerű figyelembe venni, túlmutatva az értelmezést hagyományosan meghatározó formális-informális kettősségen. Pusztán a formális-informális skála mentén szemlélve ugyanis az orvosi kommunikáció az egyik legformálisabb szituációnak számít, amit például az a sajátosság is jelez, hogy az orvos-beteg viszonylatra nem terjed ki a tegeződés terjedése, holott még az erőteljesen formálisnak számító hivatali ügyintézésben is érzékelhető (Domonkosi 2002: 147). A megszólítások ebben a szituációban érvényesülő, több tekintetben is változatos használata azonban egyértelműen mutatja, hogy a beszédpartnerek közötti viszony minősége nem jellemezhető pusztán a formális-informális jelleg skalaritásával. A beszélők közötti viszony értelmezésébe a bizalmasság, barátságosság, az involválódó, közelítő jelleg, a távolságtartás, a tiszteletadás, a távolító jelleg és

a hierarchia, a szolidaritás és a hatalom jelenségét is figyelembe vesszük a megszólítási változatok használatának értelmezésében (vö. Bartha-Hámori 2010, Domonkosi-Kuna 2015).

3. A kórházi osztály mint gyakorlatközösség: a gyógyító-beteg viszonylat változatai és jellemzői

Egy kórházi osztály működése összetett kommunikációs viszonyokat feltételez. A kórházi kezelés megvalósulását meghatározzák a társadalmi és kulturális viszonyok, az azokból eredő szerepek, normák és kommunikációs mintázatok.

Egy kórházi osztály nyelvi gyakorlatai az egészségügyi kommunikáció egy szeletét jelentik, de mivel a helyi adottságokhoz kötődnek, az ott megfigyelt sajátosságokat a gyakorlatközösség szokásrendjébe ágyazottan lehet értelmezni, nem általánosíthatók a kórházi nyelvi kapcsolattartás egészére.

A gyakorlatközösség elméletét a pedagógiában dolgozták ki, majd a szociológiában is termékenyen alkalmazták (vö. Eckert 2006). A gyakorlatközösség valamely közös tevékenységben részt vevő emberek csoportja, amelynek cselekvési módjai, beszédmódjai, hiedelmei, értékei, hatalmi viszonyai e közös tevékenység során jönnek létre. A gyakorlatközösségnek bárki tagjává válhat, aki bekapcsolódik a közös tevékenységbe: annak tekinthető tehát egy gyárban együtt dolgozó munkaközösség, egy nukleáris család, illetve akár egy a szomszédságból szerveződő játékoscsoport is, azaz a gyakorlatközösségek méretüket és szervezettségüket tekintve is igen különbözőek lehetnek (Eckert-McConnell-Ginet 1992: 96). A kórházi osztály mint gyakorlatközösség gyakorlatait egyik oldalról a gyógyító munka, és így a gyógyításban részt vevők és szerepeik határozzák meg, a másik oldalról pedig a betegek folyamatosan fluktuáló közössége is alakítja.

Bucholtz szerint a gyakorlatközösség elmélete jól összeilleszthető az identitás jelenlegi elképzeléseivel: „A gyakorlat közössége fogalmának kiterjesztése lehetővé teszi, hogy az identitásokat a beszélőközösség modelljét követve ne merev társadalmi kategóriákként magyarázzuk, hanem pozitív és negatív identitásgyakorlatok eredményeiként” (2001: 191). Ebben az értelmezésben a kórházi osztályon működő szerepviszonyok identitásgyakorlatok eredményeképpen alakulnak, a megszólítási gyakorlatok pedig a szerepviszonyokat nagymértékben formáló identitásgyakorlatoknak tekinthetők.

Egy kórházi osztály gyakorlatközösségében különböző gyógyító feladatkörök vannak jelen, az orvosok mellett szerepük van az ápolóknak és a betegfordóknak, a vizsgált gyakorlatközösségben pedig, mivel egy mozgásszervi rehabilitációs osztályról van szó, a gyógytornászoknak is.

Ezek között a szereplők között számos különböző viszonylat szerveződhet, tanulmányunkban ezek közül a gyógyítók és betegek közötti kapcsolatokat, és az azok alakításában és fenntartásában szerepet játszó nyelvi elemeket tárgyaljuk. A szerepviszonyok aszimmetriáját és jellegét tekintve a különböző gyó-

gyító-beteg viszonyok között is eltérések vannak, amelyek hipotézisünk szerint a megszólítások használatában is megmutatkoznak. Kiindulópontunk szerint az orvosokkal alakított viszony hierarchikusabb, tiszteletadóbb jellege, illetve a további gyógyítókkal való kölcsönös és folyamatos, sőt a vizsgált osztály jellegeből adódóan sokszor huzamosabb, nagyobb mértékű bevonódásra alkalmat teremtő együttműködés is szerepet kap a megszólítási gyakorlatok működésében. Mindemellett a gyógyító szerep minden szintje sajátos viselkedésmódo(ka)t és ehhez kapcsolódva sajátos nyelvhasználatot ír elő, amelyek meghatározzák a gyógyítókhoz való viszonyulás lehetőségeit is a betegek számára (vö. Kárpáti 2018). A kórházi ellátás keretei között a nyelvhasználati megoldások a szerepvizonyok fenntartásával a gyógyító célok elérésének eszközeiként is működnek.

4. A vizsgált gyakorlatközösség jellemzése, a kutatás módszerei

A tanulmányban a Kazincbarcikai Kórház Nonprofit Kft. Mozgásszervi Rehabilitációs Osztályának gyakorlatközösségét vizsgáljuk, a feldolgozott adatokat Csiszárik Katalin gyűjtötte. Az osztály tizenhat éve működik, jelenleg hatvanhat ágygal és nagyjából azonos számú beteggel. Vegyes profilú mozgásszervi osztály, azaz foglalkoznak stroke-osokkal, traumásokkal, ízületi és idegrendszeri betegségekkel, ízületi protézisekkel, gerincbetegségekkel és egyéb ritkább kórképekkel is. Három részleg van, egy-egy részlegen belül férfi és női kórtermek vegyesen. Gyógytornával, fizioterápiás kezelésekkkel és masszázssal, gyógyszeresen és infúzióval gyógyítják a betegeket. Egy orvos, huszonegy nővér, hat gyógytornász, egy logopédus, egy beteghordó és egy adminisztrátor dolgozik az osztályon. Az egyik részleg 2017 októbere óta nappali kórházként működik, ahol a betegek csak hétköznapiokon, reggeltől kora délutánig tartózkodnak, a kezelések után hazamennek.

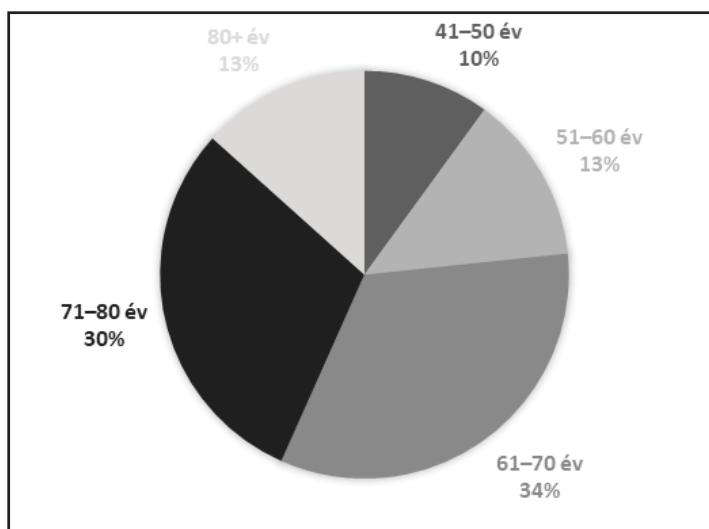
A tanulmányban a 2017. december 1-től 2018. január 23-ig, igazgatói engedéllyel végzett kutatás eredményeit dolgozzuk fel.² A kutatási időszak alatt több, egymást kiegészítő módszert alkalmaztunk. A kérdőíves és interjú adatgyűjtés mellett kontrollként Csiszárik Katalin résztvevő megfigyelést is végzett: fehér köpenybe öltözve, a dolgozók közé épülve részt vett a viziteken, jegyzetelte a nyelvi adatokat.

A megszólítások szisztematikus tanulmányozására külön kérdőívet használtunk a dolgozók és külön a kezelték esetében. A diskurzuskiegészítő tesztbe olyan szituációk kerültek, amelyek az osztályon korábban folytatott vizsgálatok alapján (Csiszárik 2017) a valóságban is nagy valószínűséggel előfordulhatnak, vagy gyakorta elő is fordulnak a rehabilitációs osztály életében.

² Az orvos-beteg kommunikáció vizsgálata etikai kérdéseket is felvet. A kutatási folyamat során igazodtunk az alapvető etikai alapelvekhez, az adatközlőket tájékoztattuk a kutatás tágabb céljáról. A résztvevők anonimitását biztosítottuk, és az adatokat minden esetben bizalmasan kezeltük.

Mindkét kérdőívtípus csak az adatközlők által használt formára kérdezett rá, nem kérte a tipikusan hozzájuk forduló forma felidéztesét (I. Melléklet).

A kérdőívek és az interjúk esetében egyaránt rögzítésre került az adatközlők kora, neme, a dolgozókat tekintve munkahelyi beosztásuk, a betegek ügyében pedig a rehabon tartózkodásuk ideje és a bentfekvéseik száma is. A kérdőíveket összesen 24 dolgozó és 30 beteg töltötte ki. A dolgozók közül 20 nő volt, 4 pedig férfi, beosztásuk alapján: a főorvosnő, a logopédus, 6 gyógytornász, 14 ápoló, a beteghordó és az adminisztrátor. Koruk szerint 5 fő 21–30 év közötti, 9 fő 31–40, 4 fő 41–50, szintén 4 fő 51–60 év közötti, 2 fő pedig 60 éves elmúlt. A legfiatalabbak a gyógytornászok, a legidősebb pedig a főorvosnő. Az adatközlő betegek közül 23 nő, 7 férfi, kor szerinti megoszlásukat kördiagramon szemléltetjük (1. ábra).

1. ábra: Az adatközlő betegek kor szerinti megoszlása

A megszólítási viszonyokra rákérdező, szóbeli, hangfelvételnél rögzített interjú készült az orvossal, két beteggel és két dolgozóval, illetve fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés további három beteggel. A résztvevő megfigyelést végző kutatónak arra is alkalma nyílt, hogy a személyesen megfigyelt jelenségekre utólagosan rákérdezzon. A kutatási folyamat során az összes, az adott kórházi osztályon megvalósuló viszonylattípust vizsgáltuk, jelen tanulmányban azonban csak a különböző gyógyító-beteg viszonylatok megszólítási variációit dolgozzuk fel.

A kérdőívek és interjúk értékelése során figyelembe vettük azt a tényezőt, hogy az ezekkel a gyűjtési módszerekkel kapott eredmények nem a nyelvhasználati valóságot, hanem a nyelvhasználók arról alkotott képét (vö. Ervin-Tripp 1972: 219), illetve az egyes formákhoz tartozó sztereotip társas jelölőértéket

(Agha 2007: 282), és az adatközlőknek az egyes helyzetekre vonatkozó sematikus tudását jelenítik meg. A különböző módszerek alkalmazása révén építünk azok egymást kontrolláló szerepére, összjátékára, azaz érvényesítettük a módszertani kongruencia elvét (Bell 1976: 187–191).

5. A rehabilitációs osztály megszólítási szokásrendje

5.1. Az orvos-beteg viszonylat megszólítási változatai

A tanulmányozott kórházi osztály viszonyrendje sajátos abban a tekintetben, hogy összesen egy orvos, a 61 éves főorvosnő dolgozik a közösségben. Az ő szerepéhez kötődő szokásrendet részben a vele készült részletes interjú önreflexiói, részben a résztvevő megfigyelés, részben pedig a kérdőívek adott viszonylatra vonatkozó válaszai alapján térképeztük föl.

5.1.1. A tegezés-nemtegezés változatai az orvos-beteg viszonyban

A főorvosnő tipikusan a nemtegezés magázó és tetszikelő formáit egyaránt használja a betegekkel való kapcsolattartásban. A magázó formát általános, mindenkivel szemben használható változatnak tartja, önmaga azonban nem szeret, és nem is szokott. A maga és az ön társas értékének ilyen megítélése mögött több tényező is meghúzódhat: a főorvosnő fölérendelt helyzete, a maga szolidárisabb, közelítőbb jellegű értékelése, illetve a területi kötöttségű szokásrend egyaránt szerepet játszhat a nemtegező névmásokhoz való viszonyulásában.

A tetszikelő megoldásokat főként a nála idősebb, vagy valamilyen okból fokozottan tiszteletreméltónak tartott (például régi tanárok), illetve rangosabb betegekhez fordulva használja, nemcsak a nőkhöz, hanem a férfiakhoz is, de önreflexiója szerint „esete válogatja”, és a forma választása nem is mindig tudatos. A tetszikelés társas szerepével kapcsolatban úgy véli, hogy ezzel a megoldással a nemtegezés más változatainál jobban meg tudja adni a tiszteletet, ez a reflexió összhangban van a tetszikelésnek az orvos-beteg kommunikációban megfigyelt szerepével (Domonkosi–Kuna 2015).

A főorvosnőt a betegek közül sokan, egészen eltérő társadalmi jellemzőkkel rendelkező betegek is tetszikelik, fiatalabb és idősebb nők is, nem csak férfiak. Gyakori, hogy akár idősebb falusi nénik is tetszikelik, sőt *Kezit csókolom!*-ot is köszönnek neki. Ezeket a nyelvi megoldásokat a főorvosnő a tisztelet kifejezésének az adott közegben elfogadott lehetőségének tartja. Úgy gondolja, hogy a tetszikelés használatával a betegek nem rendelődnek neki alá, nem jelent ebben az esetben emberileg rangkülönbséget, a tetszikelő tehát nincs alárendelt pozícióban. Ebben az esetben az orvos értelmezésében a tetszikelésnek a fokozott udvariasságot kifejező szerepe érvényesül. Valószínűleg ezzel a társas szereppel magyarázható az is, hogy az orvos és beteg közötti kölcsönös tetszikelés is előfordul az osztály gyakorlatában.

A főorvosnő szerint a betegek egy csekély hányada használja az önöző formákat az orvoshoz fordulva, metapragmatikai reflexiói szerint azért, mert ezek a betegek úgy gondolhatják, hogy csak az önözés sugall őszinte tiszteletet az orvos felé. Ez a megfigyelés részben ellentmond a nemtegezés változatainak az orvos-beteg kommunikáció más területein megfigyelt eredményeinek, amelyek az ön nagyobb mértékű előfordulását mutatták (Domonkosi 2002, 2010), az adott gyakorlatközösségben ezt akár az is eredményezheti, hogy regionális kötöttséggel semlegesebb értékűnek számít a *maga* használata.

A főorvosnő a betegek közül tegezõdni csak régi ismerõsökkel, barátokkal, rokonokkal szokott, akikkel az intézményen kívül is alapvetõen kölcsönösen tegezõdnek; összhangban az orvosi kommunikáció nemtegezõ jellegére vonatkozó korábbi kutatási eredményekkel (Domonkosi 2002: 147).

5.1.2. A névszói megszólítások változatai és aszimmetrikussága az orvos-beteg viszonyban

Az orvos-beteg szerepviszonyok aszimmetrikussága a leglátványosabban a névszói megszólítások használatában mutatkozik meg. Az orvosszerephez hagyományosan olyan szerepre utaló, tiszteletadó, pozicionális megszólítások járulnak, amelyek gyakori és egyértelmű használata megkönnyíti a betegek számára a tiszteletadó kapcsolattartást, emellett rekurzivitásuk fenn is tartja a viszonylat aszimmetriájának jelöltségét.

Az adatok alapján főorvosnõt a betegek a legtöbb esetben *főorvosnőnek* vagy *főorvos asszonynak* szólítják; a kérdõívek arányaiból kevésbé tűnik ki, de a résztvevõ megfigyelés tapasztalatai szerint emellett a *doktornő* változat is nagy számban előfordul. A megfigyelés során egy idõs, falusi néni részérõl elhangzott a *doktor néni* megszólítás is, a főorvosnő reflexiói azt mutatják, hogy a hasonló eseteknek is tiszteletadó, illetve közelítõ szándékot tulajdonít. A használó attitűdjében pedig alárendelõdés, a hierarchia jelzésének igénye feltételezhetõ. A doktornő megfigyelései szerint a szerepviszonyok jelölésének szándéka olyan erõs a betegek részérõl, hogy még a tegezõdõ ismerõsök vagy rokonok is sokszor inkább a *főorvosnő* megszólítást használják a kórházi helyzetekben.

A kérdõívekben a főorvoshoz kapcsolódó kérdésekben nagy számban szerepelt a *főorvos úr* megszólítás. Az osztályon a kezdetektõl fogva csak nõi orvosok dolgoztak, a torzító adatokat az eredményezheti, hogy az adatközlõk tágabban, nemcsak az adott osztály helyzetére vonatkoztatva értelmezték a kérdést. A főorvosnő tapasztalatai szerint azonban idõnként szemtõl szemben is előfordul, hogy *főorvos úr* megszólítással fordulnak hozzá. Bár ezek az esetek tévesztésbõl is eredhetnek, utalhatnak a férfi megszólítás begyakorlottabb voltára, a tiszteleti pozíciónak a férfi szerepekhez való kapcsoltságára is.

Az orvos és a beteg közötti viszonylatban a nominális megszólítások aszimmetriája túlmutat az alapvetõ szerepviszonyokból adódó különbségen, mert nincsen olyan általános, de tiszteletadó nominális forma a magyar megszólí-

tási eszközkészletben, amely a pozíciótól függetlenül semleges, a kellő tiszteletet megadó megszólításként működne. Ebből a helyzetből adódóan a betegek megszólításában megszokottnak számítanak a tipikusan nem hivatalos, a bizalmas, közeli viszony megalkotásában részt vevő keresztnévi formák, sőt a *néni/bácsi* változatok is, amelyek kifejezetten az informális regiszterhez kötődnek.

A főorvosnő általában reflektál az egyes viszonylatokban a névszói megszólítások lehetőségeire, és megkérdezi a beteget, hogy hogyan szólíthatja. Ez a gesztus olyan orvosi magatartást jelez, amelyben a keresztnévi és más bizalmas megszólítások használatában kifejezetten a beteghez való közelítés, az oldottabb hangnem megteremtésének szándéka ismerhető fel, nem pedig a hierarchia hangsúlyozásának igénye. A főorvosnő a fiatalabb vagy középkorú nőbetegeket keresztnéven vagy a keresztnévük becéző változatán szólítja (pl. *Melinda* vagy *Ilike*), az idősebbekhez fordulva pedig a néni elemmel alkotható két tipikus megszólítási forma, azaz a *keresztnév + néni* (pl. *Marika néni*) és a *vezetéknév + néni* (pl. *Tóth néni*) változatokat használja. A férfi betegek megszólításában hasonló módon jár el, a fiatalabbakat a keresztnévükön vagy annak becézett formáján szólítja (pl. *János* vagy *Feri*), míg az idősebbeket bácsizza, hasonló változatokat használva, mint a nők esetében (pl. *Laci bácsi*, *Dienes bácsi*). A főorvosnő interjúban kifejtett metapragmatikai reflexiói arra mutatnak, hogy a keresztnévvel vagy vezetéknévvel együtt járó *néni/bácsi* formák közötti választása általában nem tudatos. Más, hivatalosabbnak, formálisabbnak tartott nominális megszólításokat nem használ a betegekkel való kapcsolattartásban.

A közelítő, közvetlen hangvételt megteremtő szándék és a bizalmas formák használatának bevett mivolta ellenére a fölérendelt helyzetből használt közelítő formák paradox helyzetet teremtenek azáltal, hogy bár a bizalmas formák használatának elsődleges hatásszándéka a közvetlenség megteremtése, mégis – mivel nem kölcsönösen használt formákról van szó, és kevésbé adottak a kölcsönös közelítés lehetőségei – a hierarchia, az alárendeltség képzetét erősítik.

5.2. Az orvosnak alárendelt gyógyítók és a betegek viszonylatainak megszólítási gyakorlatai

A vizsgált kórházi osztályon 21 ápoló, 6 gyógytornász, egy beteghordó, egy logopédus és egy adminisztrátor dolgozik, akikkel a megvalósuló viszonyok az orvos-beteg kapcsolatnál kevésbé hierarchikusak, és több közös tevékenységgel járnak együtt. A gyógyító pozíciók mindegyikéhez kapcsolódnak olyan sajátos nyelvi megoldások, amelyek szerepet kapnak a szerepviszonyok fenntartásában, esetleges alakításában is. Az osztályon működő gyakorlatok jellemzéséhez figyelembe vettük a kérdőívek és interjúk adatait is.

5.2.1. A tegezés és nemtegezés változatai a gyógyítók és betegek viszonylataiban

Az adatok alapján a főnővér, az ápolónők, a gyógytornászok, a logopédus, a beteghordó és az adminisztrátor a betegekhez fordulva általában a nemtegezés magázó vagy tetszikelő változatával élnek, részben a kortól és nemtől függően. A tegeződés ritka, csak akkor tegeznek a betegeket, ha rokonok, barátok, régi ismerősök vagy korábbi munkatársak. A gyógytornászok esetében szokás, hogy a velük hasonló korú betegeket tegeznek (mindannyian fiatalok), ezáltal a korosztályi szolidaritás normájához igazodva (Domonkosi 2017). A dolgozók a középkorú betegeket magázzák, a kicsivel is idősebbeket már tetszikelni is szokták, jelezve a tetszikelés korhoz kötött jellegét (Domonkosi–Kuna 2016). Senkit sem önznek azonban, valószínűleg a forma társas értékének túlzottan hivatalos, távolságtartó jellege miatt, a gyógyulási folyamatban való közös részvétel közvetlenebb, barátságosabb formákat igényel, illetve ahogy a főorvosnő attitűdje is következtetni enged rá, a *maga* értéke regionálisan semleges lehet.

A betegek kifejtett metapragmatikai reflexiói szerint az, hogy egy ápolót, ápolónőt tegeznek, magáznak vagy tetszikelnek, egyrészt a dolgozó korától, másrészt attól függ, hogy milyen viszonyban vannak, milyen régen ismerik egymást, és mennyire szimpatizálnak egymással. Az adatközlő betegek egy része a tisztelet megadása miatt képtelenségnek tartja a tegeződést, néhányuk szerint azonban kölcsönösség esetén elképzelhető ez a forma.

Az osztályon dolgozó beteghordó egy 35 éves férfi, az ő esetében hasonló korú férfiakkal előfordul a kölcsönös tegeződés, jelezve az életkor és a nem azonosságának a megszólítások tekintetében szolidaritásteremtő szerepét.

A vizsgált osztályon tapasztalható viszonylatok közül a betegek és a gyógytornászok kapcsolata számít a legszemélyesebbnek, ez igényli a legintenzívebb bevonódást, kölcsönösen egymásra figyelő terápiás kapcsolatot teremtve. A betegek és a gyógytornászok viszonyában ennek megfelelően két alapvető és megszokott helyzet áll fenn. Az egyik a kölcsönös magázódás, a másik a kölcsönös tegeződés. A magázódást az adatközlők a hivatalos beteg-dolgozói viszonyhoz igazodó nyelvi megoldásnak tekintik.

A tegeződő diádok esetében azonban fontos szerepe van annak, hogy az adott beteggel hosszú idő, akár évek óta ugyanaz a gyógytornász foglalkozik, megszokták egymást, és összebarátkoztak. Az interjúk, a fókuszcsoporthozos beszélgetés, illetve a résztvevő megfigyelés adatai alapján a bizalmasabb forma előfordulásaiban a közös munka, az összehangolódás, az involválódás a meghatározó tényezők, a kor és nem szerinti szolidaritásnak pedig abban a tekintetben van szerepe, hogy a hasonló korú és azonos nemű beteg és gyógytornász között hamarabb alakulhat ki az oldottabb nyelvi forma.

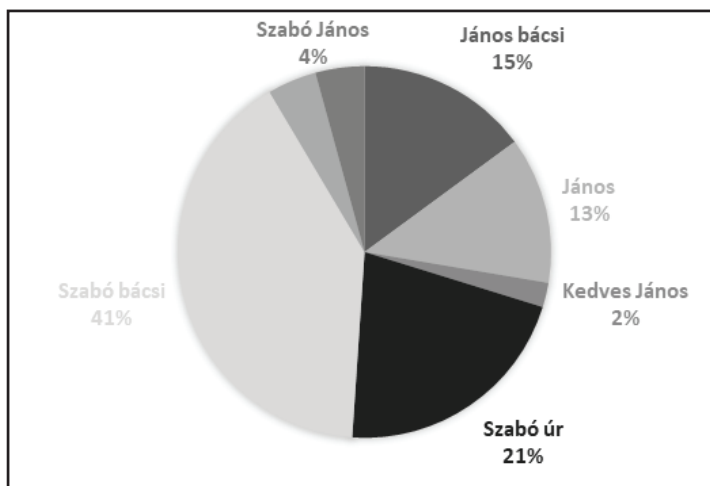
Nagy életkori különbség, kifejezetten idős betegek esetén jellemző, hogy a beteget a gyógytornász tetszikeli, a beteg pedig magázza, jelezve a tetszikelésnek a nagy korkülönbség esetén érvényesülő szerepét (Domonkosi–Kuna 2015). Nagyon idős betegek esetében a megfigyelések során olyan eset is

előfordult, hogy a beteg a jóval fiatalabb, unokája korabeli gyógytornászt egyoldalúan tegezte. A kérdőívek eredményei között szerepel egy olyan helyzet is, amelyben a 80 év fölötti bácsi, valószínűsíthetően tiszteletadó szándékkal, illetve a nemére való tekintettel tetszikeli a 30 éves nő gyógytornásznőt, a gyógytornásznő viszont magázza a bácsit. A betegek beszámolóí alapján előfordul kölcsönös tetszikelés is, egy 59 éves nőbeteg például kölcsönösen tetszikelő viszonyban van a huszonéves női gyógytornászával. A bent fekvő adatközlők metapragmatikai reflexiói szerint a gyógytornászokkal való tegeződést-magázódást nagyban befolyásolja, hogy milyennek érzik a viszonyukat: megközelítőleg fele-fele arányban tartják ezt a viszonyt hivatalosnak, illetve a hivatalosnál barátságosabb jellegűnek.

5.2.2. A nominális megszólítás változatai a gyógyítók és betegek viszonylataiban

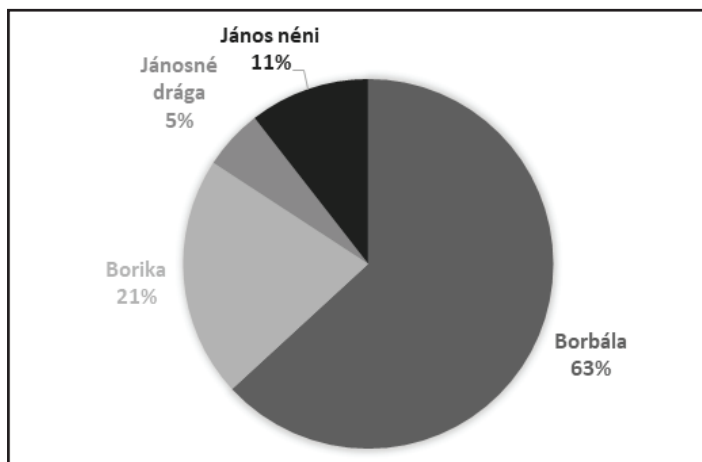
A dolgozók a fiatalabb férfi betegeket nagyrészt a keresztnévükön vagy annak becézett formáján szólítják, különösen akkor, ha már nem ismeretlen a beteg. Ismeretlen középkorú férfi betegek megszólítása esetén előfordulnak az úr nominális elemet tartalmazó megoldások (pl. *Nagy úr*), olykor idősebb beteg esetén is. Az életkor függvényében azonban magasabb a bácsi utótag használatának aránya (vezetéknév vagy keresztnév + *bácsi*, például *Szabó bácsi* vagy *János bácsi*). Az ismerős, idős férfi betegeket egyöntetűen ezzel a formával szólítják meg (2. ábra).

2. ábra: 65 éves férfi beteg megszólítása a dolgozók részéről

A fiatal vagy középkorú nőbetegeket a keresztnévükön vagy annak becézett formáján szólítják, az idősebbek esetében pedig megjelennek a néni utótagú megszólítások is. (3. ábra).

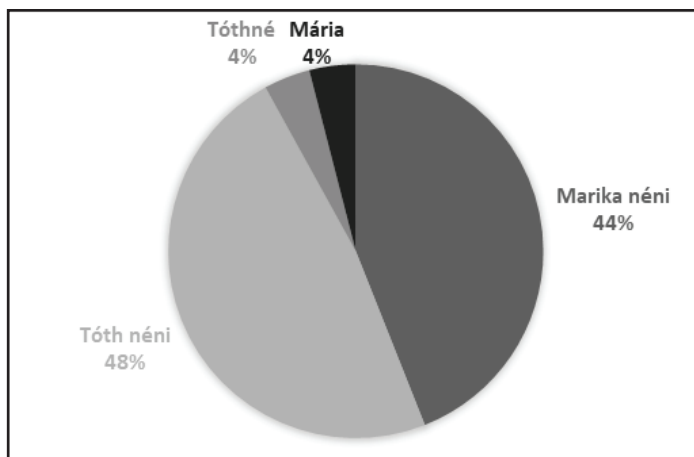

3. ábra Az 56 éves nőbeteg nominális megszólításának változatai

A férfiak megszólításának változatai között szereplő *úr* utótagú változat a többi előforduló változatnál formálisabb megszólítási módnak a nőkhöz fordulva nincs paralel megfelelője az adataink között. Ez a hiány egyrészt jelzi azt is, hogy ennek a formának nincs egyöntetűen használt női változata (Huszár 2009: 95), másrészt azzal is összefüggésben lehet, hogy nőkhöz fordulva gyakrabban nyernek teret a bizalmasabbnak számító megoldások (Domonkosi 2018). A bizalmas formáknak a nőkhöz fordulva meghatározóbb szerepét jelzi az is, hogy az időződő betegek megszólításában a férfiak esetében egyáltalán nem szerepelt a keresztnév becéző változata, a keresztnév is kisebb arányban, a nők megszólítása esetén pedig igen.

A keresztnéven és más bizalmasnak számító formákon való szólítás, közeli szerepű használatának szándékát megerősítik azok az adatok, amelyekben ezeket a formákat további kedveskedő elemek kísérik (*drága*, például *Borika drága*, esetleg *kedves*).

A 84 éves, az osztályon régóta ismert beteg megszólítását tudakoló kérdésekre kapott válaszok egyértelműen a *néni* utótag túlsúlyát mutatják, alapvetően a korból, illetve az ismertségből is következően (4. ábra).

4. ábra: 84 éves nőbeteg nominális megszólításának változatai

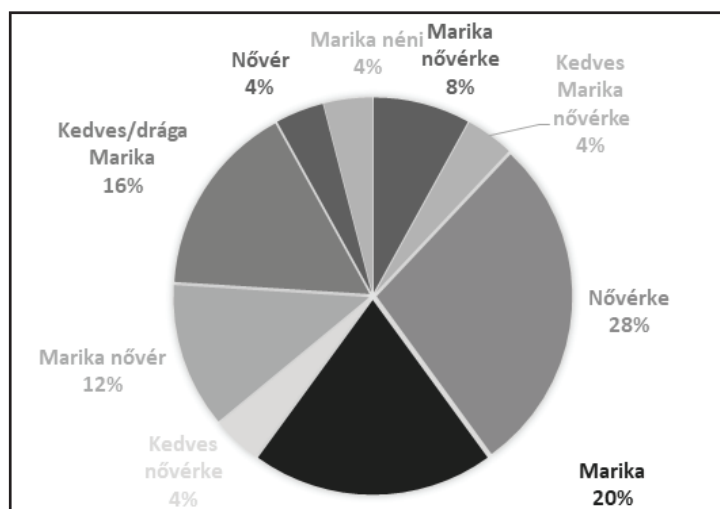
A *bácsi/néni* elemet tartalmazó formák alkalmazása független a dolgozó korától, azonos korúak között is előfordul, egyértelműen az idősebb korosztály megszólítására alkalmazott, tipikus formának számít a közösségben. Az idősök megszólítására használt megszólítási változatként ezek a megoldások a korábbi kutatások alapján az egészségügyi kommunikáció más színterein is előfordulnak (Domonkosi 2002), azonban használatuk meglehetősen ellentmondásos megítélésű a beszélők körében, a közelítő szándék ellenére sokan tartják lekezelőnek, illetve vidékiesnek. Az idősökhöz forduló bizalmas megszólítási formák valóban válhatnak az idősökkel kapcsolatos megkülönböztető viszonyulásnak, az ageizmusnak az eszközévé is (Nuessel–Stewart 1999, Jászberényi 2010, Huszár 2011).

Az adatok alapján a betegek nominális megszólításának két további típusáról is érdemesnek tűnik számot adni. A korábbi kutatások interjúinak beszámolóí szerinti az egészségügyi kommunikációban jelen van a nagyon ellentmondásos megítélésű *mama/papa* forma használata (Domonkosi 2002). A kérdőívekben egyáltalán nem fordult elő ilyen adat, a résztvevő megfigyelés során is csupán egyszer jegyzett fel a kutató egy önállóan álló *mama* megszólítást. Az elhangzást követő reflexív beszélgetésben rákérdeztünk a forma használatára, a dolgozó saját értelmezése szerint a használatát azt indokolta, hogy a beteg az adott helyzetben nagymértékben értetlen volt, ő pedig emiatt türelmetlen és udvariatlan. Ugyanakkor az interjúk és a fókuszcsoportos beszélgetésekben megfogalmazott reflexiók azt mutatják, hogy ritkán közömbös helyzetben is előfordulhat ilyen megszólítás, ha a dolgozóknak nem jut eszébe a betegnek a neve, ilyenkor a hatásszándéka nem tiszteletlenség. Az értelmezések alapján említő formaként a *mama/papa* ráadásul kedveskedő szándékú is lehet, amikor például a dolgozók a hozzátartozóktól érdeklődnek, hogy milyennek látják a beteg rokonuk állapotát. Ezekben az esetekben az említőforma (pl. *Hogy van a*

mama?) a hozzátartozó, a rokon nézőpontját érvényesíti, közelítő szerepű nézőpontváltó megszólításként értelmezhető (Domonkosi 2016).

A másik sajátos sztereotípiája, amely a betegek kórházi megszólításához kötődik, a metonimikus, számmal, esetleg a szám becézett változatával való megszólítás kérdése (pl. *kettes-hatos, ketteske*). Az összegyűlt adatok alapján a számmal való megjelölés szólításként egyáltalán nem, bizonyos esetekben említésként fordul elő. Tipikusan ezekben az esetekben sem önmagában a szám szerepel, hanem a beteg neve mellett pontosításként válik az említés részévé (pl. *Tóth Józsefné a 6/1-ről, Marika néni a 6/1-en*). Kizárólag a szám említése esetleg akkor fordul elő, amikor a dolgozóknak egymás közötti beszélgetésben nem jut hirtelen eszébe az adott beteg neve, vagy a másik fél nem tudja névről, hogy kiről van szó. A dolgozók a betegeket egymás közt a legáltalánosabban teljes néven, esetleg a vezetéknev + néni/bácsi formával nevezik meg.

A betegek részéről az ápolónők megszólítása akkor történik a keresztnévükön, ha azt biztosan tudják, és úgy érzik, hogy vannak olyan jó viszonyban, hogy ez a forma megengedhető. Általában ilyenkor sem csupán az ápoló keresztnévét használják (bár ez is előfordul, különösen régi ismeretségek esetében), hanem hozzátesszik, hogy *nővérke* vagy *nővér* (pl. *Marika nővérke*). A keresztnévhez gyakran csatolnak jelzőként vagy értelmezőként olyan szavakat, mint például *drága*, *kedves* (Marika drága, kedves Marika). Ezek a nominális megszólítási megoldások arra utalnak, hogy a nővérekkel kapcsolatban a betegek nyelvi viselkedésében is jelen vannak a közelítés nyelvi műveltei (5. ábra).

5. ábra: 60 év körüli, ismert nővér megszólítása a betegek részéről

A *néni* forma a kérdőívekben mindössze egyszer fordult elő egy 40 év körüli férfi részéről a 60 év körüli Mária nevű nővér példáján (*Marika néni*), ezen kívül más adat nem támasztja alá ezt a használati módot. A betegek a fiatal és idő-

sebb ápolónőket egyaránt *nővérkének* szólítják, előfordul néhány kedveskedő változat is (pl. *kedves nővéрке*).

A főnővért a betegek a legtöbb esetben egyszerűen csak *nővérkének* hívják, de szerepelnek *kedves* vagy *drága főnővér(ke)* változatok is. A *főnővér asszony* kevésszer fordul elő, a keresztnéven nevezés pedig rendkívül ritkán jelenik meg a betegek nyelvhasználatában. A kutatás idején ez azért is volt nehezebben vizsgálható, mivel csak megbízott főnővér volt, akiből végzettségének szintje miatt nem lehetett tartósan főnővér.

A beteghordó esetében a betegek, ha tudják a keresztnévét, akkor azon szólítják, ha nem, akkor csak köszönnek neki, és a segítségét kérik. A gyógytornászokkal való közös gyógyítómunka szerepével és az orvosszerepnél kevésbé aszimmetrikus viszonytal összefüggésben a betegek a gyógytornászokat tipikusan keresztnévükön szólítják. Ebben a viszonylatban a kölcsönösségnek köszönhetően ezek a formák hozzájárulhatnak a gyógyítás közvetlen, oldott légkörének megteremtéséhez.

Összegzés

A vizsgált gyakorlatközösség megszólítási szokásrendjében, gyakorlataiban tetten érhető a megvalósuló személyközi viszonylatok jellege; jelen van a hierarchia, a gyógyító szerep tisztelete, de érvényesülnek a társas közelítés, a bevonódás, a barátságosság mozzanatai is. A tegezés-nemtegezés megoszlását tekintve egyértelműen formális helyzetet mutató viszonylattípusokat a nominális megszólítások változatai árnyalják. A névszói megszólítások megoszlása, használatuk aszimmetrikus jellege az orvos-beteg viszony hierarchikus jellegének fenntartását erősíti. Az orvos-beteg kommunikáció hierarchiát hangsúlyozó viszonylataiban a betegek megszólításában nem egyszerűen a betegek státuszának, rangjának jelölése nem érvényesül, hanem egyértelműen bizalmas névszói megszólítások jellemzőek, miközben az orvos megszólításában a társadalmi státusz és pozíció gyakran eltúlzott, folytonosan ismétlődő jelölést kap.

A gyógyító folyamatban részt vevő további dolgozókkal kapcsolatban a közös munkából adódó dinamikusabb nyelvi kapcsolatalakítás figyelhető meg, amelyben szerepet kapnak a megszólító viszonylatok alakulásának általánosan érvényesülő dimenziói, az életkor, a nem, az együtt végzett tevékenység gyakorisága, mértéke is. A nominális megszólítások esetében jellemző a *néni/bácsi* formákat tartalmazó megszólítások általános jelenléte és egyoldalúsága. Ráadásul a *néni/bácsi* forma egyértelműen korhoz kötődő jellege a bizalmas, közelítő, a gyógyítás oldott légkörét megteremtteni kívánó hatásszándék ellenére is, a kölcsönösség hiányában a betegszerep nem egyenrangú pozícióként való jelölésének szokását tartják fenn.

Irodalom

- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a kurzusban. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Bell, Roger T. 1976. *Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems*. Batsford. London.
- Braun, Friederike 1988. *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Brown, Roger – Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. In: Thomas A. Sebeok (ed.): *Style in Language*. MIT Press. Cambridge. 253–276.
- Brown, Roger – Ford, Margarite 1961. Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 62: 375–385.
- Bucholtz, Mary 2001. „Minek legyenek normális?” Nyelvi és identitásgyakorlatok különc lányok közösségében. *Replika* 45–46. 191–211.
- Csiszárík Katalin 2017. Kórházi szleng. Egy mozgásszervi rehabilitációs osztály szlengje. *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 58–60.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen.
- Domonkosi Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 29–52.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2016. „Hanyadikra tetszik menni?” – A kor szerepe a tetszikelés használatában. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve*. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter – Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest. 273–285.
- Domonkosi Ágnes 2016. Perspective and attitudinal deixis in Hungarian. *Jezyk, Komunikacja, Informacja / Language, Communication, Information* 11: 86–98.
- Domonkosi Ágnes 2018. A megszólítások és a nemi szerepek konstruálása. *Performa* 7. performativitas.hu/a_megszolitasok_es_a_nemi_szerepek_konstrualasa
- Eckert, Penelope 2006. *Communities of practice*. www.lotschool.nl/files/schools/2014_Winterschool_Amsterdam_VU/course%20descriptions/Eckert_CofP_2006.pdf

- Eckert, Penelope – McConnell-Ginet, Sally 1992. Communities of practice: Where language, gender and power all live. In: Hall, Kira – Buchholtz, Mary – Moonwomon, Birch (szerk.): *Locating power: Proceedings of the Second Berkeley Women and Language Conference*. Berkeley Women and Language Group, University of California. Berkeley. 89–99.
- Ervin-Tripp, Susan 1972. On Sociolinguistic rules: Alternation and Co-occurrence. In: Gumperz, J. John – Hymes, Dell (eds.): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. Holt, Rinehart and Winston. New York. 213–250.
- Huszár Ágnes 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és nők nyelvhasználata és kommunikációja?* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Huszár Ágnes 2011. Zsófi néni elkönyvelte. *Élet és Irodalom*. július 29. www.es.hu/cikk/2011-07-31/huszar-agnes/zsofi-neni-elkonyvelte.html
- Jászberényi József 2010. Az ageizmus. *Polgári Szemle* 1: 22–36. www.polgari-szemle.hu/app/interface.php?view=v_article&ID=373
- Kárpáti Eszter 2018. Az orvosról alkotott kép. In: MANYE XXVI. *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. MANYE – PTE NYDI – PTE DOK. Pécs. Megjelenés alatt.
- Kuna Ágnes 2016a. Hogy tetszik lenni? Hogy vagyunk, hogy vagyunk? A közélet nyelv stratégiai az orvos-beteg találkozásokon. *Magyar Orvosi Nyelv* 16: 75–79.
- Kuna Ágnes 2016b. Personal deixis and self-representation in medical discourse. Usage patterns of first person deictic elements in doctors' communication. *Język. Komunikacja. Informacja* 10. Poznań. 99–121.
- Kuna Ágnes – Ludányi Zsófia 2018. Terminológiai elvek az orvosi szaknyelvben és a gyógyító kommunikációban. Problémák, tendenciák, ideológiák. Megjelenés alatt.
- Norrby, Catrin – Wide, Camilla (szerk.): 2015. *Address practice as social action: European perspectives*. Palgrave Macmillan. UK.
- Norrby, Catrin – Wide, Camilla – Lindström, Jan – Nilsson, Jenny 2015. Interpersonal relationships in medical consultations. Comparing Sweden Swedish and Finland Swedish address practices. *Journal of Pragmatics* 84: 121–138.
- Nuessel, F. – Stewart, Arthur V. 1999. Research Summary: Patronizing Names and Forms of Address Used with Older Adults. *Names* 47: 401–409.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó. Szeged.

Udvardi Anna 2017. A hatékony kommunikáció szerepe az egészségügyi ellátásban – az adherencia problémája és megoldási lehetőségei. *Magyar Nyelvőr* 141: 75–91.

Melléklet

1. Az osztály dolgozói által kitöltött kérdőív

Tisztelt Adatközlő!

Csiszárik Katalin vagyok, az egri Eszterházy Károly Egyetem negyedéves osztatlan angol nyelv és kultúra tanára – magyartanár szakos hallgatója. A „Nyelv, kultúra, társadalom” órára készülő kutatásomhoz szeretném a segítségét kérni, melynek témája a tegeződés-magázódás, illetve a megszólítások kérdése a kazincbarcikai kórház mozgásszervi rehabilitációs osztálya dolgozóinak és betegeinek nyelvhasználatában. A kérdőív kitöltése önkéntes és anonim. Minden kérdéshez írhat több választ is. A kitöltést és a segítséget ezúton is köszönöm!

Nem:

Kor:

Munkahelyi beosztás:

1. Képzelsen el egy Gipsz Jakab nevű férfi beteget, aki 42 éves, most fekszik először az osztályon, a lábát műtötték. Szólítsa meg és mondja el neki, hogy maradjon mozdulatlan, amíg átköti a sebeit!

2. Képzelsen el egy Tóth Józsefné (szül. Kiss Mária) nevű 84 éves beteget, aki minden évben kezelteti magát az osztályon. Hogyan hívja az idős hölgyet, amikor vele beszélget, és hogyan, amikor egy munkatársával konzultál róla?

Vele:

Róla:

3. Kérje meg az egyik ápoló kollégáját, hogy a hármas kórteremben cseréljen pelenkát az ablaknál fekvő betegen, mert Ön a telefonhoz igyekszik felvenni azt!

4. Hogyan állítja meg egy fontos kérdés miatt a reggel épp munkába érkező főorvost?

5. Kérje meg a beteghordót, hogy kísérje le a Tóth Józsefné nevű beteget a röntgenbe!

6. Kérdezze meg a János Borbála nevű 56 éves beteget, hogy van-e szüksége segítségre a felöltözésben!
7. Szóljon az Ön mellett elhaladó gyógytornásznak, hogy ott felejtett a nővérpultnál egy egy pontú botot! Szólítsa is meg!
8. Kérdezze meg a főnővért, hogy jövő pénteken kivehet-e egy szabadnapot!
9. Tájékoztassa az Ön számára még ismeretlen Szabó János nevű 65 éves beteget, hogy ha a gyógytornát letudta, fél óra múlva beköti egy nővér az infúzióját!
10. Mondja el az említett Szabó Jánosnak, hogy a főorvos azt szeretné, ha még az osztályon töltene egy további hetet a teljes gyógyulás érdekében!
11. Kérdezze meg Tóth Józsefnét, hogy mi a keresztnéve a mellette, azaz az ötös kórterem kettes ágyán fekvő betegnek, aki most épp fizioterápiás kezelésen van, mert nem jut az eszébe!
12. Kérdezze meg az adminisztrátort, hogy kér-e kávét!
13. A folyosón állva Ön épp a hatos kórterem egyes ágyán fekvő középkorú nő másik kórterembe való átköltöztetéséről beszél az egyik kollégájával. Hogyan nevezi meg e diskurzus során a beteget?
14. Szóljon a főorvosnak, hogy az egyik miskolci kórház Nagy vezetéknévű doktora keresi egy konzílium miatt!

2. Az osztály betegei által kitöltött kérdőív

Nem:

Kor:

Hány alkalommal feküdt eddig az osztályon?

Jelenlegi bennlétét tekintve mióta fekszik az osztályon?

1. Ön két hete a mozgásszervi rehabilitációs osztályon fekszik. A kórtermébe új beteg érkezik, aki 40 éves. Köszönjön neki, és kérdezze meg, hogy honnan érkezett!
2. Ön a társalgóban tévén egy 25 éves, Nóra nevű fiatal beteggel, aki a gerincsérvét kezelteti az osztályon. Kérje meg, hogy kapcsoljon át a Dunára!
3. Szólítsa meg a folyosón Ön mellett elhaladó főorvost, és kérdezze meg, hogy mennyi idő múlva mehet haza!
4. Szólítsa és kérje meg az egyik fiatal nővérkét, hogy segítsen az egyik szobatársának felülni!
5. Kérjen meg egy idősebb ápolót, hogy adjon Önnek egy fájdalomcsillapítót, mert fáj a feje!

- 6.** Megismerkedett és összebarátkozott egy szomszéd kórteremben fekvő, Önnel azonos nemű beteggel, aki 65 éves. Képzeld el, hogy most találkoznak a folyosón. Üdvözlje, és kérdezze meg, hogy fáj-e még a lába!
- 7.** Kérjen kölcsön egy tollat rejtvényfejtéshez a 60 év körüli Marika nevű nővértől!
- 8.** Mondja el véleményét a szobatársának/szobatársainak a tegnapi ebédéről, és érdeklődjön, hogy neki/nekik ízlett-e!
- 9.** Kopogjon be a főorvosi szobába! Mondja el az orvosnak, hogy miért keresi!
- 10.** Ön vitába keveredett egy szomszéd kórteremben fekvő, Önnel megközelítőleg egyidős, de ellentétes nemű beteggel. Írja le, hogyan mondja meg neki, hogy nincs igaza!
- 11.** Írja le, hogyan mondaná meg a főnővérnek, hogy szeretne másik kórterembe költözni!
- 12.** A beteghordó elkíséri Önt a röntgenbe. Kezden vele csevegésbe!
- 13.** Tájékoztassa az Ön mellett fekvő beteg hozzátartozóit, akiket csak kicsit ismer, hogy a beteg épp a pezsgőfürdőben tartózkodik, negyed óra múlva jön vissza!
- 14.** Az alábbi kérdések az Ön gyógytornászára vonatkoznak. Válaszolja meg őket!
- I.) Kb. milyen korú az Önnel foglalkozó gyógytornász?
  - II.) Milyen nemű?
  - III.) Ő tegezi, magázza vagy tetszikeli Önt?
  - IV.) Ön tegezi, magázza vagy tetszikeli őt?
  - V.) Mióta ismerik egymást?
  - VI.) Milyen viszonyban vannak?
    - a) hivatalos beteg-dolgozói
    - b) a hivatalosnál barátságosabb
    - c) ismerősi, baráti
    - d) szülő-gyerek jellegű
- 15.** Mitől függ, hogy Ön tegez, magáz vagy tetszikel egy ápolót, ápolónőt?
- a) a nemétől
  - b) a korától
  - c) a kapcsolatuk milyenségétől, például:
  - d) egyéb:

ZIMÁNYI ÁRPÁD

BOROSCÍMKESZÖVEGEK TEXTOLÓGIAI ELEMZÉSE

Bevezetés

A borospalackok címkéjén korábban csak a legszükségesebb adatok szerepeltek: a bor neve, évjárata, alkoholtartalma, a termelő és/vagy a palackozó megnevezése, esetleg címe, a bor édes avagy száraz volta, a palack úrtartalma, utalás az allergénekre, szulfittartalomra, ritkábban valamilyen egyéb adat (Brazsil-Sidlovits 2009: 25). Az utóbbi évtizedben általánossá vált, hogy a főcímkén kívül egy kisebb, úgynevezett hátcímkén rövid ismertetést is olvashatunk a borról. Ennek a szövegnek meghatározott tartalmi és nyelvi sajátosságai, jegyei vannak (H. Tómesz 2008: 134), így szövegtipológiai (Szikszainé 1999: 198), sőt műfajtipológiai (Szikszainé 1999: 276) szempontból is tanulságos vizsgálatot végezhetünk a témában.

A Borászati technológia című tankönyv röviden így határozza meg a boroscímkeszövegek tartalmi követelményeit: „A hátcímkén szövegezzük meg az adott borral kapcsolatos történeti ismereteket, gasztronómiai tanácsokat, specialításokat” [4]. Az áttekintett anyag alapján megállapítható, hogy ennél sokkal változatosabb tematika jellemzi ezeket a szövegeket. A következő résztémák kerülhetnek szóba:

- a termőterület fő jellemzője,
- a szőlő minősége, fajtajegyei,
- a szüretelés sajátossága (kézzel, géppel, válogatva stb.),
- a borkészítés technológiája,
- a felhasznált hordók fajtája, anyaga, minősége,
- a borfajta rövid jellemzése,
- a szín, az illat- és ízvilág jellemzése,
- gasztronómiai tanácsok (milyen ételekhez illik),
- hűtési tanácsok (fogyasztása milyen hőmérsékleten ajánlható).

A felsoroltak közül egy-egy borleírás csupán néhányat tartalmaz, ahogy azt részletes elemzésünk bizonyítja. Előtte azonban következzenek néhány alapvető adat.

A korpusz statisztikai adatai – általános szövegjegyek

A szövegek száma: 58

A korpusz mondategészeinek száma: 196

A mondategészek átlagos száma szövegenként: 3,3

A korpusz szóelőfordulásainak száma: 2150

A szóelőfordulások átlagos száma szövegenként: 37

A mondategészek szóelőfordulásainak átlagos száma: 11

A **mondatszerkezeti sajátosságok** statisztikai vizsgálatával (vö. Deme 1971) egzakt módon jellemezhetjük e szövegtípust: rövid, átlagosan 3-4 mondategészből álló szövegekkel találkozunk, ilyen a korpusz fele. Másik fele viszont egy-hét mondatnyi terjedelem között szóródik az alábbiak szerint:

1 mondategész	3 szöveg
2 mondategész	15 szöveg
3 mondategész	17 szöveg
4 mondategész	10 szöveg
5 mondategész	5 szöveg
6 mondategész	4 szöveg
7 mondategész	4 szöveg

A domináns arányú 3-4 mondatos szövegek – legalábbis terjedelmüket és szerkezetüket tekintve – emlékeztetnek a hasonlóan rövid, hárommondatos hírtípusra (Békési 1982). Lényegi különbség viszont, hogy az utóbbi egy mikrotémát foglal magában. A boroscímkeszövegek formailag, tipográfiaiilag ugyan általában egy bekezdésben vannak megjelenítve, de sokszor több mikrotémát tartalmaznak. Az aktuális mondattagolást, illetve a tematikus progressziót tekintve ennek típusa: **fejlődés levezetett témával** (Szikszainé 1999: 219–220). A főtémából vagy hipertémából – ami minden esetben az adott borfajta – általában több altéma, mikrotéma ágazik ki.

Egy mikrotémának tekinthető a kétmondatos, 19 szóelőfordulásból álló, jórészt nominális (9 melléknév, 8 főnév, 1 ige és 1 névelő) 1. sz. szöveg (l. Melléklet), amely a termék főbb tulajdonságainak – szín, íz, illat – rövid felsorolását tartalmazza, illetve azok hatására utal.

Két mikrotéma az 5. szöveg. **T₁**: az előzőnél sokkal részletesebb, 46 szóelőfordulás a bor tulajdonságairól; **T₂**: rövid utalás arra, hogy fogyasztása mihez ajánlható.

Három mikrotéma a 6. szöveg. **T₁**: a borfajta nemzetközi jelentősége; **T₂**: a borkészítés technológiája; **T₃**: a termék ízvilága.

Négy mikrotéma a 10. szöveg. **T₁**: a termőterület; **T₂**: a szüretelés módja; **T₃**: a borkészítés technológiája; **T₄**: a termék illatvilága.

Egy szövegen belül négynél több mikrotéma az anyagban nem különíthető el.

Szókészlet, stílus

Ennek a szövegtípusnak a legjellemzőbb jegye az adott termék íz- és illatvilágának érzékeltetése. Elsősorban **gyümölcsökhöz**, növényekhez és virágokhoz **hasonlítják** a palack tartalmát. Rendkívül gazdag a repertoár, összesen 59 ilyen tartalmú szó, illetve kifejezés szerepel az anyagban (számos közülük többszöri előfordulással, l. alább): *alma, ananász, ánizs, barack, birs, bodza, bodzavirág, citromfű, citrus, datolya, dió, fahéj, fekete ribizli, gombás jegyek, gyógynövények, gyümölcsök, erdei gyümölcsök, primőr gyümölcsök, piros gyümölcsök, trópusi gyümölcsök, hársfavirág, kapor, kókusz, körte, köszméte, lime, mandula, keserű mandula, mangó, mazsola, meggy, aszalt meggy, cigánymeggy, méz, virágméz, törökméz, nektár, őszibarack, sárgabarack, szamóca, szarvasgomba, szeder, szegfűszeg, szilva, szilvalekvár, szilvakompót, szőlő, vágott fű, frissen vágott fű, vanília, vegetális jegyek, virágok, mezei virágok, tavaszi virágok, friss virágok, virágcsokor, zsálya*. Néhány esetben bonyolultabb kifejezés szerepel a hasonlításban: *csokoládés mézesség, mézes-barackos ízvilág, mézes-őszibarackos ízvilág, mézes-citrusos, málnás szeder, túlérett fehér húsú gyümölcsök*.

A gyümölcsökön és virágokon kívül egyéb élelmiszerekhez, készítményekhez, illetve anyagokhoz is hasonlítják a borok egyes jellemzőit. A következő idevágó szavak és kifejezések fordulnak elő a korpuszban: *ásványok, avar, földes avar, csokoládé, étcsokoládé, fekete csokoládé, dohány, pipadohány, különleges pipadohány, édes fűszerek, kávé, marcipán, pörkölt kávé, olajos magvak, pörkölt mogyoró, toast, vaj*.

Az 58 szövegben tehát 75 szó vagy kifejezés szerepel a borhoz (vagy valamilyen tulajdonságához) mint **hasonlított**hoz viszonyított **hasonló**ként, így ezt a tartalmi, szókészleteti, egyszersmind kép-, illetve stílusalkotó elemet tarthatjuk a legjellemzőbb szövegjegynek. Az előfordulások száma a következőképpen alakul:

0 hasonló	6 szöveg
1 hasonló	15 szöveg
2 hasonló	6 szöveg
3 hasonló	9 szöveg
4 hasonló	8 szöveg
5 hasonló	6 szöveg
6 hasonló	6 szöveg
7 hasonló	2 szöveg

Összesen 166 előfordulás, a szövegenkénti átlag 3.

Retorikai-stilisztikai értelemben véve mégsem beszélhetünk tipikus hasonlatokról, hiszen általában hiányzik a modalizátor: „Ha hiányzik a modalizátor, elbizonytalanodunk azt illetően, hogy vizsgálódásunk tárgya még hasonlat-e, hiszen nélkülözi ennek az alakzatnak a meghatározó elemét, a grammatikai és/vagy lexikális kifejtést. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a hasonlat és a

metafora nem válik el egyértelműen" (Kocsány 2008: 271). Példáink többségében tehát egyszerűen köznyelvi értelemben vett hasonlításról mint logikai-gondolkodási műveletről, de nem hasonlatról mint alakzatról beszélhetünk (pl. 1., 2., 3. stb. szöveg). Ezt alátámasztja az igehasználat is: *felfedezhető benne, idéz, emlékeztet, ... jegyeket hordoz*; kifejezésben: „...*ráléphetünk a gombás jegyekre*” (5). Egy esetben előfordul hasonlító sajátos jelentéstartalmú módhatározói, illetőleg kötőszó nélküli hasonlító sajátos jelentéstartalmú időhatározói mellékmondat: ...[a bor] *kinyílik, mint egy virágcsokor* (3); „...*az jut azonnal eszünkbe, [mint] mikor mohón beleharapunk egy lédús őszibarackba*” (17).

Ugyancsak fontos, hogy a bor milyen vizuális élményt nyújt fogyasztójának. Ezt a külső tulajdonságot azonban mindössze 21 szöveg fogalmazza meg, általában rövid, néhány szavas utalás formájában, ám közel sem olyan ötletes és árnyalt módon, mint azt az íz- és illatvilág jellemzésekor megtapasztalhattuk. Néhány példa: *halvány, tiszta szín, zöld reflexekkel; borostyán színű; élénk, sárga szín; sötét szalmasárga szín; halvány baba rózsaszín, közepes rubin színű; mély rubin színű; mélybíbor; bíborvörös; zöldes, aranysárga tónusú*. Az esetek több mint felében a szöveg elején áll a bor színének meghatározása, kisebb részben a szöveg belsejében található az idevágó kifejezés.

A 2150 szóelőforduláshoz képest meglepően **kevés szakszóval** találkozunk az anyagban: *házasítás; testes, nagytestű (bor); barrique hordó; tannin* (5 előfordulás); *reduktív eljárás/technológia* (5 előfordulás); (finom) *savgerincű*; (harmonikus) *savszerkezet; nagy potenciállal rendelkező bor; fajtajelleges cserzőanyagok; aromatis jegek; ászkolási illat; botritisz*. Az esetleges további szakmai kifejezések transzparenssek, érthetők: *jó sav-cukor egyensúly; vastagabb, kerekébb rosé*. A szókészlet ilyen szempontú visszafogottsága érthető, hiszen a célközönség a laikus fogyasztók széles köre.

Egyedi fogalmazásmódra, kreatív nyelvhasználatra, **neologizmusra** is csak kevés példát találunk: *jóivású bor*, (ízben) *gyümölcshangsúlyosabb bor*, (krémes) *textúrájú aszú*.

Különösen a száraz borok esetében az ital élvezeti értékének meghatározói a savak. Nem véletlenül **gazdag jelzőkészlet** érzékelteti az ital ezen tulajdonságát: *élénk savak; ropogós savak; ropogós, üde savak; lendületes savak; szép savak; délceg, feszes savak; finom savgerincű, nem túl hivalkodó savak*. A jelzők sok esetben halmozódnak: *könnyed, szép, harmonikus savtartalmú; finom, lendületes savkarakter, magyaros tűzesség jellemzi*. A savak utóhatására vonatkozik az igen érzékletes *bársonyos lecsengés* fordulat (12. szöveg, valamint a teljes anyagban további két előfordulás), amely a szinesztézia és az ok-okozati, ill. térbeli érintkezésen alapuló metonímia egybeolvadása. A jelzőkön kívül más, ugyancsak pozitív értékkel bíró kifejezések tovább erősítik, fokozzák a melléknevek hatását: „*Szép, elegáns, nem túl hivalkodó savak szépen támogatják a melegséget árasztó intenzív alkoholt*” (5).

Az illatok és az ízek harmóniája is fontos szempontja a borok jellemzésének. **Választékos kifejezések** és árnyalt jelzők olykor szinte költői magasságokba próbálják emelni a stílust, de sokszor erőltetett vagy mesterkélt nyelvi formák

születnek. Néhány példa az adekvát stílust megtestesítő fordulatokra: *ízek kavalkádja; kifinomult, elegáns bor; rendkívüli bujaságot sugall; illatkészlete elképesztően sokrétű; tartást ad; kóstolásra csábít; különleges, egyedi színfolt; páratlan zamatok; páratlan zamatgazdagság; zamata élményteli; szépséges borkülönlegesség; csodálatos mézjegyek; ígéretes tétel*. E szövegtípus célja a figyelemfelhívás, az ital egyedi jellegének, különleges voltának hangsúlyozása, amit az előbb már említett pozitív értékképzetű, valamint a meghökkentő szavakon kívül túlzó fordulatokkal, a képszerűség különféle eszközeivel és egyéb alakzatokkal lehet hatásosan érzékeltetni. Meglehetősen gyakori, mondhatni természetes színesítő stíluseszköz a korpuszban a megszemélyesítés: „Szájban visszaköszön az illat” (1). „Selymes a struktúrája, gyümölcsössége pedig szeretetre méltóvá varázsolja” (16). „... a mezei virágok bája vetélkedik az őszibarack illatával. ... zsályás aromák kacérkodnak a marcipános ízekkel” (19).

Az eddigi és a későbbi példákból is látható, hogy a különböző alakzatok nemegyszer halmozódnak, összefonódnak egymással. A már fent említett **szinesztézia** meglehetősen gyakori a szövegekben: *meleg illatok, izgalmas lecsengés, mély lecsengés, vastag borok, vastag tanninok, érett tanninok, kerek ízérzet, kerek savak, kerek borok, délceg savak, telt zamat, selymes íz*. Gyakorisága érthető, hiszen a különböző érzékterületek összekapcsolása a borkóstolás és -fogyasztás természetes velejárója: az ízek, illatok, savak együttesen, egybefonódva, sőt egybeolvadva hatnak érzékszerveinkre, és ennek nyelvi kifejeződését látjuk. De e mögött sokkal mélyebb – agyi, valóságérzékeléssel kapcsolatos – összefüggések vannak, amelyeket a pszichológia és az orvostudomány is vizsgál, ahogy azt stilisztikai szakirodalmunk is megjegyzi (Kocsány 2008: 555).

A fennkölt, **patetikus stílus** némileg túlzásnak minősíthető – de legalább egyedi, ötletes – példája a következő, fokozást és halmozást tartalmazó mondat „Egy új nemzedék, egy új stílus, egy új érzés, hit és remény az egri fehérbor reneszánszában” (18).

A **nagyítás**, túlzás és a paradoxon stíluseszközének kevésbé szerencsés, sőt képzavaros megnyilvánulása a következő idézet: „...ezek összeformnak egy hihetetlenül izgalmas egységgé, melyről az embernek Eger jut az eszébe. Ízében tovább fokozza a fokozhatatlant, a rendkívül délceg feszes savak komoly, ámde lezser tartást adnak az elegáns testnek, mely hangulatában rendkívüli bujaságot sugall” (4).

A puszta felsorolást is érezhetjük túlzónak, a benne foglalt fogalmak meglehetősen szerteágazó volta miatt, hiába a „komplexitás” előrejelzése: „Komplex illat: fekete ribizli, fekete csokoládé, ánizs, kókusz, dohány, avar” (9). Bizonyára a szubjektív megítélés okán a borfogyasztó különböző dolgokra asszociálhat.

Érdemes felfigyelnünk az objektív nézőpont **személytelenség**ének túlsúlyára. A teljes anyag kétharmadában, 39 szövegben fordul elő egy vagy több olyan mondat, amely nem tartalmaz ígét. A nominális stílus két leggyakoribb formája a melléknévi vagy főnévi szófajú névszói állítmány (...*elegáns bor*) és a hiányos mondat („*Robusztus íz a szájban.*” „*Citrusos, meleg illatok.*”). Rajtuk kívül ugyancsak személytelen állítmányt alkot négy esetben a ható igenév (*ajánlható*,

elemezhető, fogyasztható, eltartható), valamint az ugyancsak cselekvés nélküli jelentéstartalmú birtoklásige és -igenév (*rendelkezik, rendelkező*).

A többes szám első személyű fogalmazásmód csupán öt esetben fordul elő: *ajánljuk, készítettük, házasítottuk össze, töltöttünk*. A kissé döcögő fogalmazás ellenére üdítő kivételnek tekinthető ötödik példában maga a fogyasztó is feltűnik, és szinte megelevenedik előttünk az életszerű jelenet: „A bor kóstolásánál az jut azonnal eszünkbe, mikor *mohón beleharapunk egy lédús őszibarackba, melynek leve a szánk szélén folyik le*. Friss ropogós savak, harmónia s egyensúly jellemzik, mely után a pohár biztos nem marad sokáig üres” (17).

Egyetlen olyan szövegünk van, amely **népi hagyományt** elevenít föl. A (Tokaji) János-bor a mostanra immáron feledésbe merült János-áldást idézi fel: „*A néphit szerint a János-bor egyrészt gyógyító ital, távol tartja a rossz szellemeket, megvédi a villámlástól, növeli a szépséget, az egészséget, és előmozdítja a jó házasságot; másrészt a Szent János-áldás hazamenetel előtti itala az együtt vigadóknak*”.

Összegzés

A borosüvegek hátcímkéjén olvasható tájékoztató szövegek kijelentő mondatokból állnak. Látszólagos céljuk a tényközlés, az ital bemutatása (referenciális funkció), amit igen nagy arányban nominális mondatokkal fogalmaznak meg. A szövegek valóságos célja azonban a figyelemfelhívás, a befogadó (olvasó, fogyasztó) ösztönzése, hogy ezt a terméket vásárolja meg, illetőleg ha megvásárolta, akkor kedvcsinálás a bor fogyasztásához (konatív funkció). Ezt a célt a szóválasztással és sajátos stílusselepekkel, alakzatokkal érik el. Valójában tehát ezek a hatáskeltő szövegek mozgósító erővel rendelkeznek, és bennük a lokúciós aktus mellett vagy helyett sok esetben – indirekt nyelvi eszközök igénybevételével – a perlokúciós aktus érvényesül.

Általánosítva kijelenthetjük, hogy a boroscímkeszövegek meghatározott tartalmi, formai és nyelvi jegyekkel rendelkező szövegtípusnak tekinthetők.

Kitekintés

Az angol nyelvű szakirodalom tanulmányozása alapján megállapíthatjuk, hogy az utóbbi másfél évtizedben a hátcímke (*black label*) formatervezése (dizájnya és tipográfiája), illetve tartalma fölkelte a szakemberek érdeklődését, és számos publikációt eredményezett (Charters et al. 1999; Shaw et al. 1999; internetes források: [1]; [2]). Ezek jó része hatásvizsgálat, amelyben arra keresik a választ, hogy miképpen befolyásolja a hátcímke a termékválasztást, de készültek nyelvi elemzések is.

A szókészlet jelentéstani és stilisztikai szempontból hasonló a magyar nyelvű szöveghez. A termék eladását dicsérő (high rating) jelzők alkalmazásával igyekeznek elősegíteni: *absolute, amazing, beautiful, complex, delicious, elegant, eleg-*

antly mild, excellent, exceptional, fantastic, favourite, greatest, handcrafted, iconic, loved, perfect, refreshing, rich, smooth, sweetjump, varieties, velvety, wonderful. A különböző borfajták illat- és ízvilágát ugyanúgy gyümölcsökhöz, magvakhoz vagy egyéb élelmiszerekhez hasonlítják, mint azt magyar termékek esetében láttuk. A tanulmány a következőket említi: *banana, black fruit, black pepper, blueberry, coffee, creamy, grapefruit, green characters, fleshy, floral, fruity, herbs, melon, nutty, oaky, pineapple, plum, tropical* (Mueller et al. 2011: 3). (Vö. 20. és 21. sz. szöveg)

A franciaországi, amerikai egyesült államokbeli és ausztráliai példák tanúsága szerint az egyes államok szabályozása előírja a kötelezően feltüntetendő információkat, így a vizsgált angol nyelvű szövegek mindig meghatározzák a szőlő termőhelyét, illetőleg gasztronómiai tanácsot adnak (milyen ételhez illik). Ezek a magyar szövegek többségében nem jelentek meg. A 20. és 21. sz. kontrollszövegből látszik, hogy a pozitív értékképzetű jelzők és kifejezések itt is dominálnak. Különösen tanulságos, hogy a *Syrah* borfajtáról milyen szöveget alkot az amerikai és a magyar termelő (tartalmi hasonlóság a minősítésben, a terméklistán való elhelyezésben: *iconic in any agricultural landscape; some of the world's finest wines – pincészetünk zászlós vörösbora; 20–21. vs. 9).*

Irodalom

- Brazsil Dávid – Sidlovits Diána 2009. Borok címkézésére és jelölésére vonatkozó szabályok. *Borászati Füzetek* 19: 25–32.
- Békési Imre 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Charters, Steve – Lockshin, Larry – Unwin, Tim 1999. Consumer Responses to Wine Bottle Back Labels. *Journal of Wine Research* 10 (3): 183–95.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kocsány Piroska 2008. Hasonlat. In: Szatmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 266–279.
- Kocsány Piroska 2008. Szinesztézia. In: Szatmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 554–558.
- Mueller, Simone – Lockshin, Larry – Blanford, Jason 2011. Influence of Back Label Text on Wine Choice. *Practical Winery and Vineyard Journal* 92 (Summer) [3].
- Shaw, M. – Keeghan, P. – Hall, John 1999. Consumers Judge Wine by its Label. *Australian and New Zealand Wine Industry Journal* 14 (1): 84–87.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Thornton, Allen 2015. *Bying Wine from the Back Label*. Princeton University. Princeton.

H. Tomesz Tímea 2008. Borkóstolás – borjellemzés. In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Az abdukció*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. – Líceum Kiadó. Eger. 132–139.

Internetes források

- [1] hu.pinterest.com/stratecom/text-letters-wine-packaging/
- [2] winefolly.com/tutorial/how-to-read-a-wine-label/
- [3] www.practicalwinery.com/summer2011/backLabel1.htm
- [4] www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_521_Boraszati_technologia/ch12s05.html

Mellékletek

Az 58 magyar boroscímkeszöveg karakterszáma meghaladja a 18 ezret, ami jelen írás, ill. a kötet terjedelméhez viszonyítva jelentős, ezért a mellékletbe – mutatványként – ennek mintegy harmada kerül bele, de az elemzés az anyag egészére kiterjed. A két angol példa csupán kitekintés gyanánt szerepel.

I. Magyar boroscímkeszövegek

Gál Tibor Pincészet

1. Egri Csillag

Halvány, tiszta szín, zöld reflexekkel, citrusos meleg illatok. Szájban visszaköszön az illat, primőr gyümölcsök, élénk savak, izgalmas, hosszú lecsengés.

2. Cabernet Franc

Első kóstolásra fahéj, szegfűszeg és szilvakompót. Idővel csokis, kávék jegyeket fedezhetünk fel, illetve különleges pipadohányt. Illatkészlete elképesztően sokrétű. Finom, szájat betöltő ízvilág. Sokáig elemezhető bor.

3. Pinot Noir

Illatában érett Pinot Noir jegyek. A málnás szeder mellett megjelenik a pörkölt kávé és a földes avar illata. Szájban lendületes, buja, izgalmas. Gyümölcs és enyhe vanília. Sőt. Ha kicsit várunk vele kinyílik, mint egy virágcsokor. Szép lendületes savak mellett kerek ízérzet, mely hosszú lecsengésű.

4. Kortárs Bikavér

Színében mély rubinvörös, mely igazi komolyságot sugall, melyet a bor lassú mozgatása szintén tanúsít. Illatában a „kékfrankos-meggy”, „kadarka-paprika” és a „syrah-bors” dominál eleinte, majd ezek összeformnak egy hihetetlenül izgal-

mas egységgé, melyről az embernek Eger jut az eszébe. Ízében tovább fokozza a fokozhatatlant, a rendkívül délceg feszes savak komoly, ámde lezser tartást adnak az elegáns testnek, mely hangulatában rendkívüli bujaságot sugall.

5. Kékfrankos

Közepes rubin színű, bársonyos meleg illatokkal rendelkező bor. Illatában és ízében egyaránt felfedezhetők benne a meggy, aszalt szilva, étcsokoládé, pörkölési aromák. Ízében a háttérbe húzódva rálelhetünk a gombás jegyekre is. Szép, elegáns, nem túl hivalkodó savak szépen támogatják a melegséget árasztó intenzív alkoholt. Nagy potenciállal rendelkezik. Báránnyból készült, rozmaringos ételek megfelelő kísérője lehet. Jó szivarok méltó partnere.

Sike Tamás Borászat

6. Egri Sauvignon Blanc

Francia eredetű világfajta, amely egyre nagyobb teret nyer Magyarországon is, köszönhetően az összetéveszthetetlen aromatisztikus jegyeinek. Reduktív technológiával készítettük a bort, mivel célunk a frissességének megőrzése volt. Jellemzőek rá a vegetális jegyek, a frissen vágott fű, kapor és a bodza mellett trópusi gyümölcsöket is fedezhetünk fel benne. Egy igazán frissítő, élénk és lendületes bor, hosszú utóízzel.

7. Muskotály et Csereszgi

Ez a borunk két muskotály családba tartozó fajta házasításával született, redukív technológiával. Kellemes bodzavirággal és tipikus muskotály illattal rendelkezik. Hosszú évek kísérletezései alapján ezt a borunkat úgy készítettük, hogy a maradék cukortartalmat az erjedés leállításával érjük el. Kellemes kísérője lehet desszerteknek, de önállóan fogyasztva is egy kellemes élményt nyújthat a fogyasztójának.

8. Pinot Noir Rose

A pincészet rosé borainak stílusát a vastagabb, kerekesebb rosé borok jellemzik, amit a szőlő teljes érésben való szüretelésével érünk el. Friss piros gyümölcsök és szamóca érződnek benne. Finom savszerkezetének köszönhetően ízben friss és jól fogyasztható.

9. Egri Syrah Superior

A pincészetünk zászlós vörösbora! Második évjáratunk a borból, a 2009-esről teljesen eltérő stílusú bor. 24 hónapos kis hordós érlelést követően került palackba. Nagy testű, harmonikus savakkal rendelkezik, koncentrált kerek taninokkal. Komplex illat: fekete ribizli, fekete csokoládé, ánizs, kókusz, dohány, avar.

10. Debrői Hárslevelű

Egy nagyon kiváló magyar szőlőfajtából készült bor, mely az aldebrői határban termett. Ebben az évben készült a pincészetben aszú bor, amihez először a botrytises szemeket leszűreteltük, amiből az aszú készült. A fennmaradt szemekből készítettük december 6-i szürettel ezt a különleges bort. A közel 29 mustfokos szőlőből egy természetes cukortartalommal rendelkező édes bort készítettünk. Érlelése fahordóban történt 14 hónapon át. Illatában a méz, sárgabarack, körte és birs dominál.

11. Egri Cabernet Sauvignon Selection

Mély rubin színű karakteres fajtabor. Intenzív illatában a fekete ribizli, étcsokoládé, érett fűszerek és dohány találkoznak egymással. Karakteres vörösbor, érett savakkal és vastag tanninokkal.

12. Egri Gesztenyés Selection

A pincészet ikonikus vörösbora. Illatában a szilvalekvár és meggy aromái fedezhetők fel. A 24 hónapos új fahordós érlelés keserűcsokoládés és pörkölt kávé jegyeket kölcsönöz. Bársonyos lecsengés és puha, lágy tanninok jellemzik.

Hímesudvar, Tokaj**13. Tokaji Cuvée Kaleidoszkóp**

Intenzív illatában friss virágok és érett déligyümölcsök. Kóstolva barackos, almás, lime-os, ananászos ízek, jó sav-cukor egyensúly, hosszú lecsengés. Jól fogyasztható, kerek bor, önmagában és desszertek mellé is ajánlott.

14. Tokaji Sárga muskotály

Nagyon elegáns bor, rendelkezik a Tokaji illat- és ízvilág számos ismertető jegyével. Élénk sárga színét mézes-citrusos illat kíséri. Gyümölcsösségében a törökméz, datolya, kajszi uralkodik a friss citrushéj zamatával.

15. Tokaji Száraz Szamorodni

Intenzív ászkolási illattal rendelkező száraz tokaji borkülönlegesség, amelynek ízében a dióra, mogyoróra és mandulára emlékeztető zamatok kiváló egyensúlyban vannak a finom savtartalommal.

16. Tokaji 5 puttányos aszú

Borostyán színű, aszalt gyümölcs, méz, botritisz illatú aszú, a mézes-sárgabarackos könnyedebb ízvilágot magasabb cukortartalom és élénk savérzet jellemzi. Hosszú az utóíze, selymes a struktúrája, gyümölcsössége pedig szeretetre méltóvá varázsolja.

György-villa

17. Zenit

A György-villa borain keresztül az adott fajták tisztaságát, elsődleges jellegét kívánjuk megmutatni fogyasztójának. Színe világos, illata intenzív, tavaszi virágokat idéz. A bor kóstolásánál az jut azonnal eszünkbe, mikor mohón beleharapunk egy lédús őszibarackba, melynek leve a szánk szélén folyik le. Friss ropogós savak, harmónia s egyensúly jellemzik, mely után a pohár biztos nem marad sokáig üres.

Dula Szőlőbirtok és Borgazdaság

18. Egri Csillag Superior

Dula Áron szőlőjéből készült egyedi illatú, fűszeres, száraz fehérbor. Töppedt, válogatott szőlő mustjából együtt erjesztve készült, 3 hónapig palackban érlelt valódi cuvée. Egy új nemzedék, egy új stílus, egy új érzés, hit és remény az egri fehérbor reneszánszában. Előételekhez, gazdag salátákhoz, halakhoz és fehér húsokhoz 3200 palackot töltöttünk.

PolgárBor

19. Villányi Olaszrizling

Kézzel szüretelt szőlőből, kézműves igényességgel készült, ezüstösen csillogó fehérbor. Illatában a mezei virágok bája vetélkedik az őszibarack illatával. Ízben citromfűves, zsályás aromák kacérkodnak a marcipános ízekkel. A bor nagyon szép kísérője a halaknak és a párolt fehér húsoknak.

II. Angol nyelvű boroscímkeszövegek (USA)

20. Snoqualmie Syrah

Iconic in any agricultural landscape, barns are the hearts and soul of Washington farms, their weathered red boards a welcome sight among vast examples of Columbia vineyards. Our Syrah is equally welcoming with an inviting nose of blackberry cherry and spice and a subtle touch of oak. Its big fruit flavors are great with smoked or grilled meats.

21. Cool Climate Syrah

Long associated with the Northern Rhône Valley of France, Syrah has been used for centuries to produce some of the world's finest wines. Our Cool Climate Syrah is no exception. Grown in Sonoma Coast vineyards, the growing season is extended, maximizing intensity of color and flavors of fresh blueberries and black pepper. Pair with barbecued ribs.

LŐRINCZ JULIANNA

ARANY JÁNOS NÉPIES ÉS ARCHAİKUS NYELVI ELEMINEK FORDÍTÁSA

Az irodalmi fordítás terminológiai kérdései

A **műfordítás** műszó szorosabb értelemben véve nem terminus technicus, de mivel általánosan alkalmazzák a szépirodalmi művek fordítási folyamatának és eredményének jelölésére, tudományos műszóvá vált. A 20. század 90-es éveitől kezdve a műfordítás szinonimájaként egyre gyakrabban alkalmazzák a magyar és a nemzetközi szakirodalomban is az **irodalmi fordítás** szakkifejezést a szépirodalmi szövegek fordítási folyamatának és eredményének megnevezésére egyaránt (vö. Kazakova 2006). Az irodalmi fordítás terminus technicus a műfordítás-fogalom szinonimájaként használatos a szakirodalomban. Az irodalmi fordítás mint sajátos fordítói tevékenység kettős státuszú. E kettős státusz a kultúrák közötti kommunikációban betöltött kettős szerepének felel meg: 1. A fordított irodalmi szöveg a célnyelvi olvasó számára egyrészt az eredeti szöveg szerepét tölti be, 2. másrészt a fordítás eredményeképpen létrejött célnyelvi szöveg a célnyelvi kultúra részévé is válik. A műfordítási folyamatot intertextualitásként, valamint az eredeti és a műfordításszöveget intertextusként értelmező felfogás is elterjedt az irodalmifordítás-elméleti szakirodalomban (vö. Szegedy-Maszák 1998, Kulcsár Szabó 1998, Kazakova 2006). Az 1. szerep a fordított szövegtől a forrásnyelv és kultúra iránti „hűséget” követeli meg, azaz a forrásnyelvi szöveg invariánsként való értelmezését. A 2. szerep pedig a célnyelv és célkultúra normáihoz és hagyományaihoz való igazodást, amelyhez igazodik a meghonosító vagy másképpen domesztikáló fordítói elv is (vö. Szegedy-Maszák 1998, Kulcsár Szabó 1998, Zsilka 2001, Kazakova 2006).

Szegedy-Maszák Mihály (1998) szerint a szakirodalomban az irodalmi fordítást kétféle előfeltevésből közelítik meg: 1. A kultúrák nagy vonalakban hasonlítanak egymáshoz, így az egyetemesség, a hasonlóság vizsgálata lehet az elsődleges szempont. 2. A kultúrák különbözősége, sajátosságai a vizsgálat tárgya, így nem az azonosság, hanem a különbözőség kimutatása a fő szempont.

Az irodalmi fordítási folyamatban olyan új irodalmi szövegeket kell a fordítónak alkotnia a célnyelven, amelyek a célnyelvi kánonba illeszkednek be, függetlenül attól, hogy a forrásnyelvi szövegtől sok szempontból eltérnek. Ha a célnyelvi befogadók elfogadják őket kanonikus szövegnek, akkor nem avulnak el olyan könnyen, mint azok a fordítások, amelyek ugyan mind tartalmi, mind pedig formai szempontból követik a forrásnyelvi szöveget, de idegennek hatnak a célnyelvi kultúrában.

Pragmatikai adaptáció, újraírás

„Az eredeti és a fordítás közötti kapcsolatot akkor tartjuk egyértelműnek, ha a két szöveg nyelvi makrostruktúrái jelentős részben egybevágnak, fedésbe hozhatók. Ha a két szöveg ugyanazt a történetet meséli el, vagy ugyanazt a gondolatmenetet és érvrendszert követi, az nem feltétlenül fordítás, hanem lehet adaptáció, feldolgozás, vagy – a szöveg önmeghatározásától függően – akár rosszhiszemű plágium is (bár természetesen az önmagát eredetinek állító fordítás is plágium)” (Kappanyos 2014: 130).

A fordítást nevezik **pragmatikai adaptációnak** is, attól függően, milyen változások következtek be a forrásnyelvi szövegben a fordítási folyamat során, és mennyire van összhangban a célnyelvi szöveggel. Gideon Toury véleménye alapján az irodalmi fordításokat a célnyelvi kultúra részeinek tekinthetjük, ha a célnyelvi befogadó elfogadja őket célnyelvi szöveggént. Toury azonban különbséget tesz a forrásnyelvi kultúrában irodalmi szövegnek elfogadott szövegek és a célnyelvi kultúra által irodalminak elfogadott szövegek között (vö. Toury 1980). Az irodalmi fordítások megítélésében éppen úgy, mint a forrásnyelvi irodalmi szövegekében, a recepciónak is fontos szerepe van (vö. még Toldi 2016, Vándor 2010).

A pragmatikai adaptáció másodlagos szövegalkotás, szövegreprodukció: a forrásnyelvi szövegnek a célnyelvi befogadó számára érthető, befogadható szöveg létrehozása, illetve az adaptív folyamat eredményeképpen létrejött fordításszöveg. A pragmatikai adaptáció során a fordító olyan átváltási műveleteket hajt végre, amelyek lehetővé teszik a forrásnyelvi szöveg megértését a célnyelvi befogadó számára. A pragmatikai adaptáció a lefordíthatatlannak ítélt kultúrspecifikus fogalmak átültetésére is gyakran használt módszer. Nevezik **kulturális áthelyezésnek** is, szépirodalmi művek esetében pedig **kulturális átültetésnek** (vö. Benő 2011: 138).

A pragmatikai adaptáció fogalomra az irodalomtudományi szakirodalomban régebbi korokban használták a **magyarítás** műszót is. Például a 20. század előtt keletkezett magyar fordításokban gyakran az idegen nyelvű irodalmi művek helyszínét, szereplőit áthelyezték más környezetbe, így tették befogadhatóvá a célnyelvi kultúra olvasói számára. Ismeretes, hogy az idegen szerzők neveit (reáliák) lefordították magyarra, valamint a magyar nevek sorrendjének megfelelően írták le. Például: Verne Gyula (Jules Verne), May Károly (Karl May) stb. A pragmatikai adaptáció segíti „az idegen kultúra hozzáférhetőségét” (Szegedy-Maszák 2008: 242). De az irodalmi szövegek befogadása, különösen a költői szövegeké, koronként és befogadónként is változik.

A műfordításról való gondolkodás szakirodalmában számtalan példát találunk arra, hogyan működik a régebbi korok világirodalmi műveinek befogadása, újraértelmezése, a költő műfordítók, például a nyugatosok közül Kosztolányi, Szabó Lőrinc fordításaiban, de az ókori irodalmak különböző fordításait olvasva is sokszor találkozunk a pragmatikai adaptációval, a posztmodern kor drámafordításainak egy része, például a posztmodern kor Shakespeare-fordításai

szintén erről tanúskodnak (vö. Rába 1969, Polgár 2003, 2011, Toldi 2016).

Az **újraírás** a posztmodern irodalomelmélet fogalma, amelyet az irodalmi fordításról szóló szakmunkák is átvettek (vö. Toldi 2016). A forrásnyelvi szöveg újraírásának eredményeképpen létrejött irodalmi szövegnek a célkultúra irodalmi kánonjába kell beilleszkednie, de az újraírás folyamatában létrejött fordítások hatással vannak a forrásnyelvi kultúrára is. Az újraírás során „... a fordító megteremti egy író stílusát, identitását, kulturális utalás- és hivatkozásrendszerét, és hozzárendeli azokat a nyelvi eszközöket, melyekkel egy új kulturális közegben új műként megmutatkozhat. Az átírás mindig választások elé állítja a fordítót, elhelyezi térben és időben is az új szöveget, egy új nyelvi környezet írói között. Az újraírás műveletei eközben nem mellékesek, hiszen egy irodalmi művet csak akkor fogad be a célkultúra, ha annak értékrendje megegyezik a befogadó kultúra alapvető értékrendjével” (Toldi 2016: 468).

A művészi archaizálás

Martinkó András szerint „Az archaizálásnak már Dugonics óta ismert [...] eszköze a népi = régi azonosítás [...]. A tájnyelvi formák szokatlansága, a köznyelvitől, maitól való elütése önmagában is egy más gondolkodásformát sugall, mely kétségkívül [...] a múlt felé mutat” (Martinkó 1954: 371). A különböző szövegek stílusának régiességét sokféle nyelvi elemben felfedezhetjük:

1. helyesírásban,
2. szóhasználatban,
3. alaki módosulásokban (variánsokban),
4. mondatformálásban (Szikszainé Nagy 2007).

Szikszainé Nagy Irma arra is felhívja a figyelmet, hogy egy sokkal később keletkezett művészi szövegben nem szerencsés teljesen rekonstruálni a régi kor nyelvét, mivel az érthetetlenné teszi a későbbi korok befogadói számára a művet (vö. Szikszainé Nagy 2007: 642). Különbséget kell tennünk a szükségszerű, azaz funkcióval történő archaizálás és a szükségtelen, a szöveg megértését nehezítő archaizálás között (vö. Minya 2011, 2017). A művészi archaizálás szükségszerű, ha atmoszférateremtési funkcióval régebbi korok nyelvi elemeinek felhasználására szolgál (vö. Szikszainé Nagy 2007; Minya, 2017).

Az archaizmusok típusai

A lexikográfiai szakirodalom az archaizmusok következő típusait tartja számon:

1. **fogalmi archaizmusok:** a köznyelvből már kiveszett fogalmakat jelölő szavak. pl. *nádorispán*
2. **jelentésbeli archaizmusok:** a köznyelvben ma is élő szavak egyes jelentései már nem használatosak. pl. agy 'koponya, koponyacsont'; *marha* 'kincs'

3. **formai archaizmusok**, pl. *tereh* 'teher' (Tompá 1972, Bárczi 1980, Minya 2011).

Arany a Toldiban és a történelmi balladákban különösen kedveli a régies szavak, a fogalmi, formai és jelentésbeli archaizmusok használatát.

Fogalmi archaizmusok a Toldiban:

*És mint **toportyán**, ha juhász kergette,
Magát egy kiszáradt nádasba vette*
toportyán: 'réti farkas'
(toportyánféreg: → féreg vö. Üvölt, mint a fába szorult féreg.)

Jelentésbeli archaizmusok:

*Toldinak a szíve hajlott a kérésen,
„Legyen úgy” felelte, **marhádat** elvészem...*
marha = 'vagyontárgy, értéktárgy'

Alaki archaizmusok: a nyelvi elem szemantikailag nem, csak alakilag tér el a köznyelvi szótól. Pl. 1. *Hasztalan **leskődött** ott az édes álom*

leskődik: 'leskelődik, hosszasan les, figyel'

2. *Nádtors **lőn** az ágya, **zsombok** a párnája*
lőn = 'lett'

zsombok = zsombék 'ingoványos lapályból imitt-amott kiemelkedő, alacsony tömör növénycsoport v. elhalt növényi részekből keletkezett kis halom, gyepes hant' (Pásztor 1986: 263)

3. ***Futá** minden ember a bizonyos **halált**.* 'futott a halál elől'

Tompá József utal rá, hogy Arany idejében az írók között divat is volt, hogy régi szót alkalmazzanak szövegeikben, de még gyakrabban régiesnek tűnő szavakat találjanak ki, majd a hitelkeltés érdekében beépítsék azokat a műbe (Tompá 1972: 57), ezek azonban sokszor szükségtelen archaizmusok voltak.

A tájszók típusai

A lexikográfiai szakirodalomban a tájszók következő típusait különítik el (Kiss 2002: 399).

1. valódi tájszó: a köznyelvben meglévő fogalmat más szóval nevez meg: *ten-geri* 'kukorica'; *pityóka* 'krumpli'

- 2. jelentésbeli tájszó:** a köznyelvben is ismert jelentésektől eltérő, csak egyes területeken ismert jelentések kapcsolódnak hozzá: *bogár* 'légy'; *betyár* 'nőtlen legény'
- 3. alaki tájszó:** a köznyelvi szótól csak alakilag vagy kiejtésében tér el, elsődleges fogalmi jelentése azonos: *hun* 'hol'.

A tájszók és az archaikus nyelvi elemek a nem nyelvész szakemberek és az anyanyelvüket automatikusan használó, de a jelentéseken nem gondolkozó befogadók számára nehezen különíthetők el, különösen ma. Értelmező szótáraink stílusminősítési rendszere is azt mutatja, hogy nagyon sokszor nehéz elhatárolni a tájnyelvi elemeket az archaizmusoktól.

A tájszavak művészi felhasználásának értékelése koronként is változó. Már a 20. sz. második felében is sokat változott a korábbi időkhöz képest a régies és népnyelvi, valamint a tájnyelvi elemek szépirodalmi felhasználásának megítélése (vö. Tompa 1972: 57). A 21. században pedig tovább folytatódik a folyamat, és eljutottunk odáig, hogy nemcsak az iskolai tankönyvekben lévő régi szövegek archaikus és népi elemeit nem értik a tanulók, de az egyetemi magyar szakos képzésben részt vevők számára is gondot okoz a megértés.

A tájszavak, népnyelvi elemek alkalmazása Arany Toldijában

Arany János költészetében – ahogy Petőfiében is – a tájszavak és népnyelvi elemek tudatosan vállalt stílusújíttási céllal szerepelnek. Petőfi a népköltészetet, a nép nyelvét tekinti igazi művészi forrásnak. Arany hasonlóképpen vélekedik erről, de a műveiben több tájszót használ, mint Petőfi, aki nem valódi tájszókat, hanem a nép természetes beszédének elemeit építi be költészetébe.

Arany a Toldiban kevés valódi tájszót használ. A műben elsősorban jelentésbeli és alaki tájszók fordulnak elő (vö. Riedl 1887, Pásztor 1986). Az olyan népnyelvi fordulatok vannak többségben a műben, amelyek a népnyelvben már Arany idejében is ismertek voltak (vö. Barta 2003, Pásztor 1986, Horváth 2017, Beke 2017), vagy Arany Toldijának hatására épültek be a köznyelvbe, és ma már nem tekintjük őket népnyelvi szavaknak, hanem a mai nyelvi sztenderd részei.

Arany a Toldi-szövegben nagyon kevés valódi tájszót használ, az alaki tájszók és a népnyelvi fordulatok vannak többségben benne. Ezt támasztja alá Pásztor Emil Toldi-szótárának előszava is: „Arany Toldijának szókészlete egyrészt olyan szavakból áll, amelyeket mindnyájan ismerünk (ezek köznyelvi szótárainkban is megtalálhatók), másrészt olyanokból, amelyek a költőnek vagy épp e művének eléggé egyedi szavai, s ezért az eddig megjelent köznyelvi és írói szótárakban hiába keressük őket” (Pásztor 1986: 16).

Ugyancsak Pásztor Emil említi, hogy például a Czuczor–Fogarasi-féle értelmező szótárban (1862) sok, a Toldiban használt szó nem is szerepel, ezek valószínűleg Arany művei nyomán később kerültek be a köznyelvbe, s így a későbbi értelmező szótárainkba is. Ilyen szavak pl. *anyafarkas*, *apródság*, *avas* (fn), *kecs-*

ketömlő, gyepszél, szöcskenyáj, zsindelytető stb. Olyan szavak is szerepelnek a Toldiban, amelyek különböző jelentésekben a köznyelvben is megvannak, de Arany új jelentésben alkalmazza őket. Ezek a jelentésbeli tájszók. „Sok olyan szava van a Toldinak, amelyet önmagában szinte lehetetlen volna értelmezni, mivel a szó csak része egy sajátos jelentésű szókapcsolatnak. Ilyenkor az ATSz. a szókapcsolat egészét értelmezi” (Pásztor 1986: 17).

Arany Toldijának stílusában a népies elemek sűrítetten vannak jelen, az alaki és jelentésbeli tájszavakat és népies beszédfordulatokat az idézett kor, a szereplők beszédének érzékeltetésére alkalmazza a költő. Barta János megfogalmazásában: „Szókincse »válogatott« szókincs, nem ösztönösen kínálkozó; gazdag forrásokból válogat, de ezt a folyamatot a dúsítás, az energiák kibontásának igénye irányítja. [...] Mivel a tárgyalt stílusesszók jó része ismert, népi, éppen kollektív eredetű, [...] a köztudatban vagy felületes olvasásra ez a stílus a »naiv«, az »egyszerű« benyomását kelti. Valójában [...] Arany stílus-szándékát a dúsítás jellemzi, az a törekvés, hogy egy-egy nyelvi-szemléleti egységbe minél több stiláris energiát fogjon össze” (Barta 2003: 220). Az Arany János nyelvét elemző Riedl Frigyes már korábban megerősítette, hogy a Toldiban Arany a tájszavakat Toldi Miklós és környezete leírásának, valamint a szereplők beszédének érzékeltetésére alkalmazza (vö. Riedl 1887).

Az archaikus és népi nyelvi elemeket tartalmazó szövegek fordítása

A régi szövegek fordításában mindig vannak olyan nyelvi elemek, amelyek már nem részei a forrásnyelvi kultúrának, sem pedig a fordítás korabeli célnyelvi kultúrának. Ezek fordításakor szükségszerűen lesznek veszteségek az eredeti szöveghez viszonyítva. A veszteségek azonban kompenzációval többnyire pótolhatók. Klaudy Kinga és Simigné Fenyő Sarolta a következőképpen határozza meg a kompenzáció műveletét: „Kompenzációról akkor beszélünk, amikor a fordító tudatosítja a fordítás során elkerülhetetlen veszteségeket, és az elveszett jelentéseket más helyen, más eszközökkel próbálja visszaadni. A kompenzáció klasszikus esete: az egyéni – tájnyelvi vagy rétegnyelvi beszéd-sajátosságok visszaadása a célnyelvben rendelkezésre álló eszközökkel: pl. tájszavakkal, szleng kifejezéssel, torzított helyesírással stb. (lokális kompenzáció)” (Klaudy–Simigné Fenyő 2000: 96). Ha a forrásnyelvi szöveg egyes nyelvi elemeit – pl. a nyelvi kifejezés hiánya vagy prozódiai okok miatt – lehetetlen a célnyelvi szövegnek ugyanazon a helyén visszaadni, akkor azokat a fordító a célnyelvi szöveg más helyein, a szövegegész szintjén tartalmilag és formailag a forrásnyelvvél funkcionálisan adekvát eszközökkel kompenzálja. Ezt nevezzük globális kompenzációnak.

Marszałek a dialektizmusok fordításának különböző módjait írja le, de ezek a módszerek nemcsak a tájnyelvi, hanem a sajátos kulturális elemeket, reáliákat tartalmazó szövegek fordítására is érvényesek:

1. köznyelvi lexikai elemekkel való fordítás,
2. frazeológiai egységekkel történő fordítás,
3. a dialektizmusok teljes átvétele transliterációval,
4. a stilisztikai kompenzáció módszerének alkalmazása,
5. semleges stílusértékű lexikai elemekkel való fordítás (Marszałek 1999: 22).

Marszałek szerint fontos kérdés, hogy a tájnyelvi és népnyelvi elemek milyen funkciót töltenek be az eredeti szövegben. Ezek különbözőek lehetnek:

1. A dialektizmusok a szöveg fő információhordozói, alapvetően meghatározzák a szöveg jelentését.
2. Stilisztikai funkciójuk van, azaz a környezet felidézésére, a szereplők beszédének jellemzésére szolgálnak.
3. Funkciójuk a szöveg képi világának kifejezése.

E két utóbbi szempont – különösen a szépirodalmi szövegekben – szorosan összefügg egymással. Példaként említhetjük Solohov Csendes Don című regényének magyar fordítását is, amelyben a doni kozák tájnyelvet Makai Imre olyan eljárást választva adta vissza magyarul, ami nem hasonlít a doni kozákok nyelvére, de funkcionálisan megfelel az eredetinek. Makai a hajdúsági dialektust vette alapul, de nem követte annak minden jellegzetességét. Elhagyta pl. az ízést, amely megváltoztatta volna a forrásnyelvi szöveg teljes nyelvi és nem nyelvi környezetét, valamint elhagyta a csak szűk körben érthető valódi tájszókát is. A tájszókat a környezet, a szereplők nyelvi stílusának érzékeltetésére alkalmazta, de nem mindenütt használt tájszót a szövegnek azokon a helyein, ahol Solohov (vö. Klaudy-Simigné Fenyő 2000: 97). De a szöveg valamely dialektushoz tartozó elemeinek fordítása a tájszók típusától is függ. A jelentésbeli tájszókat és az alaki tájszókat többnyire lehet helyettesíteni célnyelvi megfelelőikkel. A valódi tájszók fordítása szinte lehetetlen, mindenképpen szükség van kompenzálásra a fordításban.

Arany Toldijának tájnyelvi és népies fordulatai az orosz célnyelvi szövegvariánsban

Arany Toldijának első orosz nyelvű szövegváltozata egy 1952-es orosz nyelvű magyar költészeti antológiában (Антология венгерской поэзии) található meg. A szöveget Nyikolaj Zabolockij fordította.

Jelen munkában csak az Első ének tájnyelvi és népies szavainak, szókapcsolatainak orosz változatait vizsgálom szemantikai és stilisztikai szempontból. Arany János szövegeit elemezve megkerülhetetlen a szövegalkotó elemek stilisztikai értékének elemzése is, így a fordítás értékelésekor erre is kitérek.

(1) *Ég a napmelegtől a kopár szík sarja,
Tikkadt szöcskenyájak legelésznek rajta.
Nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben,
Nincs tenyéryní zöld hely nagy határ mezőben.
Boglyák hűvösében tíz-tizenkét szolga
Hortyog, mintha legjobb rendin menne dolga;
Hej, pedig üresen, vagy félig rakottan,
Nagy szénás szekerek álldogálnak ottan.*

Горит на солнце тощая отава.

*Куда ни глянь, налево и направо,
Кузнечики среди сухих стеблей*

*Пасутся, истомленные, на ней.
Работники в тени большого стога*

Хранят, как будто дел у них немного.

Эх, а пока бездельники хранят,

Возы вокруг порожние стоят!

'Ég a napon a vékony (ösztvér, cingár) sarjú.

Bárhová nézel, balra és jobbra,
Szöcskék a száraz tarlómaradványok közt

Legelnek, bágyadtan, rajta.

A munkások a nagy asztag árnyékában

Horkolnak, mintha kevés dolguk lenne.

Ej, pedig amíg a naplopók (henyelők) horkolnak,

A szekerek körül üresen állnak!

A következőkben olyan szavakat és nyelvi kifejezéseket elemzünk, amelyek nagy része ma már nem szerepel a köznyelvben, jó részük fogalmi archaizmus.

1. A *kopár szík sarja* kifejezés 'levágott gabona töve' szövegbeli aktuális jelentését nem tükrözi az orosz variáns: *тощая отава* 'vékony (ösztvér, cingár) sarjú'. Az eredeti nyelvi szerkezet értelmét ugyan visszaadja a kifejezés, de nem pontosan. Viszont a 3. sorban kompenzál a fordító, átkódolja az eredeti jelentést, de az aranyí tömör stíluskép helyett variációs ismétléses alakzat formájú keletkezik.

2. A *tors* 'a lekaszált gabona, fű v. levágott nád földben maradt szára, töve' (Pásztor 1986: 239) értelmét (pontos jelentését nem) a *стебля* 'tarlómaradvány' jelentésű szó ugyan visszaadja, de az aranyí kép ismét módosul az orosz szövegvariánsban.

3. A *szolga* szó közvetlen orosz megfelelője a *слуга* lenne, de a fordítás keletkezésének idejében a szónak már mind a magyar, mind pedig az orosz nyelvben pejoratív stílusértéke volt. Elhalványult az eredeti jelentése: 'háztartási, gazdasági vagy valakinek a személye körüli fizikai munkára szerződött férfi alkalmazott', amelyet még Arany idejében is őrzött. Az orosz szövegben nem is a *слуга*, hanem a *работники* 'munkások' szó szerepel, ami jelentésszűkülést eredményez.

4. A *szöcskenyáj* Arany egyedi szóalkotása: 'szöcskék csoportja' (Pásztor 1986: 228) metaforikus szóösszetétel, és a *legelésznek* igei megszemélyesítéssel tár-

sítozott komplex képként szerepel a magyar szövegben. Az orosz szövegvariánsban a szóösszetétel helyett a *кузнечики* 'szöcskék' szót használja a fordító, ezzel a komplex kép nem, csak a megszemélyesítés jön létre a célnyelvi szövegvariánsban.

5. A forrásnyelvi *boglya* szó helyett a *чмог* 'asztag' jelenik meg a célnyelvi szövegben. A boglya azonban méretét, alakját és funkcióját tekintve nagyobb, mint az asztag. Boglya: 'szálas takarmányféléből (vagy aprított fából) rakott kupola alakú rakás' (Éksz. 1978: 142) '10–12 bukóból álló kúpalakú (széna- v. lóhere) rakás' (Csűry 1935: 98). Ez utóbbi jelentés van közelebb az Arany által használt szó jelentéséhez: 'gabona kévéből rakott szabályos, magas, nagy hal-maz' (Éksz. 1978: 62).

(2) *Ösztövért kutágas, hórihorgas gémmel*
Mélyen néz a kútba s benne vizet kémel:
Óriás szunyognak képzelné valaki,
Mely az öreg földnek vérit most szíja ki.
Válunál az ökrök szomjasan delelnék,
Böglyök hadával háborúra kelnek:
De felült Lackó a béresek nyakára,
Nincs, ki vizet merjen hosszú csatornára.

Az orosz szövegvariáns:

Журавль с шестом, склонившись у колодца, Глядит в него, покуда не напьется, Из недр земли, и тощ, и сухопар, Он кровь сосет, как великан-комар. Жуют волы, от жажды сатаня,	'A kútgém rúddal, meghajolván a kútnál Néz bele, míg szomját oltja, A föld mélyéből, és sovány és ösztövért, Vért szív, mint egy óriás szúnyog. Kérődznek az ökrök, a szomjúságtól felbőszülve, De a böglyök egyre jobban csípi őket. A fiúk lustasága nagyon nagy – Senki nem tölt vizet a vályúba'.
Но оводы их жалят все сильнее, А лени у парней невпроворот – Никто воды в колоду не нальет.	

6. Az *öztövért kutágas hórihorgas gémmel* jelzős szerkezet jellegzetes népies kifejezés, az Arany-szövegben komplex képként szerepel. A *gém* szó jelentése Pásztor Emil Toldi-szótárában a következő: 'a kútágas két ága közötti tengelyen a mérleg karjaihoz hasonlóan föl-le mozgatható rúd; egyik végén kolonc van, másik vége a kúttal és rajta függő vödörrel „néz” a vízbe' (Pásztor 1986: 94). A *gém* képi környezetét a magyar szövegben a madárral való metaforikus szemantikai kapcsolata asszociálja.

Az orosz változatban a forrásnyelvi kifejezés alapjelentése megmarad ugyan: *журавль с шестом* 'kútgém rúddal', de a stilisztikai környezete megváltozik: elmarad a magyar *hórihorgas* jelző, a metaforából hasonlat lesz, és a sajátosan

aranyi mesélő narráció sem olvasható a célnyelvi szövegben. Más módosulások is vannak még a szövegrészben, pl. az *ösztvér* jelző transzmutációs eljárással a szöveg más részébe kerül, így a fordító szinonimikus ismétléses adjekciós szóalakzatot hoz létre az orosz *мощ* 'sovány' szó betoldásával: *u мощ, u cyxonap* 'sovány és ösztvér'.

7. A kémel 'kémlel' alaki tájszót semleges szinonimájával, a *глядим* 'néz' jelentésű igével fordította Zabolockij.

8. A *delel* '(legelőre kihajtott jószág) déli pihenőt tart' (Pásztor 1986: 59) szót nem fordítja le Zabolockij. Helyette a *жыюм* 'kérődznek' igét használja, amelynek jelentése ugyan sejteti a pihenést, de az orosz szó stílusértéke semleges, nem idézi fel az eredeti környezetet. Sőt, ellentétet alkot vele, mivel az ökrökre a nyugodt kérődzés jellemző.

9. A *Felült Lackó a béresek nyakára* közismert magyar népies szólás: 'Így gúnyolja tréfásan a magyar paraszt azon mezei munkást, ki a nap és dolog hevéből bágyadtan a munkára ráunt' (Arany János jegyzete). Ez a szólás is kimaradt az orosz szövegből. Zabolockij ugyan lefordítja a szólás tartalmát, de elvész a stilisztikai jelöltsége, bár egy népies stílusminősítésű szó, a *невпоровот* 'nagyon nagy' kompenzációképpen bekerül az orosz szövegbe.

A fenti kifejezések mintául szolgálnak az eredeti Toldi-szöveg és orosz célnyelvi szövegváltozatának egybevetésére, de a szöveg többi részein is hasonló megoldásokat találunk.

Összegzés, a fordítás értékelése

Az Arany költészetében megjelenő archaikus és népnyelvi elemek fordítását vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a szövegben található népnyelvi elemek, jelentésbeli és alaki tájszók lefordíthatók (vö. Lőrincz 2017). Természetesen kisebb-nagyobb kompenzációra szükség van azért is, mert tipológiailag eltérő nyelveken jöttek létre a szövegek, és zárt struktúrájú költői szövegről van szó, továbbá időben is több mint egy évszázad választja el egymástól a két szöveg keletkezését.

Irodalom

Bárczi Géza 1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Barta János 2003. *Arany János és kortársai. I. Arany-tanulmányok*. Bitskey István – Görömbei András (szerk.): *Bibliotheca Studiorum Litterarium* 27. Csokonai Universitas Könyvtár. Kossuth Egyetemi Könyvtár. Debreceni Egyetem. Debrecen.

- Beke József 2014. *Archaikus elemek Arany János költészetében*. forrasfolyoirat.hu/1703/beke.pdf
- Benő Attila 2011. Műfordítás vagy pragmatikai adaptáció. In: Uő.: *A dolgok másik neve*. Komp-Press Kiadó. Kolozsvár. 137–182.
- Csűry Bálint 1935–36. *Szamosháti szótár I–II*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- ÉKsz – *Magyar értelmező kéziszótár* 1978. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth László 2017. A Toldi szókészletének eredetéről. *Magyar Nyelv* 113: 450–166.
- Kappanyos András 2013. *Bajuszbögre, lefordíthatatlan. Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*. Akadémiai doktori értekezés. MTA. Budapest. real-d.mtak.hu/655/
- Kazakova, T. A. 2006. *Художественный перевод: в поисках истины*. (A műfordítás: az igazság nyomában). Перевод. Язык. Культура. Издательство Санкт-петербургского Университета. Санкт-петербург.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Klaudy Kinga – Simigné Fenyő Sarolta 2000. *Angol–magyar fordítástechnika. A fordítás lexikája és grammatikája 2*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1998. A saját idegensége. In: Kabdebó Lóránt et al. (szerk.): *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Anonymus Kiadó. Budapest. 93–111.
- Lőrincz Julianna 2017. Dialektus és fordítás. Arany Toldijának tájnyelvi elemei orosz fordításban. In: Czetter Ibolya – Hajba Beáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion, Szombathely 2015. szept. 2–4*. Kiadja: Nyitrai Konstantin Filozófia Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács. Készült a Nyugat-magyarországi Savaria Egyetemi Központ Magyar Nyelvészeti Tanszékén. 465–472.
- Marszałek, Marek 1999. *Проблемы перевода донских диалектизмов на польский язык*. Bydgoszcz: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego. 22.
- Martinkó András 1954. A nyelvi archaizálás kérdései. *Magyar Nyelvőr* 78: 369–374.
- Minya Károly 2011. A neologizmusok és archaizmusok skaláris jellemzése. In: *Változó szókincsünk*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 118. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 107–109.
- Minya Károly 2017. *Tanítsuk-e a Toldit? Archaizmusok az elbeszélő költeményben*. Az Arany János emlékévk megnyitóján 2017. február 21-én a Petőfi Irodalmi Múzeumban elhangzott előadás kézírata.
- Pásztor Emil 1986. *Toldi-szótár*. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest.

- Polgár Anikó 2003. *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Polgár Anikó 2011. Ráfogások Ovidiusra. Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Rába György 1969. *A szép hűtlenek*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Riedl Frigyes 1887. *Arany János*. Hornyánszky Viktor akadémiai könyvtár. Budapest.
- Szegedy-Maszák 1998. Fordítás és kánon. In: Kabdebó Lóránt et al. (szerk.): *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Anonymus Kiadó. Budapest. 66–92.
- Szegedy-Maszák 2008. *Megértés, fordítás, kánon*. Kalligram. Pozsony.
- Szikszainé Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Toldi Éva 2016. Műfordítás, újraírás, recepció. *Annual Review of the Faculty of Philosophy, Novi Sad, Volume XLI-1*. 467–480.
- Tompá József 1972. *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Toury, Gideon 1980. *In Search of a Theory of Translation*. The Porter Institute of Semiotics. Tel Aviv.
- Vándor Judit 2010. *Adaptáció és újrafordítás*. doktori.btk.elte.hu/lingv/vandorjudit/tezis.pdf
- Zsilka Tibor 2001. Jelentéseltolódás a műfordításban. In: *Értékközvetítés irodalomban és nyelvben*. Szerk. Alabán Ferenc. Univerzita Mateja Bela. Banská Bystrica, Filologická Fakulta, Katedra Ugrofinských Jazykov. 26–34.

V. RAISZ RÓZSA

EGY SZÁLLÓIGE FORRÁSA ÉS JELENTÉSVÁLTOZÁSAI: *NEM BOLDOG A MAGYAR*

Márai Sándor Szindbád hazamegy című regényét olvasva tűnt fel szövegének két helyén is a *Nem boldog a magyar* mondat. Mivel a regény Krúdy Gyula személyét stílusának bravúros utánzásával, mondhatjuk: újraalkotásával jeleníti meg, feltételeztem, hogy a *Nem boldog a magyar* Krúdy-szövegben is előfordul. A feltevés igazolódott, így kezdtem érdeklődni a – most már szállóigeként ismert – mondás iránt, melyről kiderült, hogy az idők folyamán jelentéstartalma, hangulati és stilisztikai értéke, részben alakjai is időről időre változásokon ment át. Ezt kívánja a magyar irodalomból vett példákkal bemutatni az itt következő rövid írás.

A *magyar* népnév főnévi szófaji értékében több szállóigénkben is előfordul. (*Magyar és lengyel jó barát*: Tóth 1901/1994: 188. – *Tengerre, magyar!* – Tóth 1901/1994: 226.) Az utóbbi, mint köztudomású, Kossuth Lajos beszédéből való, ismertté váló felszólítás.

A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz.) negyedik kötetében a *magyar* címszó második jelentése a főnévi értékű <nép, nemzet>; s a nyelvi példák, amelyeket nagy költőinktől idéz a szótár, szintén szállóigeként élnek tudatunkban: *Ne bánts a magyart!* (Zrínyi Miklós), *Isten áldd meg a magyart!* (Kölcsey Ferenc), *Talpra, magyar!* (Petőfi Sándor) stb. Emellett közmondásokat is ismerünk, amelyekben a *magyar* főnévi használatú, s a népünkhöz tartozó emberek őszinteségét, egyenességét, önérzetességét, bátorságát – máskor pedig naivságát, sértődékenységét emelik ki, olyan tulajdonságokat, amelyeket természetesen más népek is elmondhatnak magukról. Ilyenek: *A magyar a nyelve hegyén hordja a szívét* – *A magyar hamar aláír, lassan fizet* – *A magyarnak elég egy horkantás* (,hamar megsértődik') – *Keresztbe nézik a magyart* (,nem magát, hanem erősségét nézik') – *Könnyű a magyart lóra ültetni, nehéz leszállítani* (,könnyen felpaprikázódik, nehéz lecsillapítani') – *Maga kárán tanul a magyar* – *Nehezen felejt a magyar a bosszút* – *Nem kell a magyarnak a pardon* – *Okos a magyar a harc után* – *Rettegni, félni nem tud a magyar* – *Sírva vigad a magyar* stb. (Szemerkenyi 2009: 964–967).

A 19–20. század fordulóján mind a szépirodalomban, mind a publicisztikában megjelent a *Nem boldog a magyar* mondás. Tóth Béla Szájruj szájra (1901) című kötetéből, mely a magyar beszédben előforduló szállóigéket értelmezi, és vizsgálja eredetüket, megtudjuk, hogy a fent idézett mondat Tóth Kálmán Egy királyné című drámájából való. A tragédiát 1859-ben írta a szerzője, s annak harmadik felvonásában mondja II. István király János nádornak háromszor: *Igyunk, Nagyúr, nem boldog a magyar!* Mintegy azt sugallva, hogy azért igyunk, mert nem boldog a magyar.

Tóth Kálmán és Tóth Béla családnevének azonossága nem véletlen, nem is abból adódik, hogy a *Tóth* igen gyakori magyar családnév, hanem Tóth Kálmán, a dráma írója (1831–1881) édesapja volt Tóth Bélának (1857–1907), a Szájru szájra című kötet írójának. Tóth Kálmán korának népszerű költője volt, némely verse megzenésítve nótaként ma is ismert (például *Felleg borul az erdőre*); politikai és élclapokat szerkesztett, vígjátékokat és tragédiákat írt (Nagy 1968: 95–97). Mikszáth Kálmán a Szegedi Napló 1881. évi 29. számában A szerelem költője címmel írt nekrológot Tóth Kálmán elhunytakor. Ez az írás Az én halottaim című kötetében is megjelent 1914-ben. Mikszáth személyes ismeretségben volt Tóth Kálmánnal, elismerő tartalmú nekrológjában az 1850-es évek legtehetsége-sebbjei körébe sorolja, Arany és Jókai után a nemzet legnépszerűbb költőjeként szól róla, bár helyesen ítéli meg, hogy „művei nem századokra kiható remek” (39.).

Tóth Béla újságíró, író volt. Sokszor publikált a Magyar Nyelvőrben is, Szarvas Gábor nyelvművelő nézeteivel értett egyet. Az irodalomtörténet a színvonalas tárca megteremtőjeként értékeli (Mezei 1968: 396–397). Maradandónak a szólások, szállóigék, hagyományok, anekdoták gyűjtésével kapcsolatos tevékenysége bizonyult (Tóth 1901/1994; 1899–1904).

Tóth Kálmán Egy királyné című drámája a maga korában bizonyára sikeres volt, ezért terjedhetett el az idézett mondata szállóigeként, és pedig a címűl írt formánál teljesebb alakban, az *Igyunk, Nagyúr* felszólítással és megszólítással együtt. Nem ismerek sok adatot a 19. századi előfordulásaira, de gyakran elhangozhatott ez a mondás, mert Jókai Mórnak 1889-ben megjelent Utazás egy sírdomb körül című kötetében, Képek és fák fejezetében olvashatjuk: „A mult¹ évben igen jó szüretünk volt: pompás borom lett és sok. (Ezt nem azért mondom, mintha vásárt akarnék vele csapni, nem. Magam iszom meg a jó barátaimmal: ezután arra adom a fejem. »Igyunk Nagyúr! Nem boldog a magyar!« Ez ugyan nem igaz; mert a magyar relatíve más földlakókhoz mérten elég boldog; hanem azért igyunk: ez már igaz!)”

Az idézet alapján valószínűsíthető, hogy a mondás elterjedt lehetett olyan szituációkban, amikor baráti társaságban ivásra szólítja fel az egyik fél a másikat, társát vagy társait, itt ugyanis a *nem boldog* elemnek nincs valódi, szó szerinti jelentéséből következő funkciója, sőt az író játékos megjegyzése szerint a magyar „*relatív boldog*”. A drámabeli jelentéshez viszonyítva tehát jelentésváltozáson ment át a mondás.

Mikszáthnak két regényében is hasonló szituációban fordul elő a szállóige. Az 1902-ben keletkezett regény, A sipsirica vacsorai jelenetében Wildungen báró társaságában hangzik el. „Wildungen úr egy tósztot is mondott Zsám új birtokosára, a budai gimnáziumra és annak egyik jelen lévő képviselőjére, kifejtve beszédében, hogy *a magyar nem boldog*, és hogy Tisza Kálmán nem igazi hazafi és nem igazi liberális ember.” (1960: 126).

1 Az idézetet az eredeti helyesírás szerint közlöm. R. R.

A másik Mikszáth-részlet A vén gazember (1903) című regényből való, Borly Laci párbajba keveredik; a párbaj okának magyarázata – bizonyára az író véleményét is híven tükrözve – ironikus, sőt elítélően gúnyos stílusban jelenik meg a szövegben.

„– Hogy van-e elegendő ok? – szisszent fel. Ítéld meg, kis hadnagy. Két gentleman ül egymás mellett egy nagyobb társaságban, koccintanak. Az egyik gentleman én vagyok, a másik ő. Egyszer csak megint nyújtja énfelem a poharat, és az enyémhez üti barátságosan. »Igyék, kapitány úr, *nem boldog a magyar*«; fölemelem a poharat, és így szólok: »Ej, mit, kapitány úr, legyünk per tu, kedves öregem.«” (1959: 108.)

Bár az *Igyék* (mint az eredeti *Igyunk* változata) és a megszólítás (a *nagyúr* helyét a *kapitány* úr tölti be) csak A vén gazemberből idézett részletben van meg, mégis hasonló a két részlet szituációja: ivásra való felszólítás részeként jelenik meg, mintegy hozzátoldásként. A sipsiricából idézett szövegrészben azonban kettős jelentése van, az ivásra való felhíváson kívül szó szerint is értendő, politikai megnyilatkozásként Tisza Kálmán negatív minősítéseként.

Megjegyzendő, hogy Mikszáth műveinek kritikai kiadásában nagy gondossággal és pozitivistá alaposággal készítették el a szerkesztők a jegyzetanyagot, benne a tárgyi magyarázatokat. Azonban az itt bemutatott helyek egyikén sem jelzik a mondat szállóige voltát, pedig a szövegből egyértelműen kiderül, hogy nem saját alkotású mondatként, hanem idézetként, szállóigeként él vele az író.

A fent idézett Mikszáth-szövegrészletekkel egy időben, 1902-ben írta Ady Endre az ellenzéki Nagyváradai Naplóban Szemere és kerülete című cikkét, majd 1903-ban a *Nem boldog a magyar* című írását. Ady 1900 januárjától 1903 októberéig volt a nagyváradai Szabadság, majd a radikális Nagyváradai Napló munkatársa. Földessy Gyula Ady minden titkai című kötetében (1962: 324–325) így foglalja össze a fiatal újságíró Nagyváradai Napló-beli tevékenységének lényegét: „minden politikai, társadalmi ügyet tollára vesz: a »szabadelvű« kormánypart habsburgiságát és a maga hasznát szem-előtt-tartó, mellveregető »hazafiságát«, a függetlenségi párt meddő, alacsony színvonalú közjogi harcait, a katolikus néppárt kulturális veszedelmét s általában az egész parlament európaiatlanságát, a »holtkéz«: az óriási főpapi birtokok heverő értékét, az idegen beházasodások vagy idegen származású indigenátust nyert főurak hitbizományait, a vármegyei nemesség időmegcsúfoló ázsiaiságát, a kivándorlásra kényszerült vagy idehaza pusztuló parasztságot, a zsidó- és nemzetiségi kérdést, a munkásság sorsát”.

Volt tehát a magyar közéletében számtalan jelenség, amely Ady felháborodását kiváltotta, és így újságírói tollára kívánczolt. E korszak jellemző darabja az 1902 januárjában a Nagyváradai Naplóban megjelent írása: Szemere és a kerülete. Szemere Miklós (1856–1919) politikus, író; 1901-től többször parlamenti képviselő volt, s a lóversenysport nagy támogatójaként is ismerték. A jelzett időben képviselőjelöltként lépett fel a tasnádi kerületben.

Ady e korszakbeli újságírói munkásságának jellemző darabja a Szemere és kerülete című írás, melyben a képviselő-választás tisztaságát kérdőjelezte meg.

A cikk szövegében több változatban is megjelenik a *Nem boldog a magyar* szállóige, mely Ady tudomása szerint Szemerétől származik, ő erjesztette el, ő a „hírhedt szárnyrabocsátója” (1964: 199).

Az írás ennek a megállapításával indul, majd egy „Kossuth-párti birtokos ember” korteseinek szájába adja: „*Nem boldog a magyar*” – így „konstatálták” a helyzetet „elégikusan” a vesztesre álló fél emberei; majd Szemere választási győzelmét követően megállapítja az író: „Lássá az egész világ, hogy *nem boldog a magyar*, s a »keresztény alapokra fektetés« és Szemere de genere Huba kell neki” (1964: 220).

Szemere ezúttal „petitionált honatya”; vagyis bírósági kifogást emeltek a választási eredménye ellen, viszont Szemere pártja új választást akar, hogy megmutassák: ismét Szemere győz. „*Hogy boldog legyen a magyar*” legyen még egy választás, „Választás a derék magyar polgároknak, s *boldog lesz a magyar*” (1964: 201).

Az erős gúnyt fokozza, hogy a szállóige többször, és változtatott alakokban és jelentésekben bukkan elő a szövegben. Ady prózai műveinek kritikai kiadása jegyzetanyagából megtudjuk, miért tulajdonították Szemere Miklósnak a szóban forgó szállóigét. 1897-ben a Nemzeti Kaszinó Széchenyi-ünnepélyén tartott ünnepi beszédét Szemere így fejezte be: „Az ő dicső emléke pedig felvirrad százados álma fölött. Erre ürítem a kupát és a jobb jövőre, mert *nem boldog a magyar.*” (1964: 426). Az ünnepi alkalom résztvevőinek tetszését nem nyerte meg a beszéd, a „többszörös milliomos és semmittevő szónok”, annak „értelmetlen pesszimizmusa” ellen felszólalt Beöthy Ákos képviselő, s így végezte beszédét: „*Mégis boldog lesz a magyar*” (1964: 426), tehát itt is alaki és jelentésbeli variációkat találunk. A jegyzetek szerint „Szemere Miklós szállóigévé vált mondását” Ady más szövegeiben is sokszor használta, mindig gúnyosan. Erre példa a Nagyváradai Napló 1903 márciusában megjelent „*Nem boldog a magyar*” című cikke, melyben egy ismét Szemere Mikós személyéhez köthető, nemzeti létünk szempontjából nem elengedhetetlenül fontos ügyről szól: „*nem boldog a magyar*, míg meg nem alakítja az országos magyar ügetőverseny-egyletet”, jóllehet az országban szegénység van és forradalmi hangulat, de azért „*Nem boldog a magyar*”, mert ügetőverseny-egylet még nincs...

Krúdy Gyula azonban nem ilyen szigorúan ítélte meg Szemere Miklós személyét. Krúdy is úgy tudta, hogy a *Nem boldog a magyar* mondás Szemerének Széchenyi emlékére mondott pohárköszöntőjéből terjedt el, s ő Szemerét „a múlt s jelen legnagyobb parlamenti orátora” minősítéssel említette (1985: 461). Szemerét Krúdy több művében Alvinczy Eduárd néven nevezte, ez a neve A vörös postakocsi, a Valakit elvisz az ördög című regények „titokzatos szerencselovagjának” (1985: 461).

Krúdy személyesen is ismerte Szemere Miklóst, Pilisy Rózának, „Pest Rózájának”, a századforduló Budapestje félvilági és irodalmi élete jellegzetes alakjának Magyar utcai szalonjában találkoztak (Krúdy 2013: 10).

Márai Sándor Szindbád hazamegy című regényében Krúdy Gyula utolsó napját jeleníti meg, Krúdy iránti tisztelettől áthatva zseniális stílusutánnal

alkotja meg a regény szövegét. A stílusutánzás egyik apró jelensége, hogy a *Nem boldog a magyar* szállóigét két helyen is beépíti szövegébe, finom kettős jelentésben: egyrészt vendéglői étkezés körülményei között, szokásos frazémaként hangzik el (amint a Jókaitól és Mikszáthtól idézett szövegekben is olvasható), másrészt szó szerinti jelentését is felfedezzük. Ezt megerősíti a pincér rábólintása: „a borban élt a feledkezés és a biztatás szelleme. Szindbád tehát megitta a fél litert, jelt adott, hogy hozhatják az új eresztést, s mikor a második fél liter első poharát leküldte gégéjén, intett a tiszteletteljesen és áhítatosan a közelben ólálkodó borosnak, s ezt mondta csendesen, legyintve és elmosolyodva a bajusza alatt, mert eszébe jutott, hogy barátja és regényhőse, a bolond Felvéghy ezt szokta mondani az első pohár bornál, lakoma közben, melyet színésznők, álhírlapírók, nemes emberek és turfszakértők részére rendezett néha a pozsonyi »Fehér ló«-ban vagy a »Nemzeti Kaszinó« különtermében: – *nem boldog a magyar*. A boros helyeslően bólintott. *Nem, a magyar nem volt boldog*” (Márai 1992: 111).

(A *Felvéghy az Alvinczy* Márai által alkotott névváltozata lehet.)

Néhány bekezdéssel előbbi szövegrészben a szállóigére változott alakban ismerünk fel, a derűn átsugárzó szeretettel és átéléssel jeleníti meg Krúdy személyiségét, a felszín mögött mélységes komolyságát. „E szavak: »Citromos kolbász«, vagy »Disznótor« – múlhatatlanul felkeltettek a hajós lelkében bizonyos emlékeket és benyomásokat, melyek elterelték figyelmét a környező világról. Szindbád tudta, hogy *a magyar akkor volt utoljára igazán boldog*, mikor nemcsak divat és tréfás szokás szerint, hanem mélyen és becsületesen fontos volt minden igaz férfi számára, hogy a disznótor, melynek tetézt tálai elé leül, az élet profán ünnepeltjeinek egyike legyen: tehát nemcsak eledel és borkorcsolya, hanem valóságos ünnepség, melynek a citromos, fokhagymás, véres és májas kolbász, a cékla és a cikakáposzta alkatrésze csak; az igazi ünnep nem is az ételek ízében és illatában ölt testet, hanem a disznótor elé letelepedett magyar lelkében, mert a káposztával és hurkaneműekkel dagadozó tál felidézi a bőség és boldogság látomását, [...] szívében és modorában egyformán nyájas és szívélyes Magyarország jelképét” (Márai 1992: 106).

Cs. Szabó László *A csere* című hosszabb satirikus elbeszélésének szereplői magyar emigránsok, a fikció szerint 1953-ban Nyugat-Európa nagyvárosaiban játszódnak az események. Minden szereplőjének kettős családneve van, ezek egyik eleme i képzős magyar vagy annak látszó név, a másik idegennek látszó: *Tömöri-Huber Antal*, *Lohinai-Lájtner*; érdekes az *Újlaki-Garák Zsiga* névkombináció, szellemes szójáték. A „családnév” Vörösmarty Szép Ilonka című elbeszélő költeményének két sorát juttatja az olvasó eszébe (*S felrobognak hadvész-ülte képpel/ Újlaki s a megbékült Garák*). Ebben a *Garák* szóalak – mint köztudomású – a *Gara* családnév többes számú alakja; Cs. Szabó ötletes névalkotásában szláv eredetű családnévnek látszik (*Gerák, Marják, Nemcsák, Szucsák* stb. „mintájára”).

Rátéve a szállóigénk előfordulására, ez az elbeszélést indító temetési jelenetben fordul elő. Tömöri-Huber Antal, volt országgyűlési képviselő, az elbeszélés jelenében a nyugati magyar emigráció tekintélyes tagja halottbúcsúztató beszédében – zavarában, felkészületlenül – mentő ötletként veszi elő a szállóigét:

„Az pedig teljesen kiment a fejéből, hogy kit kell búcsúztatnia. [...] Magyar embert temetnek, gondolta Tömöri-Huber a háromszínű szalag láttára. Magyar halottat idegen földbe. Ez a gondolat megsúgta a mentő szót.

– *Nem boldog a magyar!* – kiáltotta felocsúdva, bal kezével rátámaszkodott a rejtélyes koporsóra, s jobbával olyan mozdulatot tett, mint Kossuth szobra Cegléden. [...]

– *Nem boldog a magyar*, bujdosó testvéreim! *Nem boldog* az árva nép, mely zivataros századokban Nyugat egyetlen védpajzsa volt, lovagiasan ontotta vérért gazdag, nagy és hálátlan népek nyugalmaért. [...] Szomorú a magyar sors, testvéreim. Ez a drága halott is, lángeszű honfitársunk, aki *a száműzetés keserű kenyerét* választotta, hogy maradéktalanul élhessen szárnyaló eszméinek...” (Cs. Szabó 1983: 195).

A *száműzetés keserű kenyerét* frázist – mint tudjuk – már Mikszáth is legsvihákbabb „hőse”, Katángy Menyhért szájába adja. (1958: 167)

A *Nem boldog a magyar* szállóige Cs. Szabó László elbeszélésében maróan gúnyossá, szarkasztikussá teszi a szöveget.

A *Nem boldog a magyar* szállóigét a közelmúlt írói is ismerték és használták. Szántó Piroska Akt című, visszaemlékezéseket tartalmazó kötetében olvassuk (1994: 166): „Pista megérkezik az Írószövetségből, csak annyit mond, hogy »*nem boldog a magyar*«” Szántó Piroska férje, Vas István nyilatkozott így az 1956-os események idején. Ebben a megnyilatkozásban nyoma sincs tréfának, humornak; mélységesen komoly az író kijelentése, a nemzet sorsa iránti aggodalom csendül ki belőle.

A bemutatott és vizsgált szállóige Tóth Béla Szájruul szájra című kötetében (1901/1994) teljesebb (*Igyunk, nagyúr, nem boldog a magyar*), Kristó Nagy István Bölcsességek könyve című gyűjteményében rövidebb (*Nem boldog a magyar*) alakjában fordul elő. Természetes, hogy a szépirodalmi és publicisztikai szövegekben alkalmi változatokban is olvasható, mint ahogy más frazémák is módosulnak sokszor a nyelvhasználatban. Mindkét szerző Tóth Kálmán Egy királyné című drámáját (1859) jelöli meg a szállóige forrásaként.

A 20. század elején elterjedt az a nézet (Ady- és Krúdy-idézeteinkből tudható), mely szerint Szemere Miklós használta elsőként a mondást. Jókaitól, Mikszáthtól idézett példáink bizonyítják, hogy ez nem így van, mindemellett a sajtóban való elterjedéséhez hozzájárulhatott Szemere személyisége, ismertsége.

A dolgozatban idézett szövegek közül a legkorábbi, amelyben szállóigeként szerepel a mondat, Jókai Mórtól származik, 1889-ből, az utolsó az 1956-os eseményekre, illetve azzal összefüggő megnyilatkozásra utal, Vas Istvántól ered, Szántó Piroska (1994) visszaemlékezésében. Ez alatt a csaknem hetven év alatt jelentésbeli és stílusértékbeli változások is végbementek a szállóigén. Választé-

kos, komoly szövegben keletkezett, szállóigeként használva már az itt idézett első előfordulása (Jókaitól) tréfás, humoros stilisztikai árnyalatú. A patetikus (Szemere), majd gúnyos (Ady) használatot követően a finom humor kifejezője lett (Márai), majd (Vas Istvánnál) a keserű irónia jelenik meg általa. Ezek a mozaikszerű példák azonban nyilvánvalóan nem merítik ki a szállóigénkben rejlő jelentésbeli és stiláris lehetőségeket.

Irodalom

Ady Endre 1964. *Összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok*. IV. Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Benedek Marcell (főszerk.): 1978. *Magyar Irodalmi Lexikon*. Akadémia Kiadó. Budapest.

ÉrtSz. A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. kötet. 1966. Szerk. Bárczi Géza – Országh László. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Földessy Gyula 1962. *Ady minden titkai*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

Jókai Mór 1889. *Utazás egy sírdomb körül*. Révai Testvérek Kiadása. Budapest.

Kristó Nagy István 1983. *Bölcsességek könyve I–II. kötet*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Krúdy Gyula 1985. *Pesti album*. Publicisztikai írások. 1919–1933. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

Krúdy Zsuzsa 2013. *Apám, Szindbád*. Mandorla-ház Könyvkiadó. Budapest.

A magyar irodalom története 1849–1905. Szerkesztette: Király István, Pándi Pál, Sőtér István. Gondolat Kiadó. 1968. (Az idézett részt Mezei József, illetve Nagy Miklós írta.)

Márai Sándor 1992. *Szindbád hazamegy*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó. Budapest.

Mikszáth Kálmán 1958. *Nagyságos Katánghy Menyhért képviselő úr viszontagságos élete, kalandjai, szerencsétlensége és szerencséje*. Mikszáth Kálmán összes művei. 9. kötet. Regények és nagyobb elbeszélések. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Mikszáth Kálmán 1960. *A sipsirica*. Mikszáth Kálmán összes művei. Regények és nagyobb elbeszélések. 15. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Mikszáth Kálmán 1959. *A vén gazember*. Mikszáth Kálmán összes művei. 17. kötet. Regények és nagyobb elbeszélések. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Mikszáth Kálmán 1914. *Az én halottaim*. Révai Testvérek. Budapest.

- Cs. Szabó László 1983. *Közel s távol. Összegyűjtött elbeszélések. 1948–1981.* Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Szántó Piroska 1994. *Akt.* Európa Kiadó. Budapest.
- Szemerényi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Tóth Béla 1901/1994. *Szájru! szájru. A magyarság szálló igéi.* Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Kiadása /Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. Budapest.
- Tóth Béla 1899–1904. *Magyar anekdotakincs.* 1–6 kötet. Singer és Wolfner. Budapest.

H. TOMESZ TÍMEA

A SPORTKOMMUNIKÁCIÓ ELMÉLETE

*„Az ember közös dolgai révén közösségekben él,
és a kommunikáció az, ami által birtokolni tudja e közös dolgokat”*
(John Dewey)

1. Bevezetés

A köztudatban a sportot elsősorban a motorikus tevékenységekkel kapcsolják össze, hatékonyságát, eredményességét is jobbára objektív paraméterekkel igazolják. Mindenképpen elgondolkodtató azonban, hogy a cselekvések tanulása, végrehajtása kommunikációs folyamatban, a kommunikáció eszköztárával és módszereivel érhető el, tehető hatékonyabbá.

Az ember nem elszigetelten, hanem közösségek tagjaként él. A közösségi lét-hez szükséges a koordináció, az, hogy tagjai folyamatos kapcsolatban legyenek egymással. A kapcsolattartás azonban nem csupán az egyének szükséglete, a közösségi koordinációt, a közösség működését is kapcsolatok teszik lehetővé.

A kommunikáció jelentése mára – a gyakori használatnak köszönhetően – meglehetősen kitágult. Tágabb értelemben mindenféle közlést kommunikációnak tartanak, szűkebb értelemben a kommunikáció csak az emberek sajátja. Multidiszciplináris tudomány, definiálása, leírása nagyban függ attól, hogy melyik tudományterület elméleti keretében vizsgáljuk¹, de a kommunikáció működését a kommunikációtudományon belül is többféleképpen látják. A következőkben öt jelentősebb kommunikációfelfogást mutatok be röviden (tranzakciós, interakciós, szemiotikai, participációs, rituális), kitérve arra is, hogy milyen – sporthoz kapcsolódó – kommunikációs helyzetek leírására kínálnak keretet.

2. A kommunikáció értelmezései

A korai kommunikációs modellek az információ átadását, **tranzakcióját** tették központi kategóriává. Az adó szerepét hangsúlyozzák, ő határozza meg a célt, ami csak számára látható, a kommunikáció ilyen formán aszimmetrikus

---

¹ Az információelmélet felfogásában egy információforrás jelek segítségével információt továbbít. A pszichológia elsősorban a hatást vizsgálja, a szociológia arra fókuszál, hogy miként történik az információátadás a társadalom tagjai között a különböző társadalmi rendszerekben. A nyelvtudomány értelmezésében pedig az emberek közötti gondolatcserét jelöli.

folyamat. Tevékenysége arra irányul, hogy információt, üzenetet juttasson el az adótól a vevőhöz, és akkor lesz sikeres, hatékony, ha az átadás a legteljesebb formában, torzítás nélkül történik. A siker érdekében a kezdeményező fél cselekvési stratégiát dolgoz ki, a tervezett hatásból indul ki (mit akarok és kitől), s ezen hatás optimális eléréséhez alakítja a kommunikatív folyamat jellemzőit, összetevőit (Andok 2013: 18).

Az **interakciós modellek** a kommunikáció folyamatát tartják fontosnak, a résztvevők egy közös cél elérése érdekében cselekszenek. A kommunikáció szimmetrikus, a szerepek nem rögzítettek, a cél közös, tehát minden résztvevő számára ismert. A kommunikációs helyzet elemeit, normáit közösen alakítják, módosítják. A közös cselekvésnek mindig lesz valamilyen információban kifejeződő eredménye (Andok 2013, Balázs–H. Tómesz–H. Varga 2013, Horányi 1999).

A **szemiotikai iskola** a kommunikációt jelentések cseréjeként értelmezi, arra kíváncsi, hogy a kommunikációban résztvevők miként rendelnek jelentést, értelmezést a jelekhez. Fókuszában az üzenet, illetve annak olvasata áll, valamint a befogadó, aki az üzenetet alkotó jelek értelmezésében fölhasználja saját kulturális tapasztalatait. A szemiotikai irányzat szerint a társadalmi interakció során válik az egyén egy bizonyos kultúra tagjává (Balázs–H. Tómesz–H. Varga 2013, Forgó 2010).

Horányi Özséb a kommunikációt a problémára való felkészültség perspektívájából vizsgálja. Felfogásában (**participációs modell**) a kommunikációt az emberek arra használják, hogy felismerjék életükben a problémás helyzeteket, és közösen megoldják azt (Horányi 1999). Abból az elgondolásból indul ki, hogy az embereknek szüntelenül problémákkal kell szembenézni, és elemi érdekük, hogy ezekre a problémákra megoldást találjanak (például egy mérkőzésen hogyan juttatható a labda a hálóba). A kommunikáció az ágens (kommunikátor) egy lehetséges állapota (nem pedig folyamat), amely a probléma felismeréséhez és megoldásához szükséges többlettudás elérhetőségét jelenti. Ennek a tudásnak legitimnek, mindenki által elfogadhatónak kell lennie (stratégia kidolgozása egy-egy mérkőzés előtt, szabályok alkalmazása sportban). A legitim tudáskeret tehát nem eleve adott, hanem kulturális-társadalmi eredetű (Andok 2013: 21). A modellben a mindenkori ágens van kitüntetett helyzetben, akkor tekinthető hatékornak a kommunikáció, ha a többlettudás számára a legkönnyebben elérhető, illetve a többlettudások közül a legjobbhoz fér hozzá (Horányi 2006).

A kommunikáció **rituális elméletének** megalkotója, James W. Carey (2003) úgy véli, hogy a kommunikáció szimbolikus folyamat, amely a valóság kialakítását és fenntartását szolgálja. E felfogás szerint a kommunikáció célja nem az üzenetek térben való továbbítása, hanem a társadalom időbeli összetartása, nem az információközlés, hanem a közös meggyőződések reprezentációja. Minden kommunikáció dráma, amelyben bizonyos szerepeket vállalunk vagy nem vállalunk, és soha nem az információszerzés kedvéért kommunikálunk, hanem azért, hogy megerősödjön bennünk egy adott világnézet. Olyan fogalmakkal kapcsolható össze, mint „kölcsonös megosztás”, „részvétel”, „egyesülés”,

„szövetség” és az „általános hit birtoklása”. A kommunikációnak elsősorban a társadalmi vonatkozásaira fókuszál, nem a hatásra vagy a funkcióra, hanem a bevonódásra.

Az egyes modellek, iskolák nem szembenállnak egymással, hanem a kommunikáció más-más aspektusára összpontosítanak. Valójában létrehozzák azt, amiről azt állítják, hogy leírják². A tranzakciós megközelítés az üzenet átadására fókuszál, ebben a modellben jól bemutatható, leírható például az a kommunikációs helyzet, amikor az edző üzenetet küld a következő hét edzésrendjéről. Az interakciós modellekben a folyamat a lényeges, ami a közös cél eléréséhez vezet, tehát az edző–szülő megbeszélésének vagy edző–sportoló tárgyalásának leírására ez alkalmasabb. Egy-egy mérkőzés kommunikációs bemutatása, taktikai jelzéseinek leírása a szemiotikai, míg az olimpiai események a rituális modell segítségével értelmezhetők leginkább.

Ahhoz, hogy a kommunikáció sportbéli szerepéről átfogó képet tudjunk adni, olyan elméleti keretre van szükség, amely komplex vizsgálatot tesz lehetővé. A kommunikáció rituális modellje ilyen, hiszen képes mind a mikroszintű (személyközi) kommunikáció rituális elemeinek, mind pedig a makroszintű (társadalmi, kultúraközi) kommunikáció leírására. És nem csupán az offline kommunikációra, hanem a médiakommunikációra is (Andok: 2017: 9).

3. Rítusok a mindennapokban

A rítusok jelen voltak már az emberi társadalmak legkorábbi formáiban is. A születések körül, a házasságkötésekkor, a gyógyításokban, háborús előkészületekben, olimpiai játékokban. De míg a tradicionális társadalmakban elsősorban a vallási rítusokban jelentek meg azok a szimbólumok, amelyek magukba sűrítették, ami a világról tudható, addig a modern társadalmakban egyre inkább szekuláris formában valósul meg, követve a nyilvános kommunikáció formai és tartalmi változásait (Neulinger 2013: 103).

A rítusok a kommunikáció ismétlődő és leegyszerűsített epizódjai (Alexander 2009: 26). A társas viselkedés sajátos formái, melyeket elsősorban szimbolikus jelentéstöbbletük különböztet meg más közösségi cselekvésektől. A rítus a személyt egy csoporthoz és annak hagyományaihoz köti kifejező és megerősítő, strukturáló szerepével. Az eredeti (szakrális) jelentése – visszatérő szokás, szoros kapcsolatban a vallás megnyilvánulásaival – mára jócskán kitágult (vö. Voigt 2010). Formai jellemzőit Neulinger Ágnes (Moore és Myerhof 1977 nyomán) a következőképp rendszerezi (2013: 105):

---

2 A tranzakciós modell például létrehozza és fenntartja az aszimmetrikus kommunikációs helyzetet, a hatalom és kontroll érdekében, a technológia és bürokrácia szolgálatában (Andok 2013: 22).

- Valamilyen alkalomnak, tartalomnak, formának vagy ezek kombinációjának az ismételése.
- Olyan aktív részvétel, amely elsősorban valamilyen szerepnek a betöltését, átélését jelenti.
- Olyan magatartás, amely sajátos viselkedés és szimbólumhasználat révén valósul meg, de jelentheti megszokott cselekvések és szimbólumok szokatlan használatát is. A lényeg, hogy a rituális szertartás szokatlan és figyelemfelkeltő, különbözik a mindennapi gyakorlattól.
- Olyan tevékenység, amely szervezett rendben, előírások szerint zajlik, megszabott kezdéssel és befejezéssel.
- Olyan kifejező bemutatás vagy előadás, amely figyelmet és koncentrációt igényel. Jellemzően szimbólumok felhasználásával valósul meg.
- A rituáléban megjelenik a közösségi dimenzió, amely a csoport számára jelentéssel bíró társadalmi üzenetet rejt magában.

A rítusok a szimbolikus jelentés-létrehozást szolgálják, formalizáltak, nyilvánosan megfigyelhetők és felismerhetők az azonos kultúrához tartozók számára, társas cselekvések (Andok 2017: 10). „A rítus hatása és érzelmi telítettsége a szándékok és tartalmak közös értelmezésére és az interakció saját, belső érvényességére épül. A rítus energiával tölti fel a résztvevőket, kötődéseket hoz létre köztük, növeli azonosulásukat a kommunikáció szimbolikus értelmével, illetve fokozza a kapcsolat intenzitását a résztvevők, a szimbolikus tartalmak és a közönség, vagyis általában a teljes közösség tagjai között” (Alexander 2009: 26). Antropológiai kutatások igazolják, hogy a rítusok kialakítása fontos összetartója és tudáshordozója az emberi társadalmaknak. Az állatok viselkedését kutató Csányi Vilmos ezen túlmenően úgy véli, hogy a viselkedési mintázatok, a felhasznált szimbólumok gazdagsága és egymással történő összefonódása egy aktív dinamikus rendszer is, amely a benne foglalt ismeretek és hiedelmek újbóli érzelmi elfogadását és memorizálását is lehetővé teszi (Csányi 2000: 147).

Rítusok nem csupán társadalmi eseményekhez kapcsolódnak, a hétköznapijaink is tele vannak rituális megnyilvánulásokkal. Ilyen például egy gratuláció vagy üdvözlés, de kedvenc sportolónk vagy csapatunk biztatása is tartalmaz rituális elemeket. Minden olyan kommunikációs megvalósulás, amikor a forma a hangsúlyosabb, a kivitelezés lényeges az interakció érvényességében és sikerességében. A kommunikáció sok esetben elsődlegesen rituális funkciójú, és majdnem minden esetben tartalmaz rituális elemet. A kommunikációt rítusként felfogó elmélet foglalkozik a szerkezettel, a szabályozással, a szerepekkel, normákkal, orientációkkal, értékekkel, jelentésekkel, mindezt pedig a szimbólumhasználaton keresztül teszi. „Azt vizsgálja, miként működnek a szimbolikus formák, hogyan szabályoznak, miként hoznak létre jelentést, értékeket” (Andok 2017: 19).

A rítusok többféle csoportosításával találkozhatunk a szakirodalmakban. A francia Bourdieu egyértelműen szociológiai jelenséggként fogja fel, és a legitímációs rítusokat (*rite de légitimation*), a szentesítő rítusokat (*rite de consécra-*

tion) és az intézményesítő rítusokat (*rite de institution*) tartja a három fő, egymástól megkülönböztetendő csoportnak (vö. Voigt 2010: 221). Bocock (1974, idézi: Neulinger 2013: 108) szintén három típusát különbözteti meg. A nemzeti rítusok egy nemzet történetéhez, sorsfordulóhoz kötődnek, az életciklusrítusok a nemzeti rítusokkal együtt lehetőséget adnak annak megértésére, hogy a modern ipari társadalmak hogyan viszonyulnak vagy nem viszonyulnak az emberi testhez, testiséghez, úgymint a szexualitás és a születés, a betegség és a halál. A művészi rítusok pedig az előadó és a közönség közötti szimbolikus kapcsolatot erősítik (sportrendezvények). Wolin és Bennett (1984) ünnepségekről, hagyományokról és minták szerinti interakciókról beszél. Az ünnepségek jellemzője, hogy ritkán, évente néhány alkalommal rendezik meg (ilyenek például a nemzeti és vallási ünnepek), és ezeket az adott kultúrában mindenki ugyanakkor és ugyanúgy ünnepli. A hagyományok gyakorlására gyakrabban kerül sor, ilyenek a születésnapok, évfordulók, nyaralások, amelyek részben mindenkire jellemző közös jegyekkel, részben egyéni, egyedi jellemzőkkel is bírnak. A minták szerinti interakciók pedig heti vagy akár napi rendszerességgel zajlanak, úgymint a közös étkezések vagy a rendszeres hétvégi programok. Az emberi élet fordulóihoz, fontos állomásaihoz, átmeneteihez kötődő hagyományos szokásokat Van Gennep (1960/2007) átmeneti rítusoknak nevezi. Ezek a rítusok az emberi együttélés, a közösségi létben az egymáshoz való alkalmazkodás feltételrendszerét hordozzák. Az átmeneti rítusok három szakaszra tagolhatók: az első a szeparáció, elkülönülés, ahol az egyén elszakad korábbi szerepeitől és kapcsolataitól. Ezt követi a liminalitás (átmenet) fázisa, amelyben az egyén korlátozott ideig részese lehet a kultuszokban megnyilvánuló közösség élményének. A harmadik, utolsó szakasz pedig a visszafogadás szakasza, azaz a beépítő fázis. Ebben a szakaszban az egyén új tudása birtokában visszatér eredeti életvilágába, de már új, megváltozott, többnyire magasabbnak értékelt státuszban. A szerző az átmeneti idő bemutatására az ajtón való átlépés hasonlatát használja, ahol az ajtó elválasztja és össze is köti az új és a régi világot. Az ajtó innenső oldalán találhatók az elválási rítusok, míg a túloldalán a befogadási rítusok. Az átmenetet pedig magán az ajtón való átlépés fejezi ki. (Átmenet például egy játékos egyik klubtól a másikhoz igazolása vagy az ifjúsági csapatból a felnőtthez kerülése.)

A rítusok szimbolikus jellegét hangsúlyozza Levi-Strauss, Mary Douglas, Malinowski és Clifford Geertz is (részletesebben Andok 2017, Neulinger 2013). Andok Mónika a rituális kommunikáció tanulmányozásához két fő kategóriát jelöl meg (2017: 16): egyrészt a *formális rítusokat*, *szertartásokat*, amelyeket különleges helyen és időben tartanak, különleges figyelmet vonzanak (például a különböző versenyek, csapatmérkőzések), valamint a *formalizált hétköznapi tevékenységeket* (mint a reggeli futás vagy a napi edzés).

A rituális megközelítés tehát a kommunikáció minden kontextusának vizsgálatában megfelelő keret lehet. „Hiszen az emberek párként, családként vagy egy szervezet tagjaként rituális elemek segítségével határozzák meg önmagukat, hozzák létre és tartják fenn identitásukat, alakítják ki társas viszonyaikban

és cselekvéseikben a határokat, vagy visznek végbe egy újraegyesítést” (Andok 2017: 17–18). A rítusok fontos funkciója, hogy átláthatóvá, kezelhetővé, értelmezhetővé teszik az időt. Azáltal, hogy időről időre megismétlődnek, biztosítják egy közösség (társadalom) működését, megerősítik, reprezentálják identitását, közös emlékezetet hoznak létre (például a 6:3-as mérkőzés).

4. Rítus és sport. A sportkommunikáció elmélete

A sport, a különböző sportesemények a tradicionális és modern társadalmak rítusainak tekinthetők (vö. Hoppál 1982: 334, Péter 2010). Olyan tevékenység, amely vallási rítusok részeként, játékként vagy szórakozásként az emberi kultúráknak mindig is meghatározó része volt. A sport, sportolás egyfajta kulturális univerzálé, az adott kor jellemző lenyomatát adja. Egy-egy társadalom mozgáskultúrájának vizsgálata során meglehetősen pontos kép rajzolódik ki a szóban forgó időszak értékrendszeréről, szabályairól és az emberek jellemző tulajdonságairól (Pólusné 2013: 25).

A sport történelmi tapasztalatokon és normákon alapuló játékos és szimbolikus cselekvésforma, emocionális töltettel rendelkezik, értékközvetítő, identitáserősítő és identitást reprezentáló. A sportban is megtaláljuk a sajátos cselekvési logikát, a kialakult formális szerveződések, az állandósult szerepeket, a belső normák rendszerét, amelyek révén láthatóvá válik, hogy milyen is, hogyan működik az adott társadalom (Laczkó 2015: 17).

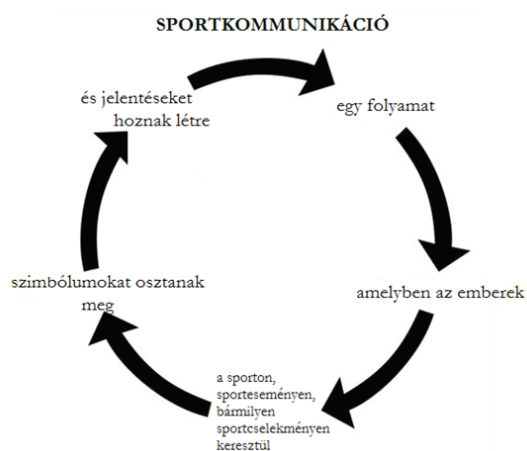
A sport és kommunikáció kapcsolatának, illetve a kommunikáció sportbéli szerepének feltárásakor a kutatások jobbra a sport, illetve sportoló média-kommunikációjára fókuszálnak, és viszonylag kevés szó esik (főként a hazai szakirodalomban) a kommunikáció személyközi, valamint közvetlen formáiról. Pedig a sikernek legalább olyan fontos összetevője a testnevelő-diák, edző-sportoló, sportszakember-sportoló együttműködésének minősége, az edző tudatos, adekvát kommunikációja (az instrukciók pontos megfogalmazása, motiváció, értékelés), mint a szakmai és módszertani fölkészültsége, vagy a diák/sportoló tehetsége, kitartó, fegyelmezett munkája.

Tény, hogy a sportról és a sportban folyó diskurzusokat ma már nehéz elválasztani a médiától, gondoljunk csak egy-egy mérkőzés vagy verseny közvetítésére, értékelésére, sportolók reflexióira, azokra a közösségi médiás csoportokra, amelyek bizonyos sporttevékenységhez kapcsolódnak, esetleg a sport egészségmegőrző szerepét hirdető blogokra. A sportkommunikáció azonban túlmutat ezeken, a kommunikáció szerepét nem lehet csupán a sport és média viszonylatában vizsgálni. A sportkommunikáció definícióját nem lehet pusztán a sporthoz kapcsolódó üzenetekre korlátozni (Pedersen és mtsai 2016: 180), hiszen a sportkommunikáció túlmutat ezeken, például egy közösségi médiában posztolt üzeneten vagy egy újság sportrovatán. Persze magában foglalja ezeket is, illetve az egyes szövegekben megjelenő reprezentációkat, de az interperszonális kapcsolatok, egy-egy csapaton belüli interakciós háló éppúgy a vizsgálá-

lat körébe tartozik, mint a szurkolókkal való kapcsolattartás vagy a személyes és csapatimázs építése.

A legáltalánosabb megközelítésben azt mondhatnánk, hogy a sportkommunikáció a sporttal kapcsolatos, valamint a sporthoz szorosan nem kapcsolódó információk cseréje. Azonban ahhoz, hogy a sportkommunikációról átfogóbb képet tudjunk adni, ettől összetettebb megközelítésre van szükség. Amennyiben a kommunikációra úgy tekintünk, mint szimbolikus folyamatra, amely a valóságot kialakítja és fenntartja, akkor *a sportkommunikáció olyan folyamat, amelyben a sportolók vagy a sporttal valamilyen kapcsolatban állók interakcióik során szimbólumok cseréjével jelentéseket hoznak létre*. Pedersen és mtsai ezt a folyamatot a következő ábrával szemléltetik:

Forrás: Pedersen és mtsai 2016: 181.

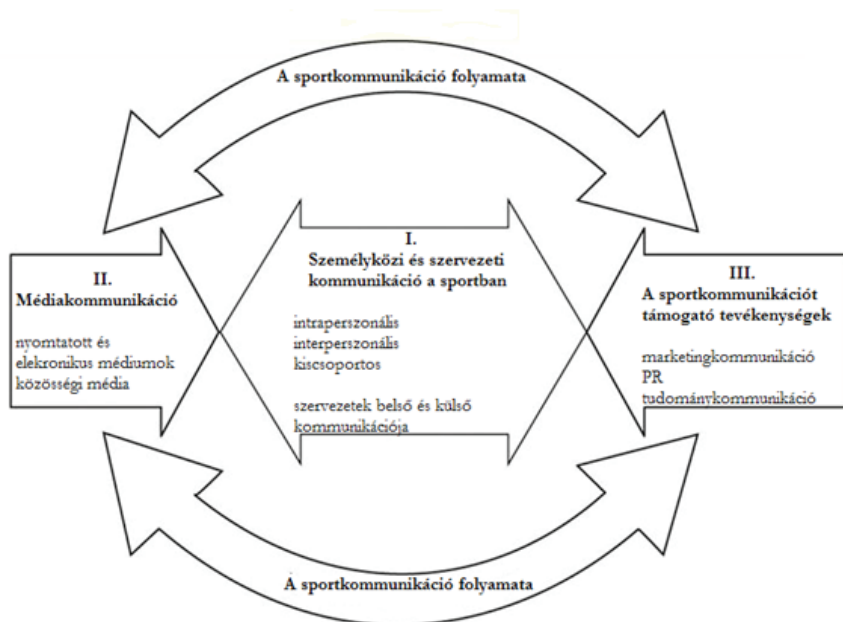
A szerzők a modell minden egyes elemét részletesebben is magyarázzák.

Folyamat. A sportkommunikáció dinamikus folyamatként, az üzenetek előállításának és közvetlen vagy közvetett továbbításának folyamatként értelmezhető, amely aktív és interaktív. Ez a folyamat számos változót foglalhat magában, így például a kommunikátor személyisége, státusza, szakértelme, megbízhatósága, fizikai jellemzői, egyénekhez vagy csoporthoz fűződő viszonya. A részvételt befolyásolja a résztvevők előzetes elvárása, tudásszintje (ismeretei), motivációja. A folyamatot a kommunikációs helyzet, a tartalom, a befogadást pedig a szelektálás (vö. i. m. 183–185). A közvetett kommunikációs formák esetében fontos lehet a kapuőrök szerepe is, hiszen döntéseik hatással vannak a tartalomra és folyamatra egyaránt.

Résztvevők. A sportkommunikáció résztvevői lehetnek a sportesemények iránt érdeklődő, de egyébként nem sportoló emberek, elkötelezett szurkolók, közösségek, sportolók, sportszakemberek, sportegyesületek, médiaszakemberek.

Sport, sportcselekmény, sportesemény. Pedersen és mtsai (i. m. 207–209) a sportkommunikáció három területét nevezik meg, amelyek egymással is szoros kapcsolatban állnak. Az első terület a személyközi, illetve közvetlen kommunikáció a sportban. Ide sorolják az intraperszonális, interperszonális és kiscsoportos kommunikációt, valamint a szervezetek belső és külső kommunikációját. A második terület a sport médiakommunikációja, ahol a különböző nyomtatott és elektronikus médiaplatformok jelennek meg, a harmadik terület pedig sportkommunikációt támogató tevékenységek és rendszerek területe, mint a PR, marketingkommunikáció, kríziskommunikáció, kutatások vagy tudománykommunikáció.

Az általuk említett területeken kívül további fontos vizsgálati kérdés lehet a kultúraközi kommunikáció megjelenése a sportban – úgy is, mint kulturális hatások a sportágakban, például a keleti kultúrák sportágainak megjelenése a nyugati világban; úgy is, mint kultúrák találkozása egy csapatban, egy-egy sportrendezvényen stb. Lényegesek lehetnek továbbá a politika és sport kapcsolatának kommunikációs vonatkozásai, vagy a globalizáció sportra gyakorolt hatásának kommunikációs vizsgálata.

Forrás: Pedersen 2016: 209

A sportkommunikáció kutatási előzményeit mindhárom területen megtaláljuk hazánkban is. Legkutatottabb talán a sportgazdaság, sportmarketing területe (András 2003, Stocker-Szabó é. n., Ács 2015), de a sport és média kapcsolata vonatkozó vizsgálatokat is találhatunk (Gáldiné 2007, Urbán 1997). Jelentős

hiány mutatkozik viszont a közvetlen kommunikáció jellemzőinek feltárásában, csupán a sportpedagógiában, valamint egy-egy sportághoz kapcsolódóan találjuk meg nyomait (Révész-Bognár-Géczi 2007, Révész-Bognár-Csáki-Trzaskoma-Bicsérdy 2013).

Szimbólumok kialakítása. Az ember számára a tudást szimbólumok közvetítik, és az ember is szimbólumokban fejezi ki tudását. A szimbólumok egyrészt tudáshordozók, másrészt tudásfeltételeket alkotnak (Geertz 1994: 47–48). Legtágabb értelemben a szimbólum a szóval, fogalommal azonos, hiszen ezek segítségével kapcsoljuk össze, amit tapasztalunk, észlelünk egy hangsorral³.

A sportban a szimbólumok az identitás kialakítói, megerősítői és őrzői, értéket hoznak létre, rítusokat alakítanak (Pedersen 2016: 197). Szimbólumként működnek például a történetek, azok a narratívák, amelyek egy klub, sportág, de akár egy nemzet identitását is erősíthetik (pl. Puskás Öcsi történetei). De szimbolikusak a sport formalizált, ismétlődő eseményei (pl. a himnuszok elnéklése, az olimpia megnyitása), egy-egy sportág szaknyelve, egy csapat stratégiai jelzései vagy tárgyasult szimbólumai (pl. olimpiai gyűrű, egy klub címere).

Jelentések megosztása. A szimbólumhasználat szabályai alapján lehet megérteni a gondolkodási folyamatokat. Nem csupán kifejeznek, determinálnak is, meghatározzák azt, hogyan viselkedünk (Geertz 1994: 47–48). Az emberek mozdulatait, viselkedését akkor érthetjük meg igazán, ha ismerjük azt a szimbólumrendszert, amelyben működik. A szimbólumok közösséget teremtenek a csoport tagjai között, kollektív történetek és rítusok által. A rítusok egyes kutatók szerint az érzelmi összehangolódást alakítják a csoporton belül, az együttérzést, az összetartozás tapasztalatát (vö. Csányi 2000), míg mások szerint a kognitív kategóriákat alakítják azáltal, hogy „a kognitív kategóriákat szelektálják, esetenként sűrítik az emberi gondolkodás, tapasztalat és cselekvések kategóriáit – láthatóvá téve ezeket a társadalmi összekapcsolódás fontos pillanataiban” (Andok 2017: 36).

A sportkultúra tehát a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit foglalja magában, amelyek segítségével az emberek megőrzik és állandóan fejlesztik tudásukat (vö. Andok 2017: 53).

5. Összegzés

A sportkommunikáció tehát a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit foglalja magában, amelyek segítségével az emberek megőrzik és állandóan fejlesztik tudásukat (vö. Andok 2017: 53). A sport

3 A szakirodalomban többféle szimbólumdefinícióval találkozhatunk, melyeket Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor két nagyobb kategóriába sorol: „az emberi gondolkodás egyfelől fogalmakat alkot, ezekben sűrítve tulajdonságaikat, megnevezi a világ elemeit (= elsődleges szimbolizáció), másfelől e fogalmakat (illetve az immár fogalmakkal, nevekkel jelölt érzékelt jelenségeket) összekapcsolja másokkal, s egyiket valamilyen szempontból a másik helyettesítésére használja (= másodlagos szimbolizáció) (Kapitány – Kapitány 2016: 5–6).

kommunikációs helyzeteinek többsége olyan interakció, amelyben a kapcsolat kifejeződése, az erőviszonyok, szerepek demonstrálása fontosabb, mint az információtartalma. Ezeknek az üzeneteknek a kommunikációs elemzéséhez jó elméleti keretet kínál a rituális modell. Annál is inkább, mert a sport valamennyi helyzet típusa vizsgálatára alkalmas.

Irodalom

- Alexander Jeffrey C. 2009. A társadalmi performansz kulturális pragmatikája: ritualitás és racionalitás között. (Fordította: Gagy Ágnes.) In: Horváth Kata – Deme János (szerk.): *Társadalmi performansz*. (Színház és pedagógia: Elméleti és módszertani füzetek.) Káva Kulturális Műhely – anBlok Egyesület. Budapest. 26–69.
- Andok Mónika 2013. A hatékonyság fogalma eltérő kommunikációs modellekben. In: Balázs László és H. Varga Gyula (szerk.): *A hatékony kommunikáció*. Hungarovox Kiadó. Budapest. 18–24.
- Andok Mónika 2017. *A kommunikáció rituális elmélete*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- András Krisztina 2003. *Sport és üzlet kapcsolata. Elméleti alapok*. Műhelytanulmány. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. Budapest.
- András Krisztina 2003. Üzleti elemek a sportban, a labdarúgás példáján. PhD-értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. Budapest.
- Ács Pongrácz (szerk.) 2014. *Sport és gazdaság*. PTE. Pécs.
- Balázs László – H. Tomesz Tímea – H. Varga Gyula 2013. *A kommunikáció elmélete és gyakorlata*. Gramma Kiadó. Eger.
- Carey, James W. 2003. A kommunikáció kulturális megközelítése. In: Kondor Zsuzsa – Fábri György (szerk.): *Az információs társadalom és a kommunikáció-technológia elméleti és kulcsfogalmai*. Századvég Kiadó. Budapest. 252–270.
- Csányi Vilmos 2000. A kognitív funkciók fejlődése: rítus, szabály, idő. *Replika* 40: 145–164.
- Forgó Sándor 2010. *Kommunikációelmélet – Kommunikációs ismeretek*. forgos.unieszterhazy.hu/wpcontent/tananyagok/fs_komm_egyetemi/obj/ie_0055_0_0_0/0055_0_0_0.htm
- Gáldiné Gál Andrea 2007. *Sport és társadalmi nem a 21. század elején a média tükrében Magyarországon*. PhD-értekezés. Semmelweis Egyetem. Budapest.

- Geertz, Clifford 1994. Az ideológia mint kulturális rendszer. In: uő. *Az értelmezés hatalma*. Antropológiai írások. Századvég Kiadó. Budapest. 22–62.
- Gennep, Arnold van 2007. Átmeneti rítusok. L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Hoppál Mihály 1982. „Parttalan folklór?” *Korunk* május, 330–336.
- Horányi Özséb 1999. A személyközi kommunikációról. In: Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Horányi Özséb (szerk.). 2006. *A kommunikáció mint participáció*. Typotex Kiadó. Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A szimbólumok és a szimbolizáció kérdései a kulturális antropológiában I., *Antroport Lapozó*, www.antroport.hu/wp-content/uploads/2016/03/Kapitany-Szimbolizacio-I..pdf
- Laczkó Tamás – Rétsági Erzsébet (szerk.) 2015. *A sport társadalmi aspektusai*. PTE. Pécs.
- Moore, Sally. F. – Myerhoff, Barbara. G. 1977. Introduction: Secular Ritual: Forms and Meanings. In Moore, Sally. F. – Myerhoff, Barbara. G. (eds.): *Secular Ritual*. Assen. Van Gorcum & Comp. 3–24.
- Neulinger Ágnes 2013. Világi rítusok, családi rítusok. *Szociológiai Szemle* 3: 102–120.
- Pedersen, Paul M. – Laucella, Pamela – Kian, Edward – Geurin, Andrea (eds.) 2016. *Strategic Sport Communication*. (Second Edition.) Human Kinetics.
- Péter László 2010. „Ha kell, akkor meghalunk a pályán”. A foci mint jelenség: a mai román labdarúgás mint szimbólum és társadalmi rítus. *Erdélyi társadalom* 8/1–2: 9–28.
- Révész László – Bognár József – Géczi Gábor 2007. Kiválasztás, tehetség és pedagógiai értékek az úszásban. *Új Pedagógiai Szemle*. 57/6: 45–53.
- Révész László – Bognár József – Csáki István – Trzaskoma-Bicsérdy Gabriella 2013. Az edző-sportoló kapcsolat vizsgálata az úszás sportágban. *Magyar Pedagógia* 113/1: 53–72.
- Stocker Miklós – Szabó Ágnes 2012. *A nemzetgazdasági versenyképesség sport-szakmai és gazdasági aspektusai. Műhelytanulmány*. Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest. unipub.lib.uni-corvinus.hu/866/1/TM7_Stocker_Szabo.pdf
- Urbán Ágnes 1997. Sportüzlet, média és társadalom. *Jel-Kép* 1: 15–22.
- Voigt Vilmos 2010. Rítuskutatás a kortársi folklorisztikában (és ehhez némi távlatok). *Magyar Egyházzene* 18/3: 219–24.

BOZSIK GABRIELLA

GONDOLATOK A SZÍNNEVEK HELYESÍRÁSÁNAK TANÍTÁSÁRÓL

A közeli és a távolabbi környezetünket számtalan szín gazdagítja, különböző hatást gyakorolva ránk. A pszichológia szerint a színek rendkívül fontos szerepet játszanak az életünkben: nemcsak jelentésük, hanem hangulatuk is van. Gyermkeink már az óvodáskorban többféle szín nevét ismerik, hisz például a mondókákban, a gyermekversekben, a népdalokban, a népmesékben a legismertebb elnevezések, többek között az alapszínek folyamatosan felbukkannak, és remélhetőleg állandóan gyarapszik a számuk az általános és a középiskolai évek alatt is.

A színekkel és a színnevekkel több tudományterület és művészeti ág is behatóan foglalkozik. A téma fontosságát ékesen bizonyítja az is, hogy nemrég Földvári Melinda okleveles színszakértőnek köszönhetően elkészült a Színnévek – színszótár című kötet, amelyben többek között 950 színnevet címszóban, 400 címszóban névváltozatokat és 80 címszóban árnyalatnevet, illetve 50 címszóban azok névváltozatait vonultatja fel a szerző.

A színek névanyaga nem mellőzhető az anyanyelvi és az irodalomórákon sem. Egy vers értelmezését megakadályozhatja, ha nem ismerik a tanulók például a *bézs*, a *türkizkék*, a *cinóber*, a *bíbor*, a *skarlátvörös* szavakat. Az iskolai kötelező irodalomban is találkozhatnak olyan archaikusnak tűnő vagy népies szavakkal, amelyek ma már nem használatosak, de jó tudni a jelentésüket (*Toldi*, *János vitéz*, *A kőszívű ember fiai* stb.). A gazdag szólás- és közmondáskincsünk szintén bővelkedik színnevekben.

A tananyagban, a tantervi előírások szerint, témánk a különírás-egybeírás tárgyalásakor kell, hogy előkerüljön készségszinten. Ez a fontos kérdéskör (94–141. szabálypont) helyesírásunk egyik legbonyolultabb, legszerteágazóbb területe, és nehéz a benne uralkodó logikát grammatikai ismeretek nélkül megtanítani. Ha a tanuló nem ismeri a különböző szó szerkezetek és szóösszetételek jellemzőit, kérdőszavát stb., a színnevek leírásával sem boldogul. A 10., a 11. és a 12. kiadású szabálygyűjtemény is mindössze egyetlen szabálypontban mondja ki, hogy a két szóból álló színárnyalatot kifejező szót egybeírjuk (*halványkék*), de ha már három szóból áll a kapcsolat, akkor csak a különírás fogadható el, mint a többi minőségjelzős viszony esetében is: élénk rózsaszín. Viszont történik utalás a jelentéstömörítő összetételekkel foglalkozó szabálypontra, hisz ott az egyik csoportot épp az ún. hasonlító összetételek alkotják. Például: *cinóbervörös*, *hollófekete*.

Ennek a témának a feldolgozásához mutatós, változatos szemléltetőanyagot állítsunk össze (a külső koncentráció jegyében) például a tájképfestészet kiváló alkotásaiból, de az impresszionisták remekművei is segítenek egy-egy új szó

jelentésének megismerésében. Más esetben, kevésbé jól felszerelt iskolában pusztán ötlet kell egy egyszerű, de hatásos óra eleji motivációs gyakorlathoz. Vágjuk ki a színes magazinokból, női divatlapokból különböző ruhadarabok, cipők, ékszerek, táskák stb. fényképét, és osszuk ki a tanulóknak, akik 4 fős csoportokban dolgoznak. Rendezzünk versenyt, hogy ki tud minél több, színeket tartalmazó szókapcsolatot, szóösszetételt megalkotni a látottak alapján. Ez után a hatásos órakezdés után már nem lesz bonyolult megfogalmaznunk az óra anyagát. Mivel valójában szókinszbővítést is végzünk, mindez szótár(ak) nélkül elképzelhetetlen. A szótárhasználati kompetencia fejlesztése kiemelt feladata elsősorban a magyartanárnak az érvényben lévő, de a készülő új NAT szerint is, és – a különféle felmérések lehangoló adatai miatt – még sokáig az is marad. A szókinszbővítés tervezésekor érdemes erre a fontos szócsoporthoz is gondolni, együttműködve a rajz szakos kollégával. Ne feledkezzünk meg a digitális eszközök adta lehetőségekről sem, hisz azok az órai bemutatáskor, a fogalomkialakításkor vagy a gyakorláskor jó szolgálatot tesznek.

Ha a jelentésvizsgálattal végeztünk, térjünk rá a helyesírási kérdésekre! Nem kristályosodik ki sem a felnőttekben, sem a diákokban tapasztalataim szerint, hogy mi a különbség oka a *kék színű*, *zöld színű* és az *égszínkék*, *mohazöld* írása között. Csak a grammatikai háttér ismeretének birtokában tudunk dönteni az írásmódról. A felületes vagy hiányos ismeretekkel rendelkező gyermek igen könnyen összekeveri a különírandó minőségjelzős szó szerkezeteket a jelentéstömörítő egybeírandó szóösszetételekkel. Már pedig a reklámanyagok, a különféle feliratok, címkék, a nyomtatott sajtótermékek stb. bővelkednek az efféle hibákban. Vizsgáljuk meg a következőkben, hogy milyen fontos szabályokat kell elsajátíttatni, amikor a különírás-egybeírás eseteiről szólnunk.

A színnevek szerkezetüket illetően igen változatosak: lehetnek szó szerkezetek, szóösszetételek, máskor csupán egyetlen egyszerű szóból állnak. Ennek megfelelően a helyesírásuk sem olyan egyszerű.

A magyar helyesírás szabályai (11. kiadás, tizenkettedik, szótári anyagában bővített lenyomat) a 110. szabálypontban a következőképpen fogalmaz: „A színnyomatot kifejező melléknévi jelzőt egybeírjuk a színt jelölő melléknevekkel: *halványlila*, *sötétzöld*, *világossárga*, *zöldeskék*; *almásszürke*, *haragoszöld*, *mélykék*, *törtfekete*, *újpiros*; stb. – Az összetett színnevek árnyalatát jelző mellékneveket azonban különírjuk: *sötét rózsaszín*, *világos narancssárga*, *halvány kékeszöld* stb.” Az alárendelő szókapcsolatokkal és összetételekkel foglalkozó alfejezetben belül a minőségjelzős viszonyok között található a fent bemutatott szabály a grammatikai jellemzői miatt. Valamennyi esetben a *milyen?* kérdésre válaszolnak az utótagok, függetlenül attól, hogy egybe vagy különírjuk őket. Milyen *kék*? *Zöldeskék*. Milyen *rózsaszín*? *Sötét rózsaszín*. Érdemes a szerkezetre, a szavak számlálására felhívni a figyelmet. Két egyszerű szót egybeírhatunk, de hármat már nem.

Itt – sajnálatos módon – nincs utalás a 129. pontra, amely a jelentéstömörítő összetételek között ugyan megemlíti az ún. hasonlító összetételeket, amelyeket mindig egybeírunk: *cinóbervörös*, *hófehér*, *hollófekete*, *galambbász*, *ultramarinkék*.

A 12. kiadású akadémiai helyesírási szabályzatban, mint ismeretes, a külön- és az egybeírással foglalkozó fejezet felépítése a korábbiakhoz képest jelentősen megváltozott. Az íráshagyománnyal indokolható esetek sorában a 119. pont a következőket mondja ki: „A színneveket az előtag és az utótag szerkezetétől függetlenül egybeírjuk, például: *halványlila, sötétzöld, világossárga, zöldeskék; almásszürke, haragoszöld, mélykék, törtfekete, püspöklila; búzavirágkék, vattacukor-rózsaszín*. (Vö. 111.) – Ha azonban az összetett színnévhez árnyalatot kifejező melléknév kapcsolódik, különírjuk őket, például: *sötét rózsaszín, világos narancssárga, halvány kékeszöld*”.

A jelentéstömörítő összetételekkel foglalkozó szabálypont (129.) eddig az alárendelő szóösszetételeken, szókapcsolatokon belül a többi összetételfajtától különálló passzus volt az akkori grammatikai megítélésnek megfelelően. Most egy olyan egységbe került be (109–113. pont), ahol az egybeírásra az alaki jelöletlenség kényszerít bennünket. A 111. szabály mindenekelőtt a jelentéstömörítő összetétel fogalmát világítja meg. Majd bemutatja a példák között az ide tartozó hasonlító összetételeket is, például: „*cinóbervörös, galambősz, hófehér, hollófekete, lángvörös, mustársárga; búzavirágkék, elefántcsontfehér, napraforgósárga; vattacukor-rózsaszín*”.

A sokak által használt, kedvelt Osiris Helyesírás a színárnyalatot kifejező minőségjelzős szerkezetekről ezt írja: „A színárnyalatot kifejező melléknévi jelzők helyesírása kétféle. Egybeírjuk a szavakat akkor, ha mind az árnyalatjelölő jelző, mind a színnévi alaptag egyszerű szó, vagyis a szókapcsolat 1 + 1 tagból áll: *halványlila, sötétzöld, világoskék, zöldeskék, almásszürke, haragoszöld, mélybordó, törtfekete, újpiros*. Ha akár a színárnyalatot jelölő jelző, akár a színnévi alaptag önmagában is összetétel – tehát 1 + 2, illetőleg 2 + 1 felépítésről van szó –, a szerkezetet külön kell írni: *sötét rózsaszín, világos narancssárga, halvány kékeszöld*” (111).

A két szerző, Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila kizárólag a szerkezet felől közelítette meg az írásmód magyarázatát. Az itt feltüntetett képletek egyaránt érvényesek az alanyos és a mennyiségjelzős viszonyokra is. Ezt is érdemes külön tudatosítani a tanulóknban. Így következetesen érvényes a szabály a mindhárom, mindig jelöletlen (raggal soha nem jelölhető) fajtára. A szószámlálás a tanulónak a döntéskor segít, hisz tudja, a 3 szóból álló viszonyt ebben a kategóriában soha nem írhatja egybe.

Az alábbi táblázatunkban bemutatjuk a színnevek gyakoribb csoportjait.

Egyetlen egyszerű szó (alapszínnév):

kék, zöld, sárga, fehér, fekete, barna, szürke, lila, piros, vörös, türkiz, drapp, bordó, okker.

Egyszerű szó módosító jelzővel:

mélyzöld, sárgászöld, sötétbarna, halványkék, élénkzöld, kékeszürke, hamvaszöld.

Egyszerű szó (jelzőként) + összetett szó (jelzett szóként):
halvány rózsaszín, élénk zöldeskék, világos türkizkék.

Egyszerű szó + színű (minőségjelzős szószerkezet):
kék színű, zöld színű, sárga színű, fehér színű, fekete színű.

Összetett szó + színű (minőségjelzős szószerkezet):
kékeszöld színű, törtfehér színű, mélyfekete színű, sárgásbarna színű.

Egyszerű szó (színnév) jelző + egyszerű jelzett szó:
sárga lámpa, kék cipő, barna kenyér, barna medve, barna rizs, barna sör.

Jelentésváltozásos szóösszetételek:
kékszám, zöldszám, sárgaláz, sárgadinnye, sárgatest, feketeföld, aranyeső, zöldhatár, szürkeállomány, fehérarany, fekete humor, feketemunka, fekete leves, szürkegazdaság.

Jelentéstömörítő (hasonlító) összetételek:
négerbarna, gesztenyebarna, napraforgósárga, napsárga, tűzpiros, kivizöld, szénfekete, fűzöld, tengerkék, égszínkék, püspöklila, mohazöld, tintakék, csokoládébarna, orgonalila, bíborpiros, rozsdabarna, banánsárga, rókavörös, akáclila, aloeverazöld, árvácskalila, barokksárga, bükkfaszín, áfonyakék, bazsarózsavörös, rubinvörös, szurokfekete, almazöld.

Tulajdonnévi előtagú összetételek:

Habsburg-sárga, Himalája-fehér, Kapri-kék, Amazonas-zöld, Adria-kék, Bahama-beige, Bermuda-kék, Benetton-zöld, Bismarck-barna, Dubarry-rózsaszín, Ferrari-piros, Manhattan-szürke, Mikulás-piros, Oxford-zöld, Rubens-vörös, Napoleon-kék, Milka-lila.

A Színszótár a következő állatszíneket különbözteti meg:
 lovakra – *almásderes, legyesszürke, darusszörű, palaszürke, pej, fakó, vércsederes*
 macskákra – *brit kék, orosz kék, perzsa kék, cirmos, magnoliafehér, fókabarna*
 baromfira – *kendermagos, bronzpulyka, rézpulyka.*

Az állatnevekben és a növénynevekben szereplő színnevek írását teljes egészében a szakmai helyesírás szabja meg a növény- és az állatrendszertani helyük alapján. Az akadémiai szabályzat azt hűen követi. Például: *feketesárga, prémesbogár, kékvércse, kékróka, kékperje, kékmoszatok, kéklililom, kék cápa, kék cinege, kék madár, kékbegy, kékgalamb, lilaakác, zöld leguán, kék nőszirm, zöld gyurgyalag, kékfa, zöld repülőszöcske.*

A színnevek helyesírására vonatkozó szabályok megismerése és megértése után következik a gyakorlás. Nagyon eredményesek az alkotó, produktív gyakorlatok, amelyek többféle logikai művelet végzésére kényszerítik a tanulót.

Keverjünk össze egy példasorban helyesen és hibásan leírt minőségjelzős és jelentéstömörítő összetételeket! A kiválasztásos feladatban szükség van többek között az analízisre, a szóelemek felismerésére, a grammatikai viszony meghatározására, az összehasonlításra, mert csak ezután tudja a tanuló a helyes alakokat megkülönböztetni a hibástól, és az utóbbiakat helyesen leírni.

Az alábbiakban nézzünk néhány gyakorlatot!

1. Példáink közül válogasd ki a hibás alakokat, majd írd le őket helyesen! Megoldásodat ellenőrizd a helyesírási szótár segítségével:

üdezöld, tengerkék, zöldfűlű, violakék, szürkés kék, padlizsán színű, halványrózsaszín, élénksárga, feketeöves (karatés), ólom szürke, spenótzöld, égszínkék, narancssárga, kávé barna, fekete áfonya, fekete doboz (repülőn), zöld övezet, zöld tea, zöldessárga, pirospümkösd, piros ribiszke, korall piros, pisztácia zöld, grafitszürke.

Helyesen:

üde zöld, szürkéskék, padlizsánszínű, halvány rózsaszín, fekete öves (karatés), ólomszürke, kávébarna, feketedoboz (repülőn), zöldövezet, piros pümkösd, korallpiros, pisztáciazöld..

2. Döntsd el, melyek a szóösszetételek a felsorolásunkban! Ha nem ismered a jelentésüket, használd a Magyar értelmező kéziszótárt! Írd le őket helyesen, és megoldásod ellenőrizd a helyesírási szótárral:

kék virág, kék szemű, sötét kék, kék nefelejcs, párizsi kék, pasztell kék, víz kék, ultramarin kék, tengerész kék, szilva kék, azúr kék, levendula kék, közép kék, király kék, lilás kék, indigó kék, kék gálic, kék ibolya, kék festő ipar, kék fehér (színű), (badacsonyi) kék nyelvű.

Összetételek:

sötétkék, pasztellkék, vízkék, ultramarinkék, tengerészkék, szilvakék, azúrkék, levendulakék, középkék, királykék, liláskék, indigókék, kékgálic, kékfestőipar, kék-fehér (színű), (badacsonyi) ké nyelvű.

3. Alkoss szóösszetételeket a felső és az alsó sorban lévő szavak felhasználásával:

sötét, mély, élénk, új, halvány, világos, közép, hamvas, égő, haragos lila, kék, sárga, piros, zöld, barna, bézs, drapp.

Szóösszetételek:

sötétkék, élénkzöld, égőpiros, középkek, újpiros stb.

4. Gondolatban tölts meg egy nagy vázát minél többféle színű mezei virággal! A gyűjtőmunkádban segít a növényhatározó és más szakkönyvek, valamint az internet is. Mikor elkészültél, sorold fel a virágok nevét!

5. Képzletben rendezz be egy színes, hangulatos gyerekszobát és egy dolgozószobát! Fogalmazd meg egész mondatokban, milyen színeket hogyan alkalmaztál! A lakberendezési folyóiratok segítenek ötletet adni.

6. Gyűjts minél több vers-, regény-, zenemű- és filmcímet, amelyben színnevet találsz.

Figyeld meg a helyesírásukat!

7. Ismerd meg az ásványok, kőzetek világát! Szakkönyvek és az internet segít, hogy melyik kőzet milyen színű.. Gyűjts minél több ilyen példát! Helyesírásukat a megfelelő szabályszámmal indokold! Például: *smaragdzöld, türkizkék, rózsavarc.*

8. Próbálj utána nézni értelmező szótárakban, hogy mit jelentenek a következő szavak:

skarlátvörös, vörhenyes, rőt, barnapiros, cinóbervörös, tulipiros, okkersárga, kárminpiros.

Létezik egy gondolkodási művelet, amely nélkül nemcsak a helyesírás-tanítás, hanem az összes tantárgyban az induktív menetű ismeretsajátítás elképzelhetetlen. Ez az analógia. Sokkal fontosabb az életünkben, a nyelvben és a gondolkodásban, mint azt hinnénk. Nem véletlenül írja elő a NAT is az analógiás gondolkodás fejlesztését igen fontos kompetenciaként.

Szerkesszünk olyan analógiás szósorokat 7–8. osztályban, amelyekben a feladat algoritmusát a tanulóknak kell felismerniük! Ez eredményesebb, ha a kooperatív technikát alkalmazva több (4–6) tanuló adja össze a tudását egy-egy csoportban. Az ügyesebbek házi feladatként saját maguk is szerkesszenek ilyen feladatokat!

A színnevekkel is lehet, látjuk, az óra hangulatát oldani. Állítsunk össze helyesírási totót, barkochbát! Az értelmező és a helyesírási szótár használatáról se feledkezzünk meg (gyűjtőmunka)! Csapody Vera és Priszter Szaniszló Magyar növénynevek című kötetéből az önként vállalkozók gyűjtsenek minél több színnévi előtagú összetételt!

A kreativitásukat fejleszti az a gyakorlat, amelyben a saját nemük szerint kell felöltöztetni képzeletben vagy dekorációs anyag, netán bábu segítségével egy-egy figurát különböző stílusú ruhadarabba. Gondoljunk a népviseletekre, ahol a színeknek rendkívül fontos szerepe, jelentése van! Remélhetőleg élmény számukra egy-egy múzeum vagy tájház, ahol még őrzik a múlt kincseit.

Hasonlóan ízlésformáló és szókincs bővítő az a fajta feladat, amikor a különböző századokban viselt katona- és egyéb más egyenruhákat elemzik a tanulók színük szerint, megismerik az egyes ruhadarabok nevét. Remek segítség ebben a digitális tábla szemléltetőeszközként.

Bevihetünk az órára különböző színű és tapintású textilt és egyéb anyagokat. Versenyezzenek a csoportok, ki tud minél több színt megnevezni.

Ilyen és ehhez hasonló gyakorlatokkal életszerűvé tehetjük a helyesírási ismeretet, melyet ezáltal könnyebben, játékosabban, élményszerűen lehet elsajátíttatni.

Irodalom

A magyar helyesírás szabályai. 2000. Tizenegyedik kiadás. Tizenkettedik (szótári anyagában bővített) lenyomat. Akadémiai Kiadó. Budapest.

A magyar helyesírás szabályai. 2015. Tizenkettedik kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest

Földvári Melinda é. n. *Színnev – színszótár.* <http://www.szintan.hu/>

Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás.* Osiris Kiadó. Budapest.

Priszter Szaniszló 1986. *Növényneveink.* Magyar–latin szógyűjtemény. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.

Tóth Etelka (szerk.) 2017. *Magyar helyesírási szótár.* A magyar helyesírás szabályai tizenkettedik kiadása szerint. Akadémiai Kiadó. Budapest.

GYÖRFFY ALEXANDRA

A HUMOR MOTIVÁLÓ SZEREPE AZ OKTATÁSBAN

1. Bevezetés

A humor a mindennapjaink szerves része, nevetni mindenki szeret. A humor képes komolyabb helyzeteket, kritikusabb szituációkat orvosolni, kulcsszerepe van az ismerkedésben, a jó kapcsolat kialakításában, sőt az oktatásban is. Mivel napjainkban a pedagógusoknak nagyon nehéz diákjaik érdeklődését felkelteni a tanulás, illetve a tanórai témák iránt, dolgozatomban azt mutatom be, hogy a tanárok hogyan alkalmazhatják a humort motiváló eszközként az órán, hogyan tehető változatosabbá, színeesebbé segítségével az a bizonyos 45 perc. Tanulmányomban a humorban rejlő motivációs lehetőségeket tárgyalom, elsősorban a magyar nyelv és irodalom oktatására koncentrálna. Elemzésem során építke Sára László (2008) és Schirm Anita (2013) azon kutatásaira, amelyeknek központi kérdése az, hogy a humornak milyen pozitív hatása van a tanítás-tanulás folyamatára, milyen humoros feladatokat alkalmazhat a tanár az órákon, amelyekkel hozzájárul a megértési és felidézési folyamat sikerességéhez. Először röviden bemutatom a humor lehetséges szerepeit az oktatásban (2.), majd kitérek a nyelvészeti humorértelmezés hasznosíthatóságára (3.). Ezt követően a motiváció fogalmával, tényezőivel, illetve azzal foglalkozom, hogy a motiválás hogyan jelenik meg a tanórákon (4.), és bemutatom egy gyakorló pedagógusok körében a humor szerepeiről végzett kutatásom főbb eredményeit (5.), végül a humor tanórai alkalmazására hozok példákat (6.).

2. A humor szerepe az oktatásban

A tanulók szívesen fogadják, sőt a jó tanár jellemzői közé sorolják azt, ha a pedagógus humoros, jókedvű. Érdeklődésük is jobban felkelthető akár egy-egy humoros illusztrációval is.

Bár a tanításról alkotott hagyományos elképzelésekben nem szenteltek figyelmet a humor szerepének, ma már egyre többen érvelnek amellett, hogy a humor alkalmazása befogadhatóbbá teszi a tananyagot (Pap 2006, Schirm 2013, Sára 2008). Szerepét elsősorban a motivációban hangsúlyozzák, de kiváló konfliktuskezelési eszköz is, bár tudjuk, lehet a konfliktus forrása is. A humor egyik formájaként gyakran alkalmazott eszköz az irónia, amivel kapcsolatban Dálnokiné úgy véli, inkább a tanár bizonytalanságát mutatja (Dálnokiné 2001).

Számos pozitívuma mellett a tanórán alkalmazott humornak lehetnek negatív következményei, különösen akkor, ha nem megfelelően alkalmazza azt a

pedagógus. A tanóra ugyanis szigorúan szervezett, egyenlőtlen kommunikációs helyzet, melyben a tanár kitüntetett pozícióban van, hiszen ő a kommunikációs helyzet tervezője (honnan hová jut el az órán), illetve tudásbeli fölényrel is rendelkezik (H. Tomesz 2018: 85). A humor ezzel szemben közvetlenebb kapcsolatot feltételez, ezért presztízavesztéssel járhat. Az irónia alkalmas lehet az egyenlőtlen kapcsolat hangsúlyozására is, ugyanis a tanulók irányába alkalmazott irónia nem mindig pozitív, könnyen bántóvá válhat, hiszen az irónia alkalmazása révén a tanár a közte és a diák közti hierarchiát is kiemelheti.

3. A nyelvészeti humorkutatás

A humor nyelvészeti kutatásának két problematikus eleme a verbális humor mibenléte és osztályozása. A humor a megszokottól eltérő, ellentétben alapuló jelenség, a humoros hatás a sémák megsértésének következménye. Ezt az értelmezést támasztja alá Fülöp Lajos véleménye is: „A nyelvi humor a felhasznált hangtani, helyesírási, nyelvtani és szókészletti eszközökben, stilisztikai és verstani formákban, szerkesztési lehetőségekben és a nyelvi alapú viccekben megnyilvánuló nevetségesség” (Fülöp 2013: 60). A verbális humort többnyire a nyelvi szintek szerint kategorizálják, aminek problematikusságát Palágyi abban látja, hogy ha formailag nem találunk semmilyen megszokottól eltérőt, akkor más osztályozási kategóriákat vesznek figyelembe, ezzel elválasztják egymástól a szemantikát és a grammatikát, így félrevezető értelmezések születhetnek. A humoros helyzet ezeknek a kategóriáknak az összjátékából következik, tehát egy sokkal tágabb osztályozási rendszert követel meg, hogy a humort mérni lehessen (Palágyi 2016).

Az első fontosabb nyelvészeti humorelmélet a Victor Raskin nevéhez köthető szemantikusszkript-elmélet. Ezt Salvatore Attardo fejlesztette tovább, és mutatta be 1994-ben, mely arra keresi a választ, hogy „mi a humoros jelenség lényege; mik a szükséges és elégséges feltételei annak, hogy valamit »humorosnak«, azaz nevetést kiváltónak fogjunk fel” (Riszovannij 2008: 213). Az elmélet két részből áll, egyrészt egy hipotézisből, mely szerint egy szöveg akkor lesz vicces, ha két feltétel teljesül (vö. Risovannij 2008):

1. az adott szövegszegmens két különböző szkripttel kompatibilis, ezek átfedik egymást,
2. a két szkript ellentétes egymással, így opposíció jön létre.

Az elmélet másik része a grice-i maximákat módosítja:

1. Annyi információt adj, amennyi a vicc számára szükséges!
2. Csak azt mondd, ami kompatibilis a vicc világával!
3. Csak azt mondd, ami releváns a vicc számára!
4. Meséld hatékonyan a viccet!

Az elmélet problematikus részét képezi, hogy nehezen illeszthető be egy kategóriába. Ugyan a humorelmélet nevet viseli, de nem lehet eldönteni, hogy a viccet, humort vagy a komikumot tárgyalja a hipotézis. Az elmélet két úton haladt tovább a kritika hatására, az egyik irányban a vicceken kívül más humoros szövegtípusokat is a vizsgálatuk alá vontak a kutatók, a másik úton pedig az elmélet bizonyos részeit változtatták meg (Riszovannij 2008: 213–219).

A nyelvészeti szempontú humorkutatás egy másik irányzata a szociolingvisztika felől közelít. Míg Raskin humorelmélete a viccekre korlátozódott, addig a szociolingvisztikai irányzatba beletartozik a humoros szituációk elemzése is. A kutatás tárgya a Helga Kothoff nevéhez köthető elméletben a viccelődés, a másik „ugratása”. Arra keresi a választ, hogy „miként határozzák meg a humoros kommunikáció céljai annak működését” (Riszovannij 2008: 217).

Egy harmadik nyelvészeti megközelítésű humorkutatás Arisztotelész megállapításából indul ki, mely szerint valami hiba (ami fájdalmat okoz) eredménye a nevetés. Ezen a vonalon elindulva Thomas Veatch egy hármas skálát alkotott a humoros folyamat elemeiből. A folyamat két elemének, a normaszegés észlelésének és a normalitásnak egyensúlyban kell lennie, különben a hatás nem következik be, vagyis nem vált ki nevetést. Hiszen ha a szabálysértés észrevétlen marad, elmarad a nevetés, ugyanis nem veszik észre a normaszegést, így a hatás is elmarad, a másik esetben pedig, ha túlzott normaszegés felé billen a mérleg, a folyamat következménye nem nevetést vált ki, hanem felháborodást, sértődöttséget (Riszovannij 2008: 213–219).

Összegezve a nyelvészeti kutatásokat tehát elmondható, hogy a humor elkülöníthető a komikumtól. Komikumnak tekintik azt, ami nevetést vált ki, így egyfelől a komikus szövegek vizsgálatával foglalkoznak, míg a másik irányvonalon a nevetéskultúrára vonatkozó kérdések vizsgálata folyik.

A kérdés, hogy ezek a kutatások mennyire hozhatók összhangba egymással, vagy mennyire zárja ki egyik a másik eredményeit. A humor sokarcú jelenség, ha átfogó képet szeretnénk kapni, a kutatásnak interdiszciplinárisnak kell lennie.

A humor nyelvészeti megközelítésének eredményei akkor hasznosulhatnak a tanórai alkalmazásban, ha a pedagógusképzésben és a pedagógiai gyakorlatban is tudatosítjuk az ellentmondásra való építés, az ellentétes forgatókönyvek működésének szerepét.

4. A motiváció fogalma

A tanórai motivációnak számos szinonimája létezik, mint például a ráhangolás, célkitűzés, figyelemfelkeltés. A különböző elektronikus eszközök megjelenése és elterjedése, a diákok megváltozott életstílusa nehezíti a diákok motiválását (H. Tomesz 2015: 54). A motiváció fogalmáról azért tartom lényegesnek szólni a tanulmányomban, mert véleményem szerint az oktatási folyamat ezen összetevőjében lehet a leglényegesebb szerepe a humornak.

A motiváció cselekvésre készítő belső mozgató erő, amely elindítja a diákokat a tanulás útján (Kósáné 1998: 103). Megkülönböztetünk belső, illetve külső tanulási motivációt. A belső vagy más néven intrinzik motiváció, olyan késztetés, mely során a tanulás maga örömmel számíthat, a tudás iránti vágyra, érdeklődésre alapul. A belső motiváció közé tartoznak a tanulók személyiségjegyei, a tantárgyhoz való hozzáállásuk. A pedagógusok legfőbb célja, hogy ezt a fajta motivációt elérjék a növendékeiknél. A motiváció másik típusa a külső, azaz extrinzik motiváció, mely során a tanulás csupán egy eszköz a cél elérésében. Ide tartozik például a diákok külső motivációját vizsgálva a jó jegy megszerzése érdekében való tanulás, az osztályban kialakult hierarchiában való hely elfoglalása, a szülőktől és tanároktól kiérdemelt dicséret, elismerés (szociális motiváció). A tanulás tehát nem önmagáért a tudás megszerzéséért történik, így eszközjellegű motivációnak is szokták nevezni. A pozitív cél elérése mellett, a negatív következmények elkerülése is célja lehet a külső motivációnak, mint például a pedagógustól kapott rossz érdemjegy, vagy a szülői büntetés elkerülése.

4.1. A motiválás megjelenése a tanórákon

A pedagógusok tudatosan igyekeznek felkelteni a diákjaik érdeklődését, a tantárgyuk, illetve az adott tananyag iránt. A hagyományos óratervezet RJR modell alapján strukturálódik, mely 3 egységre osztja a tanítási órát. Az órát a pedagógus a ráhangolással indítja, melyben felmerülhetnek kérdések az adott órai anyaggal kapcsolatban, az előzetes tudás mozgósítása zajlik, ezután a fő részben a jelentésteremtés során az anyag befogadása, a régi és új horizontok összeolvadása történik, majd a reflektálás fáziséval zárja a tanár a tanítási folyamatot, ahol a reagálás az új ismeretekre és hiányosságok pótlásával zárul a tanulás. Az RJR-modell felépítésében is szerepet kap a motiváció. A modellt követve az óra első harmadában a ráhangolás történik, melyet tekinthetünk a motiválás szinonimájának is. „A motivációs stratégiák egyrészt érkehetnek a tanár irányából, azzal a céllal, hogy tanuló motivációját elősegítse, másrészt a diákok felől is megközelíthető, hiszen ők maguk is alkalmazhatják ezeket a stratégiákat, hogy saját motivációjukat koordinálhatják” (Guilloteaux–Dörnyei 2008: 55–77). Milyen lehetőségei vannak a pedagógusoknak a tanórán, hogy motiválják diákjaikat? Az első terület a tananyag tartalmából eredő motiválási lehetőségek. Serkentheti a motivációt a változatos munkaformák alkalmazása is: a frontális mellett a csoportmunkák, projekt munkák, páros munkák. A szemléltetés is fokozhatja a motivációt: a netgeneráció érdeklődését könnyebb felkelteni valamilyen okoseszköz segítségével.

Ösztönözheti továbbá a tanulókat, ha szituációs játékokkal élményszerűvé tesszük az elméleti tananyagot, így tapasztalat által is megismerhetik az órai anyagot. A gyereket inspirálhatja az egymás közötti versenyhelyzet, legyen ez egyéni munkában vagy csoportmunkában előforduló megmérettetés. A moti-

válás akkor a legsikeresebb, ha a tanár ismeri a tanulókat, hiszen akkor akár osztályra, akár személyre szabottan tud motiválni. Fontos tehát, hogy a pedagógus beszélgesse a gyerekekkel, akarja megismerni őket, így egy személyesebb kapcsolat alakul ki a tanár és a tanuló közt, mely szintén segíti a tanulói motivációt (Ceglédi 2011, Knausz 2003).

A motiváció azonban az óra további részében is egyre fontosabb szerephez jut, hiszen a tartós figyelem ideje a fiatalabb generációk esetében jelentősen csökkent. A humor az óra további részében is alkalmazható tehát, hiszen a váratlan, megszokottól eltérő mindig figyelemfelkeltő.

5. Gyakorló pedagógusok a humor tanórai alkalmazásáról – egy kérdőíves kutatás tanulságai

A humor, a pedagógus nézőpontját tekintve kétféle módon is megjelenhet a tanítási órán. Lehet egyrészt előre tervezett stratégia, illetve spontán, az adott helyzethez kapcsolható (a spontán humor a tanár személyiségéből fakad, nem tanulható). Mivel a spontán humor szorosan a tanár személyiségéhez kötődik, így vizsgálni is nagyon nehéz. A tanóra a pedagógus által tudatosan tervezett kommunikációs szituáció, így tehát beszélhetünk tudatosan tervezett humorról is a tanítási órákon. A humornak több funkciója is lehet az órán, ilyen például a hierarchia megtörése, oldott légkör teremtése, figyelem és kíváncsiság felkeltése, a bizalom növelése, illetve a szimpátia elnyerése. A diákok motiválásához pedig a humor funkciói közül a figyelemfelkeltés és a kíváncsiság aktivizálása szorosan köthető.

Kiinduló hipotézisem szerint az oktatók felismerik a humor szerepét az oktatásban, de eltérően viszonyulnak hozzá, és eltérő stratégiáik vannak az alkalmazásában, ezért egy kérdőíves kutatást végeztem arra vonatkozóan, hogy miképpen látják a gyakorló pedagógusok a humor lehetséges szerepeit.

5.1. A kutatás tárgya

A kutatás során arra kerestem a választ, hogy a XXI. században a tanárok milyen kihívásokkal szembesülnek, amelyek megnehezítik a tanítási folyamatot, illetve milyen megoldásokat vélnek helyesnek ezeknek a problémáknak a leküzdésére. A felmérés középpontjában a humor állt, vagyis, hogy elképzelhetőnek tartják-e a tanárok, hogy a kérdőívben felsorolt kihívásokra megoldásként szolgál a humor órai alkalmazása. Ezt követően a humor RJR-modellen belül elfoglalt szerepét, illetőleg azt kutattam, hogy mitől függ a humor tanórai használata. A kérdőíves feltárás végén a tanítási órán alkalmazott humor előnyeiről, illetve veszélyeiről kérdeztem meg a pedagógusokat.

A kutatómunkám során az Egerben található állami és egyházi középiskolákban végeztem kérdőíves kutatást, melyben arra kerestem a választ, hogy a gya-

korló pedagógusok a tanítás újabb kihívásaira megoldásnak látják-e a humort. Összesen 9 iskola, gimnáziumok és szakközépiskolák 251 tanárával töltöttem ki feleletválasztós kérdőívet, mely így a kisebb reprezentativitás ellenére is számos fontos adalékkal szolgálhat a pedagógiai gyakorlatról.

5.2. A kutatás eredményei

A 251 kitöltőből 83 férfi és 168 nő tanár volt. Ebből kimutatható, hogy a tanári pályán a nemek mérlege a nők felé billen, a kitöltő férfiak nagy része testnevelés szakos az iskolájában. A kérdőív mellett beszélgetni is volt lehetőségem több tanárral a humor tanórai hasznosíthatóságáról. A beszélgetések arról tanúskodtak, hogy a férfiak az órai konfliktuskezelés során is alkalmazzák a humort, míg a nők elsősorban a jó kapcsolat megteremtésében és megtartásában támaszkodnak a humorra. A megkérdezettek átlagéletkora 45 évre tehető, tehát a tanárok már nem a pályájuk kezdetén vannak, sok tapasztalattal rendelkeznek, számos szituációt megéltek a tanórákon, illetve tanulmányaik alatt még a hagyományos óravezetés módszertanát sajátították el.

Különösen érdekes az, hogy miként vélekednek a liberálisabb oktatásról, s a tanítási órát segítő humorról. Az első kérdésben arra voltam kíváncsi, hogy milyen kihívásokkal kell szembenézniük a pedagógusoknak. Az adatközlők szerint a legnagyobb kihívást az állandó figyelem fenntartása jelenti, e mögött csupán 5 szavazattal maradt le, és került a második helyre az, hogy a tanulóknak sokkal nehezebb az érdeklődését felkelteni, mint korábban. Ezt követte az olvasási kedv csökkenése, erre kivétel nélkül minden magyar szakos tanár kihívásként tekintett, majd a fegyelmezési problémák, a digitális kultúra megjelenése és a megváltozott tanári szerepek követik egymást szorosan a sorban.

Minden tanárnak megvan a maga elképzelése arról, hogyan lehet ezeket a kihívásokat megoldani. A kitöltők közül 165 tanár gondolja úgy, hogy a legjobb eszköz erre, ha változatos munkaformákat alkalmaznak az óráikon. A válaszadók véleménye szerint a második legjobb megoldás arra, hogy orvosolják a felmerülő problémákat, hogy új pedagógiai módszereket alkalmaznak, tehát az oktatók nyitottak az újításra annak érdekében, hogy a megjelenő nehézségeket kiküszöböljék. Meglepő, hogy a generációs eszközökhöz való alkalmazkodás csupán a harmadik helyet kapta a rangsorban, hiszen a mai fiatalok többsége állandóan valamilyen elektronikus eszközt használ. A tanári attitűd átformálása csupán a válaszok 16%-át kapta, véleményem szerint azért is, mert a facilitatori és mentori szerepek felvétele nem minden órán alkalmazható.

A 251 kitöltőből 238 tanár, azaz a megkérdezettek meghatározó többsége mondta azt, hogy a humor alkalmas ezeknek a problémáknak a leküzdésére. A kutatásomnak azt a hipotézisét, mely szerint a humornak a motiválásban, a figyelemfelkeltésben lehet a legmeghatározóbb szerepe, alátámasztja az az eredmény, hogy az adatközlők 58%-a szerint a tanítási folyamat motiválás részében hasznosítható legfőképpen a humor. A tanárok tehát a humort legin-

kább az óra elején tudják elképzelni, aminek segítségével a témára irányítják a diákjaik figyelmét, és ezzel motiválják őket az aktív órai részvételre.

A motiválás mellett az óra lezárásakor, a munka elvégzése utáni reflektáló folyamat a második legtöbb voksot kapta, míg a tanóra fő részében, azaz a jelentésteremtésben kevesen tudják elképzelni a humor alkalmazását. Véleményem szerint azonban ebben a szakaszban a figyelem megtartásában és a jelentésteremtésben is vannak olyan mozzanatok, amelyekhez a humor használata aktívan hozzájárulhat.

A jelentéstulajdonítás folyamatában nehezebb előre, tudatosan tervezett humort beépíteni, sokkal egyszerűbb az óra közben spontán humoros megnyilvánulások által lelkesíteni a tanulókat. Ez azonban nagyrészt a pedagógus személyiségén múlik, hiszen maga a humorizálás, humoros feladat alkotása a tanár jellemének része, ezt bizonyítja, hogy a kérdőívet kitöltő pedagógusok közül 221-en karikázták be azt a választ, hogy a pedagógus személyisége befolyásolja leginkább a humor használatát az órán. Ezt követte az a nézet, hogy a humor órai használata a diákoktól vagy az osztálytól függ, hiszen minden osztállyal és diákkal más a kapcsolata egy tanárnak, az oktató pedig érzi azt az osztályon vagy a diák egyéniségén, hogy előnnyel jár-e ha humorizál. A humor tantárgyfüggő jellegének hipotézisét nem igazolták a kapott adatok, ugyanis mindössze 18-an jelölték be ezt a választ, tehát az adatközlők szerint hasonló módon kaphat szerepet a humor egy reál és egy humán tantárgy tanítása során is.

A kérdőív utolsó két kérdésében a humor előnyeit, illetve veszélyeit kutattam. A pozitív hatásokat tekintve a legtöbb adatközlő az oldott légkör megteremtését jelölte meg. A humor alkalmas arra, hogy előkészítse a tanuláshoz kedvező hangulati feltételeket, hiszen egy feszült atmoszférájú osztályban sokkal nehezebb tanítani, a diákok is feszélyezve érezhetik magukat, akkor pedig nem kapcsolódnak be az óra menetébe, passzívak maradnak. Az adatközlők szerint a humor második legnagyobb előnye a stressz és vizsgaszorongás csökkentésében mutatkozik meg, ugyanis a tanárok úgy vélik, hogy segítő hatással van a stresszes szituációban az, ha humorizálnak. Csupán pár szavazattal maradt le a tanulás élvezetesebbé tétele, a tanár-diák kapcsolat javítása és a figyelem felkeltése.

A legnagyobb hátrányát abban látják a tanárok a humor tanórai alkalmazásának, hogy fegyelmetlenséghez vezet, vagyis kiszalad az irányítás a kezükből, és nem lehet a tanulók figyelmét visszairányítani a tananyagra, hanem a poénkodás fogja uralni az egész órát. A második legveszélyesebbnek tartják az oktatók azt, hogy a humor által félreértések alakulnak ki az osztályban vagy a tanár-diák között. Ez előfordulhat, ám ha humorizál a pedagógus a diákok humorértését is fejleszti, azt pedig a tanárnak kell éreznie, hogy mi az a humor, ami használható az osztályban vagy diákkal szemben. Több olyan megjegyzés is érkezett a kitöltőktől, mely szerint a humor megfelelő mértékű használatának nincs semmilyen veszélye, vagyis ha a tanár az optimális mennyiségben és minőségben veszi igénybe, akkor nem lesznek negatív következményei.

Összességében elmondható, hogy a kutatás eredményei azt mutatják, a pedagógusok szerint a humor alkalmazható a tanítási folyamat során, különösen a figyelem felkeltésében és a motiválásban hasznosítható, mellyel megteremt az oldott légkört az osztályteremben, színesíti a tanulást, és fontos szerepe van a jó tanár-diák viszony kialakításában és fenntartásában. Mint ahogy mindennek, így a humor használatának is előfordulhatnak veszélyei, mint például a figyelem lazulása és a félreértések kialakulása, ám a megfelelően alkalmazott humor nem rejt veszélyeket a tanításra és tanulásra.

6. Humor a magyarórán

Munkám utolsó részében Séra László szempontrendszerét követve (2008: 265–6) vizsgálom meg a humor magyarórán való alkalmazásának lehetőségeit. A humor osztálytermi szerepeinek általa kialakított rendszerezéséhez igazodva mutatok fel néhány, a magyarórán felhasználható ötletet.

a, A figyelem felkeltése és a tanulás élvezetesebbé tétele

A tananyag eredményes elsajátításához az első lépés a tanulók érdeklődésének felkeltése. Erre alkalmas lehet egy humoros videó, az óra további témájához kapcsolható viccek, anekdoták, rövid történetek. Szabó Veronika (2008) számos olyan viccet gyűjtött össze, ami a különböző nyelvtani témakörökhöz kapcsolódó motivációban jól alkalmazható. Nagy Ferenc (1968) kutatásai pedig a humoros feladatok megalkotásához nyújthatnak segítséget.

b, Csökkenti a stresszt és a vizsgaszorongást

Számos kutatás (Bagdy–Pap 2011, Greengros 2012,) igazolta, hogy a humor kiváltotta nevetés jótékony hatással van az egészségre, vagyis egészségjavítóként is funkcionál. Ennek legnagyobb szerepe a számonkérések, dolgozatok előtt lehet (például egy-egy humoros állandósult szókapcsolat, a dolgozat szituációjára reflektáló mém feszültségoldó lehet).

c, A tárgy iránti pozitív attitűd kialakítása

A magyarórákat tekintve a nyelvtan tárgyhöz való viszonyulás tekinthető negatívabbnak. Ám a humor alkalmas lehet a nyelvtanórákhoz kapcsolódó attitűd javítására is, így például a helyesírás tanításánál egy-egy facebookos üzenet, kortárs szerző műve szemléltető szöveggént (például Kukorelly Endre Kapitány című verse is alkalmas a helyesírás-gyakorlóóra feladataként) (Szabó 2010: 209–219).

d, A tananyag megértésének és felidézhetőségének segítése

A tananyag megértése során az ismeretanyag gondolati feldolgozása valósul meg. A vidámság oldott légkört teremt az osztályban, melyben a tanulnivalót sokkal könnyebb megérteni a tanulóknak, nyitottabbá teszi őket a befogadásra. A humor hozzájárulhat a tanórai lecke kreatív megértéséhez, a szellemes megjegyzések és feladatok egy új szemszögből világítják meg a tanulók számára a tanulnivalót. A kommunikációs zavarok típusai, forrásai például jól szemléltethetők bizonyos filmrészletekkel, mint például A király beszéde, a Bazi nagy francia lagzik, A hívás vagy a Pinokkió című művek részleteinek bemutatásával. A király beszéde című filmben kommunikációs zavarnak tekinthető a dadogás, ugyanis az egyén szempontjából keletkezik a kommunikációs zavar, a Bazi nagy francia lagzik előzeteséből kiderült, hogy a családban különböző kultúrák találkoznak, így lehetséges, hogy nem értik meg egymást, vagy félreértik a másikat, s ebből adódhat a kommunikációs zavar. A hívás című filmben megszakad a telefonkapcsolat a két fél között, tehát egy külső körülmény, a kommunikációs eszköz okozta a kommunikációs zavart, a Pinokkióban pedig a címszereplő folyton hazudik, és a hazugság is tekinthető kommunikációs zavarnak, ugyanis hamis információt közlünk a másikkal.

E filmrészletek alkalmazásának hatékonyságát saját tanári gyakorlatomban is kipróbáltam egy, a kommunikációs zavarokat tárgyaló 11. osztályos gimnáziumi nyelvtanóra keretében. Amellett, hogy a tanulók nevettek és jól érezték magukat ezen az órán, a humoros feladat segítette a tananyag megértését, valamint a tanultak előhívását is, vagyis az emlékezéshez is hozzájárult. Séra László részletesebben is foglalkozik a humor és az emlékezés kapcsolatával (Séra 2008: 266–70), és az általa elemzett kutatások igazolják, hogy a humoros példák jó hatással vannak a memóriára.

e, A problémamegoldási készség fejlesztése

Humorral számos probléma, vita, kudarc feloldható, ezzel párhuzamosan pedig a kognitív kommunikációs készség is fejleszthető. Nagyon jó gyakorlati példának tartom a problémás helyzetek elemzésére Varró Dani 6 jó játék kisgyerekeknek című versét, ugyanis a közösségi oldalakat ellepte az a felháborodás, hogy ezt a verset betették a tananyagba. Ha ezt a verset beviszi a pedagógus az órára, a vers humora mellett lehetőséget kínál arra is, hogy a társadalomban kialakult problémás helyzetet megbeszéljék közösen az órán, maguk a tanulók mondják el a véleményüket a kialakult felháborodással kapcsolatban. Így a vers megismertetésekor a jó hangulat biztosítása mellett olyan problémával szembesíti az oktató a diákjait, mely valóban fennáll az életben, és ők maguk is kifejezhetik az álláspontjukat, megoldást kereshetnek a felindultság csillapítására, ami előzőnlötte a világhálót.

f, A fegyelmezési problémák csökkentésében

A pedagógusok többsége viszonylag ritkán alkalmazza a humort, attól tartva, hogy lazítja az órai fegyelmet, pedig a humor fokozhatja az együttműködést, a tanulók bevonódását, csökkentve ezzel a fegyelmezetlenség lehetőségét. Kiváló megoldás, ha a pedagógus rögtön az órát egy humoros feladattal kezdi (pl. süket telefon gyakorlat), mely az adott óra témáját vezette be, és így fokozatosan, a könnyebb feladattól a nehezebb felé haladhat a tanulókkal, megelőzve a fegyelmezési problémákat.

g, A tanár hitelességének növelésében

Galicza (2005) szerint az oktató hitelessége a spontán megnyilvánulásokban mutatkozik meg, így főként a spontán, a tanár személyiségéből fakadó humor segít a hitelesség növelésében. A tanár hitelességét már a legelső találkozás alkalmával növelni lehet azzal, hogy a humoros bemutatkozással indítja a megismerkedést. Az Antalné Szabó Ágnes és Raátz Judit által készített Magyar nyelv és kommunikáció 8. évfolyamos munkafüzet egyik feladatában a humor forrása az, hogy a bemutatkozás során kizárólag alárendelő mondatokat mondhatnak a tanulók (Gyenge 2008).

h, A tanár-diák kapcsolat javításában

A humor a tanár-diák közti szakadék áthidalására is szolgálhat (Józsa-Nagy-Zsolnai 2001). Az együttnevetés erősíti a közösségbe tartozás érzését, így javíthatja a tanár és a diákjai közötti kapcsolatot. Az egyik ilyen lehetőség, ha a pedagógus alkalmazkodva a generációs jellemzőkhöz, példanyagát a mai popkultúrából meríti, például Fluor Tomi Mizu című száma biztosan egyből felkelti a diákok érdeklődését, és mivel koruk hírességének zenéjét elemeztetjük velük, sokkal szívesebben fognak a munkához.

i, A támogatóbb tanulási környezet és az oldott légkör megteremtésében

A humor tanórai alkalmazásáról azt mondják, hogy először a kötelességek elvégzése, vagyis a tananyag átadása történjen, s csak utána következzen a humoros rész, azaz a feszítés után a lazítás. A humornak fontos szerepet tulajdonítanak az oldott légkör megteremtésében, a pozitív tanulási környezet kialakításában. A szövegtan tanítása során a pedagógus például könnyű helyzetben van, ugyanis külön műfajok épültek a humorra, mint például a paródia, szatíra, komédia, melyet kihasználhat a tanár, kreatív, egyéni, humoros műfajú szövegalkotási feladatot adhat a tanulóknak (Gedeon 2012).

7. Összegzés

A diákok érdeklődésének felkeltése egyre nehezebb a pedagógusok számára, így mindenképp újítást kell alkalmazniuk ahhoz, hogy a tanulókat motiválni tudják. Erre kiváló eszköz lehet a humor. A tanulmányban azt tártam fel, hogy

a humor a tanórán számos helyzetben a pedagógus segítségére lehet, a használatával megkönnyítheti a tanítási és tanulási folyamatot, különös tekintettel a motiválás során alkalmazható sikeresen. A saját kutatási eredményeim pedig igazolják azt, hogy a tanárok véleménye is az, hogy az órai humor igenis alkalmazható, segíti az oktatói munkát, és a diákok tanulási kedvét is serkenti.

Irodalom

- Dálnokiné Pécsi Klára 2001. Az iskola belső világa – Kommunikáció. *Új Pedagógiai Szemle* 51: 171–179. folyoiratok.ofi.hu/uj-pedagogiai-szemle/az-iskola-belso-vilaga-kommunikacio.
- Bagdy Emőke – Pap János 2011. *Ma még nem nevettem*. Kulcslyuk Kiadó. Budapest.
- Ceglédi István 2011. *A matematika tanításának pedagógiai-pszichológiai vonatkozásai*. Eszterházy Károly Főiskola. Eger. www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0038_matematika_Cegledi1/ch01s32.html
- Fülöp Lajos 2013. A nyelvi humorról. *Erdélyi Toll* 4: 60–68. epa.oszk.hu/02200/02203/00018/pdf/EPA02203_erdelyi_toll_2013_4_060-068.pdf
- Galicza János 2005. *Gondolkodom a nevelésről*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár.
- Gedeon Márta 2009. Gondolatok a humor szerepéről a nyelvtanításban. *Órszavak* 3: 1–8. www.nyeomszsz.org/orszavak/pdf/GedeonMarta.pdf
- Guilloteaux, Marie-Jose – Dörnyei, Zoltán 2008. Motivating language learners: A classroom-oriented investigation of the effects of motivational strategies on student motivation. *TESOL Quarterly* 42: 55–77.
- Greengos, Gil 2012. Can Humor and Laughter Boost Your Health? Ford. Szabó-Velvárt László www.tenyek-tevhitek.hu/humor-nevetes-es-egeszseg.htm
- Gyenge Hajnalka 2008. 7. és 8. osztályos anyanyelvi nyelvtankönyvek elemzése a (verbális) humor szempontjából In: Medve Anna – Szépe György (szerk.): *Anyanyelvi nevelési tanulmányok III. Iskolakultúra*. Budapest. 42–54.
- Józsa Krisztián – Nagy Lászlóné – Zsolnai Anikó 2001. Lépések egy gyakorlatorientált tanárképzés irányába. *Új Pedagógiai Szemle* 51: 25–36.
- Knausz Imre 2003. *A tanítás mestersége*. Budapest–Miskolc. mek.oszk.hu/01800/01817/01817.htm
- Kósáné Ormai Vera 1998. *A mi iskolánk. Nevelépszichológiai módszerek az iskola belső értékelésében*. Iskolafejlesztési Alapítvány. AduPrint Kiadó. Budapest.
- Nagy Ferenc 1968. A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr* 92: 10–22.

- Palágyi László 2016. A verbális humor kognitív nyelvészeti megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 140: 332–346.
- Pap János 2006. Humor az iskolában. *Új Pedagógiai Szemle* 56: 25–34. epa.oszk.hu/00000/00035/00103/2006-05-ta-Pap-Puer.html
- Riszovannij Mihály 2008. Irányzatok és kihívások a nyelvészeti humorkutatásban. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 213–219.
- Schirm Anita 2013. A humor szerepe a nyelvészet oktatásában. In: Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 50–60.
- Séra László 2008. Humor a tanulásban In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 264–273.
- Szabó Veronika 2008. A humor szerepe az anyanyelvi nevelésben In: T. Litovkina Anna – Barta Péter – Hidasi Judit (szerk.): *A humor dimenziói*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 209–219.
- H. Tomesz Tímea 2018. A kommunikációs kompetencia fejlesztése kisiskolás korban. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Kommunikációs tudatosság – Médiatudatosság*. Hungarovox Kiadó. Budapest. 31–48.
- H. Tomesz Tímea 2015. Médiaszövegek – kommunikációs tudatosság. In: Andok Mónika (szerk.): *A kommunikációs készségfejlesztés eszköztára*. Hungarovox Kiadó. Budapest. 52–61.

